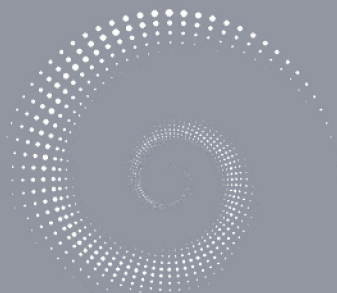

ΣΥΝΤΑΓΜΑ

Ερμηνεία κατ' άρθρο

Άρθρο 4

ΗΛΙΑΣ ΚΟΥΒΑΡΑΣ

Ηλεκτρονική έκδοση

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΣΠ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Ξ. ΚΟΝΤΙΑΔΗΣ, Γ. ΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

Ιούνιος 2023

ΣΥΝΤΑΓΜΑ
WATCH.GR

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ
ΑΤΟΜΙΚΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

Άρθρο 4

1. Οι Έλληνες είναι ίσοι ενώπιον του νόμου.
2. Οι Έλληνες και οι Ελληνίδες έχουν ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις.
3. Έλληνες πολίτες είναι όσοι έχουν τα προσόντα που ορίζει ο νόμος. Επιτρέπεται να αφαιρεθεί η ελληνική ιθαγένεια μόνο σε περίπτωση που κάποιος απέκτησε εκούσια άλλη ιθαγένεια ή που ανέλαβε σε ξένη χώρα υπηρεσία αντίθετη προς τα εθνικά συμφέροντα, με τις προϋποθέσεις και τη διαδικασία που προβλέπει ειδικότερα ο νόμος.
4. Μόνο Έλληνες πολίτες είναι δεκτοί σε όλες τις δημόσιες λειτουργίες, εκτός από τις εξαιρέσεις που εισάγονται με ειδικούς νόμους.
5. Οι Έλληνες πολίτες συνεισφέρουν χωρίς διακρίσεις στα δημόσια βάρη, ανάλογα με τις δυνάμεις τους.
6. Κάθε Έλληνας που μπορεί να φέρει όπλα είναι υποχρεωμένος να συντελεί στην άμυνα της Πατρίδας, σύμφωνα με τους ορισμούς των νόμων.
7. Τίτλοι ευγένειας ή διάκρισης ούτε απονέμονται ούτε αναγνωρίζονται σε Έλληνες πολίτες.

ΗΛΙΑΣ ΚΟΥΒΑΡΑΣ

ΕΙΔΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αλεξοπούλου Μ., *Η πολυεπίπεδη κατοχύρωση της αρχής της απαγόρευσης των διακρίσεων στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, ΘΠΔΔ 2014· Αλιβιζάτος Ν., *Αντιρρησίες συνείδησης και στρατιωτική θητεία*, ΝοΒ 1988· Idem, *Η συνταγματική θέση των ενόπλων δυνάμεων*, 1992· Αναγνώστου-Δεδούλη Α./Γαλννού Ε.-Ε., *Η ισότητα των φύλων στην κοινωνική προστασία*, 2008· Αναστόπουλος Ι., «Αρχή της ισότητας και κρατικός οικονομικός παρεμβατισμός», σε: *Σύμμεικτα Φ. Βεγλερή*, ΙΙ, 1988· Ανδρουλάκης Β./Τσούκα Χ./Κουβαράς Η., *Δίκαιο Ιθαγένειας – Η ελληνική ιθαγένεια εν μέσω εθνικών λύσεων και διεθνών εξελίξεων*, 2022· Ανθιμος Α., *Σχόλιο στην ΔΕΕ C-208/09*, 22.12.2010, Sayn-Wittgenstein, Αρμ 2012· Ανθόπουλος Χ., *Το πρόβλημα της συνταγματικότητας της κοινωνικής θητείας (Με αφορμή την πρόσφατη γνωμοδότηση του ΝΣΚ)*, Υπεράσπιση 1993· Αντωνίου Θ., *Η ισότητα εντός και δια του νόμου – Μία συμβολή στην ερμηνεία του άρθρου 4 παρ.*

1 του Συντάγματος του 1975, 1998· Idem, *Η αναθεώρηση του άρθρου 116 παρ. 2 Συντ.*, ΔτΑ 2001· Idem, «Ποσοτώσεις υπέρ και κατά των γυναικών στη δημόσια διοίκηση», σε: *Liber amicorum Π. Δαγτόγλου*, 2002· Idem, *Υπάρχουν ανεκτές αποκλίσεις από την αρχή της ισότητας των δύο φύλων*, ΕφημΔΔ 2006· Αποστολοπούλου Ε.-Κ., *Παρατηρήσεις στην ΔΕΕ υπόθ. C-587/20, απόφ. της 2.6.2022 – Απαγόρευση των διακρίσεων λόγω ηλικίας και θέσπιση με το καταστατικό ορίου ηλικίας για την εκλογιμότητα στη θέση του προέδρου οργανώσεως εργαζομένων*, ΔΕΕ 2022· Αραβαντινός Β., *Η αρχή της ισότητας ενώπιον των δημοσίων βαρών κατά το άρθρο 4 παρ. 5 του Συντάγματος*, 1993· Αρχοντάκη Α., *Η αντισυνταγματικότητα των ρυθμίσεων του Ν 3848/2010 σχετικά με τον διορισμό αναπληρωτών καθηγητών στην α΄ Βάθμια και στη β΄ Βάθμια εκπαίδευση*, Συνήγορος 107/2015· Ασημακοπούλου Ε., *Η αρχή της απαγόρευσης διακρίσεων ως βάση προσεγγίσεων δικονομικού δικαίου. Σκέψεις με αφορμή την απόφαση του Δ.Ε.Ε.: C-30/19 Diskrimineringsombudsmannen vs. Braathens Regional Aviation AB*, Αρμ 2021· Βασιλόγιαννης Φ., *Η «αντίρρηση συνείδησης» από συνταγματική άποψη*, ΔκΠ 17-18/1990· Βεγλερής Φ., *Η δήθεν συνταγματική αρχή της δικονομικής ισότητας*, *Νέα Οικονομία*, 1948· Idem, *Το πρόβλημα της παραβάσεως της ισότητας εκ παραλείψεως του νομοθέτου*, *Νέον Δίκαιον* 1951· Idem, «Επί του προβλήματος της παραβάσεως της ισότητας εκ μέρους του νομοθέτου», σε: Φ. Βεγλερής, *Παρατηρήσεις επί της νομολογίας περί το δημόσιον δίκαιον*, 1955· Idem, *Παρατηρήσεις στις υπ' αριθ. 1470 και 1471/77 αποφάσεις του Αρείου Πάγου*, ΤοΣ 1978· Βεζυρτζή Α., *Η αρχή της ισότητας των όπλων και τα διαδικαστικά προνόμια του Δημοσίου στην πολιτική δίκη*, 2017· Βενιζέλος Ε., *Η εφαρμογή του άρθρου 4 παρ. 2 Σ. και η προγενέστερη του Συντάγματος νομοθεσία*, Αρμ. 1983· Idem, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, 2021· Idem, *Δικαστικός Έλεγχος της Συνταγματικότητας των Νόμων και Ερμηνεία του Συντάγματος*, 2022· Βηλαράς Μ., *Ελεύθερη κυκλοφορία και απασχόληση στη δημόσια διοίκηση*, ΕπιθεEurK 1989· Βηλαράς Μ./Παπαδημητρίου Γ., *Η πρόσβαση των κοινοτικών πολιτών στην ελληνική διοίκηση*, 1993· Βλαχόπουλος Σ., *Οι μετεγγραφές φοιτητών από τα Πανεπιστήμια της Νέας Γιουγκοσλαβίας στα ελληνικά ΑΕΙ λόγω των πολεμικών γεγονότων-Τα όρια της επεκτατικής μορφής της αρχής της ισότητας επί εξαιρετικών κανόνων δικαίου και ο κίνδυνος αναγωγής δικαιοπολιτικών αντιλήψεων σε συνταγματικές ρυθμίσεις*, ΔτΑ 2003· Idem, *Παρατηρήσεις στην ΣτΕ Ολ 1997/2015*, ΘΠΔΔ 2015· Βλαχόπουλος Σ./Χρυσόγονος Κ., *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, 4^ο έκδ., 2017· Βουτσίνου Μ., *Σχόλιο στην ΕΔΔΑ προσφ. 20452/14, απόφ. της 19.12.2018, υπόθ. Molla Sali κατά Ελλάδος – Θρησκευτική ελευθερία και καταπολέμηση των διακρίσεων*, ΕφΔΔ 2019· Idem, *Σχόλιο στην ΔΕΕ υπόθ. C-507/18, απόφ. της 23.4.2020 – Διακρίσεις λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού στην απασχόληση και την εργασία*, ΕΦΔΔ 2020· Γεραπετρίτης Γ., «Τα θετικά μέτρα στο Σύνταγμα: Το ταξίδι προς την ουσιαστική ισότητα», σε: Ξ. Κοντιάδης (επιμ.), *Πέντε χρόνια μετά τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001*, τόμ. Α΄, 2006· Idem, *Ισότητα και θετικά μέτρα*, 2007· Γεραράς Χρ., *Η κοινοτική αρχή της ίσης μεταχειρίσεως των εργαζομένων και το ελληνικό δημόσιο δίκαιο*, ΤοΣ 1987· Γεωργιάδης Α., *Οικογενειακό Δίκαιο*, 3^ο έκδ., 2022· Γεωργόπουλος Γ., *Η διαμόρφωση του κανονιστικού περιεχομένου και των διαφόρων πτυχών του δικαιώματος στην αντίρρηση συνείδησης υπό τη συμβολή του ερμηνευτικού δεδομένου της νομολογίας του ΕΔΔΑ*, ΕπετΑρμ 2009· Γιαννακούρου Στ., *Η ίση μεταχείριση ανδρών και γυναικών κατά το κοινοτικό και το ελληνικό εργατικό δίκαιο*, 2008· Γού-

λας Δ., «Η κατανομή του βάρους απόδειξης στο πεδίο της απαγόρευσης των διακρίσεων κατά το Ενωσιακό Δίκαιο. Ένα παράδειγμα της σημασίας των αποδεικτικών διευκολύνσεων για την προστασία των ουσιαστικών δικαιωμάτων», σε: Εταιρία Νομικών Βορείου Ελλάδος, *Επετειακός Τόμος*, 2017· Idem, *Ελάχιστο ανάστημα των υποψηφίων ασχέτως φύλου για τη συμμετοχή σε διαγωνισμό εισαγωγής σε αστυνομική σχολή*, ΕΕΕυρΔ 2018· Idem, *Η απαγόρευση διακρίσεων κατά τη διαδικασία σύναψης της σύμβασης εξαρτημένης εργασίας*, 2019· Idem, *Οι διακρίσεις λόγω θρησκευτικών συμβόλων στον χώρο εργασίας*, 2019· Idem, «Οι προτιμήσεις τρίτων προσώπων (πελατών, εργαζομένων, μετόχων κ.λπ.) και η απαγόρευση των διακρίσεων», σε: Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, *Ελευθερία των συμβάσεων και απαγόρευση των διακρίσεων*, 2019· Idem, «Η απαγόρευση των διακρίσεων λόγω ηλικίας στο πεδίο της εργασίας, κατά το ενωσιακό και το ελληνικό δίκαιο», σε: *Οικονομία-τεχνολογία-δίκαιο και εργασία – Τιμητικός Τόμος Δ. Τραυλού-Τζανετάτου*, 2020· Δαγτόγλου Π., *Ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων (σκέψεις για την σημερινή κατάσταση του συνταγματικού δικαίου στην χώρα μας)*, ΝοΒ, 1988· Idem, *Συνταγματικό Δίκαιο – Ατομικά Δικαιώματα*, 4^η έκδ. 2012· Δαύρης Σπ., *Η απαλλαγή στράτευσης των θρησκευτικών λειτουργών και μοναχών από τις στρατιωτικές υποχρεώσεις (με αφορμή τη ΣτΕ 3711/2010)*, Αρμ 2012· Δεληγιάννη-Δημητράκου Χ., *Θετικά μέτρα και αρχή της ισότητας από τη σκοπιά του συγκριτικού δικαίου*, ΤοΣ 2014· Idem, *Ουσιαστική ισότητα και ανθρώπινη αξιοπρέπεια*, ΕφημΔΔ 2014· Idem, *Ισότητα και διάκριση: δύο διαφορετικές έννοιες ή δύο όψεις του ίδιου νομίσματος*, ΕΕΕυρΔ 2021· Δεσύλλας Α., *Παρατηρήσεις στην ΕΔΔΑ προσφ. 29907/16, 30022/16, 30322/16 και 31142/16, απόφ. της 25.1.2022, υπόθ. Negonapaniic και λοιποί κατά Σερβίας – Η εφαρμογή της αρχής της ισότητας στα προνόμια διακριθέντων αθλητών*, ΑθληΔικ 2023· Δετσαρίδης Χ., *Παρατηρήσεις στη ΔΕφΑθ 1891/2011*, ΔιΔικ 2013· Idem, *Παρατηρήσεις στην ΣτΕ Ολ 460/2013*, ΔιΔικ 2013· Δετσαρίδης Χ./Κοφίνης Σ., *Ο Κώδικας Μετανάστευσης & ο Κώδικας Ιθαγένειας*, 2^η έκδ., 2020· Δημητρακόπουλος Ι., *Βασικές παράμετροι της αρχής της ισότητας ενώπιον των φορολογικών βαρών, στην πρόσφατη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας*, Εισήγηση στο πλαίσιο Σεμιναρίου 3ου κύκλου Συνταγματικού Δικαίου Νομικής Σχολής ΑΠΘ (03.12.2015), διαθέσιμο στο [link](#)· Διβάνη Χ., *Παρατηρήσεις στην ΣτΕ Ολ 95/2013*, ΘΠΔΔ 2013· Δικαίος Ε., *Τα συνταγματικά όρια απονομής ιθαγένειας και εκλογικών δικαιωμάτων σε αλλοδαπούς*, ΔιΔικ 2012· Δωρής Φ., *Ισότητα. Συσχετισμός της αρχής της ισότητας με το πρόβλημα της αναλογίας στο δίκαιο*, ΝοΒ, 1985· Dworkin R., *Ισότητα - Ισότητα ευημερίας - Ισότητα των πόρων*, (μτφρ. Γρ. Μολυβάς), 2006· Ένωση Αστικολόγων, *Τριάντα χρόνια εφαρμογής του ν. 1329/1983 για τη μεταρρύθμιση του Οικογενειακού Δικαίου*, 10ο Πανελλήνιο Συνέδριο αφιερωμένο στη μνήμη των Καθηγητών Ι. Δεληγιάννη και Γ. Κουμάντου, 2016· Ευρυγένης Δ., *Το Διεθνές Δίκαιον και η Ιθαγένεια - Η απόφαση του Διεθνούς Δικαστηρίου επί της υποθέσεως Nottebohm*, Αρμ 1958· Ζερδελής Δ., *Η απαγόρευση διακρίσεων λόγω ηλικίας στο ευρωπαϊκό και το ελληνικό εργατικό δίκαιο*, 2018· Idem, *Εργατικό Δίκαιο*, 5^η έκδ., 2022· Ηλιοπούλου-Στράγγα Τζ., *Η «τριπενέργεια» των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων του Συντάγματος του 1975*, 1990· Θεοχαρόπουλος Λ., «Η ισότης των πολιτών στα δημόσια βάρη», σε: *Σύμμεικτα Βεγλερή*, ΙΙ, 1988· Idem, *Η αρχή της ισότητας στα δημόσια βάρη και η αστική ευθύνη του κράτους*, 1988· Θεοχαροπούλου Ε., «Η συμμετοχή στα δημόσια βάρη», σε: Π. Παρράς (επιμ.),

Σύνταγμα, Ι, Άρθρα 1-4, 2010· Καϊδατζής Α., *Παρατηρήσεις στην ΣτΕ Ολ 460/2013*, Αρμ 2013· Idem, *Το τέλος της επεκτατικής ισότητας; η άδοξη κατάληξη της μισθολογικής (μικρο)πολιτικής του επιδόματος των 176 ευρώ - Παρατηρήσεις στη ΣτΕ (Ολ. 95/2013)*, Αρμ 2013· Idem, *Ιθαγένεια, ελληνική καταγωγή και πρόσβαση στις στρατιωτικές σχολές: Και πάλι το ζήτημα των σχέσεων δικαστή και νομοθέτη (Παρατηρήσεις στην ΣτΕ Ολ 3317/2014)*, Αρμ 2015· Idem, *Παρατηρήσεις στην ΣτΕ Ολ. 527/2015*, Αρμ 2015· Idem, *Παρατηρήσεις στην ΣτΕ Ολ 686/2018*, Αρμ. 2018· Καμτσίδου Ι., «Οι ποσοτώσεις φύλου στους συνδυασμούς των υποψηφίων», σε: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, *Τιμητικός Τόμος Έφης Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη*, 2016· Κανιούρας Ν., «Σύνταγμα και εναλλακτική (κοινωνική-πολιτική) αντί της στρατιωτικής», σε: Κ. Μπέης (επιμ.), *Η θρησκευτική ελευθερία – θεωρία και πράξη στην ελληνική κοινωνία και έννομη τάξη*, Δικανικοί Διάλογοι IV, 1997· Καποτάς Π., *Παρατηρήσεις στην ΣτΕ Ολ 3354/2013*, ΘΠΔΔ 2013· Καραθανασοπούλου Ε., *Η εξέλιξη της νομολογίας του Ελεγκτικού Συνεδρίου ως προς την εφαρμογή της αρχής της ισότητας των δύο φύλων*, ΕΔΚΑ 2010· Καρακώστας Β., *Συνταγματικότητα και νομιμότητα της εναλλακτικής θητείας των αντιρρησιών συνείδησης*, Δ 2005· Idem, *Το Σύνταγμα- Ερμηνευτικά Σχόλια-Νομολογία*, 2006· Καραμεσίνη Μ., *Η αντιμετώπιση των γυναικών στη μεταρρύθμιση των συνταξιοδοτικών συστημάτων: κριτικά σχόλια για την ελληνική περίπτωση*, The Greek Review of Social Research 108/2002 = σε: *Μεταρρύθμιση των ευρωπαϊκών συνταξιοδοτικών συστημάτων*, 2002· Κασσιμάτης Γ., *Σκέψεις για την αρχή της ισότητας των φύλων*, ΔτΑ 1999· Καστανάς Η., «Άρθρο 14», σε: Λ.-Α. Σισιλιάνος (επιμ.), *ΕΣΔΑ – Ερμηνεία κατ' άρθρο*, 2^η έκδ., 2017· Κατρούγκαλος Γ., *Έθνος, λαός και δικαιώματα στην απόφαση ΣτΕ Ολ 460/2013*, ΘΠΔΔ 2013· Κοζύρης, Φ., *Προνομιακή μεταχείριση για την πραγμάτωση της ισότητας*, ΕΕΕΕυρΔ 1986· Κοϊμτζόγλου Ι., *Η αρχή της αξιοκρατίας στο δημόσιο δίκαιο*, 2003· Κόλλιας Β.-Α., *Η κτήση και η απώλεια της ιθαγένειας (πρώην) αλλοδαπού Αγιορείτη μοναχού και η έκδοση Αστυνομικού Δελτίου Ταυτότητας: Με αφορμή την ΔΠρωτθεσ 653/2015*, Επετ-Αρμ 2018· Κοτζάμπασα Α., *Ισότητα των φύλων και ιδιωτική αυτονομία στις οικογενειακές σχέσεις*, 2011· Κουβαράς Η., *Παρατηρήσεις στην ΣτΕ 3867/2014: Επίδομα αυξημένης επιχειρησιακής ετοιμότητας (άρθρο 31 παρ. 4 περ. β' του ν. 2768/1999) και αρχή της ισότητας*, ΘΠΔΔ 2015· Idem, *Οι κοινωνικοί ανταγωνισμοί υπό το πρίσμα της «μνημονιακής νομολογίας» του ΣτΕ*, Διδικ 2019· Idem, «Η αρχή της ισότητας», σε: Σ. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Θεμελιώδη Δικαιώματα*, 2^η έκδ., 2022· Idem, *Το πρόβλημα της δικαιопλασίας στο δικαιοδοτικό έργο*, ΕφημΔΔ 2022· Κουκούλη-Σπηλιωτοπούλου Σ., *Αποτελεσματική δικαστική προστασία κατά των διακρίσεων λόγω φύλου*, ΕλλΔνη 1999· Idem, *Η τροποποίηση του άρθρου 116 παρ. 2 του Συντάγματος*, ΔτΑ 2001· Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη Ε., *Οικογενειακό δίκαιο*, τόμ. 1, 7^η έκδ., 2018· Κουτσούκος Ι., *Η ιθαγένεια, το Έθνος και το κράτος δικαίου*, ΕφημΔΔ 2011· Κοφίνης Σ., *Ο Δικαστικός Έλεγχος Τήρησης της Αρχής της Ισότητας. Με αφορμή την ΣτΕ 583/2008*, ΘΠΔΔ 2008· Idem, *Η ιθαγένεια ως ύποπτος λόγος διάκρισης - Επεκτείνοντας την προστασία κατά των διακρίσεων στους πολίτες τρίτων χωρών (πρόσφυγες και μετανάστες)*, ΕΜΕΔ 2016· Idem, *Ισότητα και απαγόρευση διακρίσεων*, 2016· Idem, «Άρθρο 4 Σ.», σε: Φ. Σπυρόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος/Γ. Γεραπετρίτης, *Σύνταγμα. Κατ' άρθρο ερμηνεία*, 2017· Idem, *Μια υπεράσπιση της επεκτατικής ισότητας σε καιρό οικονομικής κρίσης – και ταυτόχρονα μια αφορμή συζήτησης για το μέλλον της*, ΕφημΔΔ 2017· Idem, *Στο κρεβάτι του Προκρούστη: το*

ανάστημα των υποψήφιων για τις αστυνομικές σχολές υπό εξέταση, ΘΠΔΔ 2018· Κρίσπη-Νικολετοπούλου Ε., *Η ιθαγένεια*, 1965· Κυπραίος Μ., *Τα αντισυνταγματικά αμάχητα τεκμήρια του Ν. 820/78*, ΔΦΝ 1980· Κυριτσάκη Ι., *Η απαγόρευση ηλικιακών διακρίσεων στον εργασιακό χώρο υπό το πρίσμα της νομολογίας του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, ΕΛΛΔνη 2022· Κώνστα Α.-Μ., *Φύλο και Συγκριτικό Δίκαιο*, 2020· Κώνστα Α.-Μ./Σαπαρδάνη Μ., «Η ισότητα των φύλων στην εργασία και η προώθηση της συμφιλίωσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής», σε: Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, *Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης και Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ένωσης*, 2023· Κώστογλου Ε., *Διάκριση λόγω φύλου υπό την ειδική έκφραση της διάκρισης λόγω αλλαγής φύλου*, ΕΕΕυρΔ 2018· Κώστογλου Ε., «Άρθρο 157 (πρώην άρθρο 141 της ΣΕΚ)», σε: Β. Σκουρής (επιμ.), *Συνθήκη της Λισσαβώνας*, 2020· Λαζαράτος Π./Τραυλού Α./Διβάνη Χ., *Παρατηρήσεις ΣτΕ Ολ 2115/2014*, ΘΠΔΔ 2014· Λίποβατς Α., *Συνταγματική ισότητα και ανισότητα*, ΝοΒ 1980· Λυκοβάρδη Κ., «Η αντίρρηση συνείδησης στη στρατιωτική θητεία: από τις ποινικές καταδίκες στην νομική ανοχή», σε: Μ. Τσαπόγας/Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Τα δικαιώματα στην Ελλάδα: 1953-2003 από το τέλος του εμφυλίου στο τέλος της μεταπολίτευσης*, 2004· Λυκοβαρδή Κ., *Η αντίρρηση συνείδησης στη στρατιωτική θητεία*, ΤοΣ 2000· Λυμπεροπούλου-Τρύφωνος Χρ., *Ισότητα των φύλων στις αποδοχές και την απασχόληση*, ΔιΔικ 1996· Μαθιουδάκης Ι., *Επέκταση ευνοϊκής ρύθμισης για λόγους ισότητας – τάσεις δικαστικού αυτοπεριορισμού*, ΔιΔικ 2003· Idem, «Εισαγωγικές οριοθετήσεις στην αρχή της ισότητας των όπλων στη διοικητική δίκη», σε: *Τμητικός Τόμος Νικολάου Θ. Νίκα, Ουσιαστική και Δικονομική Δικαιοσύνη*, 2018 = ΕφημΔΔ 2017· Idem, *Η ισότητα των διαδίκων στη διοικητική δίκη. Μεταξύ κανόνων και πραγματικότητας*, 2021· Μάνεσης Α., «Η συνταγματική αρχή της ισότητας και η εφαρμογή της υπό των δικαστηρίων», σε: Idem, *Συνταγματική θεωρία και Πράξη Ι*, 1980· Idem, *Η συνταγματική καθιέρωση της ισονομίας ανδρών και γυναικών*, ΔκΠ 4/1983· Μάνεσης Α./Μανιτάκης Α., *Η εφαρμογή της αρχής της ισότητας και το ασυμβίβαστο ασκήσεως δικηγορίας από πανεπιστημιακούς βοηθούς*, Αρμ 1978· Μανιτάκης Α., *Η συνταγματική αρχή της ισότητας και η έννοια του γενικού συμφέροντος*, ΤοΣ 1978· Μαντζούφας Π., «Η κατάργηση συνταγματικών αναχρονισμών στα θεμελιώδη δικαιώματα», σε: Ξ. Κοντιάδη (επιμ.), *Πέντε χρόνια μετά τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001*, τομ. Α΄, 2006· Μηνναΐδης Σ., *Η συνταγματική απαγόρευση της απονομής και αναγνώρισης τίτλων ευγενείας ή διάκρισης*, 1998· Idem, «Προσλήψεις και απαγόρευση μονιμοποιήσεων στο δημόσιο τομέα», σε: Ξ. Κοντιάδης (επιμ.), *Πέντε χρόνια μετά τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001*, τόμ. Α΄, 2006· Μπισοπούλου Σ., *Γυναίκες Επαγγελματίες Οπλίτες Ισότητα των δύο φύλων*, ΔτΑ 2017· Μουζουράκη Π., *Τα ειδικά μισθολόγια στο Συμβούλιο της Επικρατείας: μία νέα φάση ή –περισσότερες από μία– αντιφάσεις στη σχετική με την οικονομική κρίση νομολογία του Ανώτατου Διοικητικού Δικαστηρίου*, ΕφημΔΔ 2015· Μπακογιάννης Κ., *Η αντίρρηση συνείδησης στην αναθεώρηση του Συντάγματος*, ΔτΑ 2001· Μπατσούλας Δ., *Παρατηρήσεις στην ΣτΕ Ολ 193/2022*, ΘΠΔΔ 2023· Μπέσιλα-Μακρίδη Ε., *Η συνταγματική κατοχύρωση της αρχής της ισότητας των φύλων*, 1983· Μποτόπουλος Κ., *Αστική ευθύνη Δημοσίου – Ηθική βλάβη από νόμιμη πράξη εμβολιασμού – Υπέρμετρη θυσία χάριν του δημοσίου συμφέροντος (Παρατηρήσεις στην ΣτΕ 622/2021)*, ΘΠΔΔ 2021· Μπουκουβάλα Β., *Η ελληνική καταγωγή μπορεί να αποτελέσει κριτήριο απόλαυσης των πολιτικών δικαιωμάτων του Έλληνα πολίτη*, ΔτΑ 2016·

Idem, *Η σύμφωνη με το Σύνταγμα ερμηνεία των νόμων*, 2018. Ξεφτέρη Στ., «Άρθρο 23», σε: Β. Τζέμος (επιμ.), *Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ*, 2^η έκδ. 2019· Idem, «Άρθρα 20-21», σε: Β. Τζέμος (επιμ.), *Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ*, 2^η έκδ. 2019· Παμπούκης Χ., «Η κατά φαινόμενο ιθαγένεια στο ελληνικό δίκαιο», σε: *Το αλλοδαπό στοιχείο στις εθνικές έννομες τάξεις*, 2020· Παπαγεωργίου Κ., *Το φορολογικό καθεστώς των θρησκευμάτων. Φορολογική ισότητα και θρησκευτική ελευθερία*, 2005. Idem, *Παρατηρήσεις στην ΣτΕ Ολ 2399/2014*, ΘΠΔΔ 2014· Idem, *Η ιδιαίτερη φορολογική μεταχείριση των θρησκευμάτων*, Αρμ 2020· Παπαδημητρίου Γ., *Το Σύνταγμα και η εκούσια αποβολή της ιθαγένειας*, ΤοΣ 1979· Idem, *Σύνταγμα και εναλλακτική κοινωνική θητεία*, Υπεράσπιση 1991· Παπαδοπούλου Κ., *Ιθαγένεια και Πολιτογράφηση*, Αρμ 2018· Παπαθανασίου Ν., *Παρατηρήσεις στην ΣτΕ Ολ 95/2013*, ΘΠΔΔ 2013· Παπακωνσταντίνου Α., *Η επεκτατική εφαρμογή ευνοϊκών διατάξεων νόμου με βάση την αρχή της ισότητας*, ΤοΣ 1998· Παπασιώπη-Πασιά Ζ., *Το «δικαίωμα» στην ιθαγένεια κατά το Σύνταγμα της Ελλάδας*, Αρμ 2009· Idem, *Δίκαιο ιθαγένειας*, 8^η έκδ., 2011· Idem, *Η αρχή του αίματος: εθνικότητα ή ελληνικότητα; Εξελίξεις και σύγχρονες τάσεις του ελληνικού δικαίου ιθαγένειας*, ΕφημΔΔ 2012· Idem, «Το νομικό καθεστώς των ανιθαγενών», σε: *Σύνταγμα, Δημοκρατία και Πολιτειακοί Θεσμοί, Τιμητικός τόμος «Μνήμη Γιώργου Παπαδημητρίου»*, 2013, και στο [link](#)· Idem, *Εξελίξεις στην αποκλειστική αρμοδιότητα της πολιτείας να ρυθμίζει η ίδια τα ζητήματα κτήσης και απώλειας της ιθαγένειας*, ΕφημΔΔ 2014· Παπασπύρου Ν., *Συνταγματική ελευθερία και δημόσιοι σκοποί*, 2019· Παπαστυλιανός Χ., *Ιδιότητα του Πολίτη και αλλοδαποί: ο αλλοδαπός ως υποκείμενο δικαιωμάτων στην ελληνική έννομη τάξη*, ΕφημΔΔ 2009· Idem, *Η εξέλιξη της ελληνικής νομοθεσίας σε θέματα ιθαγένειας και πολιτικής συμμετοχής των αλλοδαπών*, ΕφημΔΔ 2010· Παπαστυλιανός Χ./Κουτσούκος Ι./Γαρυπίδης Ν., *Τα συνταγματικά όρια του νομοθέτη ως προς την κτήση της ιθαγένειας και τα πολιτικά δικαιώματα των αλλοδαπών*, ΕφημΔΔ 2011· Παπατόλιας Α., *Η αξιοκρατία ως αρχή και ως δικαίωμα*, 2019· Idem, *Οι μεταμορφώσεις της αξιοκρατίας. Από τον πρώιμο φιλελευθερισμό στη ρωσισανή σύνθεση*, ΕφημΔΔ 2019· Παπαχρήστος Ν., *Η ερμηνεία διατάξεων για τη μειωμένη στρατιωτική θητεία και ο θεσμός της υιοθεσίας*, ΕλλΔνη 1997· Παπικινού Α., «Η απαγόρευση των διακρίσεων κατά την παροχή ασφαλιστικών και πιστωτικών προϊόντων και υπηρεσιών», σε: Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, *Ελευθερία των συμβάσεων και απαγόρευση των διακρίσεων*, 2019· Παραράς Π., *Ελευθερία και ισότης στη σύγχρονη Γαλλία*, 1989· Idem, *Η επιστροφή της γαλλικής πολιτικής θεωρίας στον ατομικισμό. Η απόρριψη του εξισωτισμού*, ΤοΣ 1989· Idem, *Θεμιτές οι διακρίσεις λόγω φύλου και μετά τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001*, ΔτΑ 2006· Idem, *Σύνταγμα Ι*, 2^η έκδ., 2010· Idem, *Οικονομική Ελευθερία*, 2019· Πατρίκιος Γ., *Η κτήση της ελληνικής ιθαγένειας μέσω τιμητικής πολιτογράφησης*, ΘΠΔΔ 2017· Παυλόπουλος Α., *Η ισότητα των φύλων στην κοινωνική ασφάλιση και η επεκτατική εφαρμογή ευνοϊκότερης ρύθμισης*, ΤοΣ 2011· Idem, *Παρατηρήσεις στην ΣτΕ Ολ 959/2015*, ΘΠΔΔ 2015· Παυλόπουλος Π., *Η αστική ευθύνη*, Ι, 1986· Idem, *Η συνταγματική κατοχύρωση της αστικής ευθύνης του δημοσίου και οι συνέπειές της στην πράξη. Η απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας (Τμ. Α΄) 622/2021 για την αστική ευθύνη του Δημοσίου από βλάβη λόγω νόμιμου εμβολιασμού*, 2021, διαθέσιμο στο [link](#)· Περάκης Μ., *Δικαστική Προστασία Θεμελιωδών Δικαιωμάτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, 2015· Πετροπούλου Μ., *Η απόφαση της 18ης Οκτωβρίου 2017 του Δικαστη-*

ρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (C- 409/16) και η πρόσφατη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας για τις δυσμενείς διακρίσεις λόγω φύλου κατά την πρόσβαση στις ένοπλες δυνάμεις και τα σώματα ασφαλείας, ΘΠΔΔ 2018· Πλιάκος Α., *Το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης-θεσμικό και Ουσιαστικό Δίκαιο*, 2012· Πλιάκος Α./ Σατλάνης Χ., *Η γενική αρχή της ισότητας και της απαγόρευσης των διακρίσεων στο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, ΝοΒ 2011· Πραβίτα Μ.-Η., *Η πρόσβαση των ευρωπαίων πολιτών στη δημόσια διοίκηση και οι περιορισμοί της*, 2009· Πρεβεδούρου, Ε., «Άρθρο 14 ΕΣΔΑ – Απαγόρευση των διακρίσεων», σε: Ι. Σαρμάς/Ξ. Κοντιιάδης/Χ. Ανθόπουλος (επιμ.), *ΕΣΔΑ. Κατ' άρθρο ερμηνεία*, 2021· Idem, *Κοινοτικό δίκαιο και πρόσβαση των γυναικών στις ένοπλες δυνάμεις*, ΔτΑ 2003· Πρεβεδούρου Ε./ Κυβέλος Σ., *Παρατηρήσεις στην ΣτΕ Ολ 1251/2015*, ΘΠΔΔ 2015· Ράμμος Α., *Η νομιμότητα των προσόντων των υποψηφίων για τις Σχολές της ΕΛ.ΑΣ.*, ΤοΣ 2017· Ρέμελης Κ., *Η αστική ευθύνη του κράτους από νόμιμες ενέργειες των οργάνων του μεταξύ «δικαιοκρατικού» και «κοινωνιοκρατικού» Συντάγματος*, 2022, διαθέσιμο στο [link](#)· Ρωξάνα Α., *Οι εξελίξεις της νομολογίας των ευρωπαϊκών και των εθνικών διοικητικών δικαστηρίων στο πεδίο της προστασίας των ατόμων με αναπηρία*, ΔιΔικ 2022· Ρώτης Ν., *Το πρόβλημα της ισότητας στη δόμηση του ελληνικού δημόσιου δικαίου*, ΤοΣ 1983· Σιμιτσής Κ., *Αντίρρηση συνείδησης στη στρατιωτική θητεία: Η ανάδυση ενός δικαιώματος του ανθρώπου σε διεθνές επίπεδο*, ΔκΠ 17-18/1990· Σιούτη Γ., *Οι ατομικοί νόμοι στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας*, ΕφημΔΔ 2021· Σκιαδάς Δ., *Σύνταγμα και Δημοσιονομικοί Κανόνες: Μια δύσκολη σχέση*, ΕφημΔΔ 2011· Σκουρής Β., «Η δικαστική επανόρθωση της νομοθετικής αδικίας», σε: Σύμμεικτα Βεγλερή, Ι, 1988· Idem, *Η συνταγματική αρχή της ισότητας, η τήρησή της από τον νομοθέτη και ο έλεγχός της από τον δικαστή*, Νομικές μελέτες ΕΔΠ Νομικής Θράκης, 3/1982· Σκουρής Β./Βενιζέλος Ε., *Ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων*, 1985· Σοϊλεντάκης Ν., «Συνοπτικές σκέψεις για τους αντιρροπίες συνειδήσεως και την εναλλακτική στρατιωτική θητεία», σε: Κ. Μπέης (επιμ.), *Η θρησκευτική ελευθερία - θεωρία και πράξη στην ελληνική κοινωνία και έννομη τάξη*, Δικανικοί Διάλογοι IV, 1997· Σπηλιωτόπουλος Ε., *Δημόσιοι Υπάλληλοι και Κοινοτικό Δίκαιο*, ΕπιθΕυρΚ 1989· Σπυρόπουλος Φ., *Συνταγματικό Δίκαιο*, 2^η έκδ., 2020· Σταθόπουλος Μ., *Η αρχή της ισότητας στο δίκαιο των συμβάσεων*, ΚριτΕπιθ 1999· Στασινόπουλος Μ., «Ο έλεγχος της ισότητας υπό του Συμβουλίου της Επικρατείας», σε: Idem, *Νομικά Μελέται*, 1972· Σταυρούλακη Ε., *Μεταναστευτικό Δίκαιο & Δίκαιο Ιθαγένειας*, 2016· Στεργίου Α., *Η αρχή της ισότητας στην κοινωνική ασφάλιση*, ΕΔΚΑ 2012· Idem, *Η αργή ανάδυση της πατρότητας μέσα από την εναρμόνιση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής*, ΕΕργΔ 2013· Idem, *Η αρχή της ισότητας στην κοινωνική ασφάλιση*, 2013, διαθέσιμο στο [link](#) [τελευταία πρόσβαση 08.06.2023]· Idem, *Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλισης*, 4^η έκδ., 2022· Στρατηλάτης Κ., *Η συγκεκριμένη στάθμιση των συνταγματικών αξιών κατά τη δικαστική ερμηνεία του Συντάγματος*, ΤοΣ 2001· Συνοδινός Χ., *Αρχή της ισότητας των δύο φύλων και κοινοτικό δίκαιο*, ΔτΑ 2002· Σώκος Α., «Άρθρο 4», σε: Α. Λιγωμένου (επιμ.), *Σύγχρονα και κρίσιμα θέματα της συνταγματικής νομολογίας του Ελεγκτικού Συνεδρίου*, 2023· Τάκης Α., *Το «δικαίωμα» στην ιθαγένεια και η εξουσία του δημοκρατικού νομοθέτη στην πολιτογράφηση*, 2012, διαθέσιμο στο [link](#)· Idem, *Σχόλιο στην ΔΕΕ C-438/14, 2.6.2016, Nabil Peter Bogendorff von Wolfersdorff*, Αρμ 2016· Τασόπουλος Γ., *Σε αναζήτηση του επικέντρου της ισότητας: νόμος, θεσμός, δικαιοσύνη, Ισοπολιτεία*, 1991· Τζέμος Β.,

Παρατηρήσεις στην ΣτΕ 1866/2020 (7μ), ΘΠΔΔ 2022· Τράγκας Χ. Ε., *Ιθαγένεια και ανθρώπινα δικαιώματα*, 2019· Τριανταφυλλόπουλος Κ./Σβώλος Α., *Ποία η έννοια της περί ισότητας διατάξεως του άρθρου 6 του Συντάγματος*, ΕΕΝ 1935· Τσαμπάση Α., *Η ισότης των φύλων στην κοινωνική ασφάλιση*, ΕΔΔΔΔ 1996· Idem, *Η κοινοτική αρχή της ισότητας των φύλων στην κοινωνική ασφάλιση και η νομολογία του ΣτΕ*, ΕλλΔνη 1997· Τσιλιώτης Χ., *Η αναθεώρηση του άρθρου 116 παρ. 2 Σ.*, ΔτΑ 2001· Idem, *Από την ισότητα στα δημόσια βάρη και τη φορολογική δικαιοσύνη στα βάρη του Δημοσίου και των φορολογουμένων. Ένας νομολογιακός ακτιβισμός – Σχόλιο στην ΣτΕ 662/2021 (Α΄ Τμήμα) για την υποχρέωση του Δημοσίου να αποζημιώνει παθόντες εμβολιασμού*, 2021, διαθέσιμο στο [link](#)· Τσιρωνάς Α., *Η εξίσωση στην ανισότητα και η αμφισβήτηση του κρατικού προνομίου στην αναδιανομή*, ΕφημΔΔ 2009· Idem, *Παρατηρήσεις στην ΣτΕ ΟΛ 95/2013*, ΔιΔικ 2013· Τσίτσου Μ., «Η αρχή της φορολογικής ισότητας στο γαλλικό και το ελληνικό δίκαιο», σε: Ένωση Διοικητικών Δικαστών, *Τμητικός Τόμος για τα 50 χρόνια των Τακτικών Διοικητικών Δικαστηρίων*, 2015· Τσοούκα Χ., *Δίκαιο Ιθαγένειας - Η ελληνική ιθαγένεια εν μέσω εθνικών λύσεων και διεθνών εξελίξεων*, 2019· Φιλίππου Δ., *Επεκτατική εφαρμογή της αρχής της ισότητας και επί εξαιρετικής ευμενούς ρύθμισης*, ΔτΑ 2003· Φινοκαλιώτης Κ., *Η αρχή της φορολογικής δικαιοσύνης και το Σύνταγμα*, 1985· Idem, «Το τεκμαρτό εισόδημα στην πρόσφατη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας», σε: Ένωση Ελλήνων Νομικών e-ΘΕΜΙΣ, *Επίκαιρα Ζητήματα Φορολογικού Δικαίου*, 2016· Idem, *Φορολογικό δίκαιο*, 6^η έκδ., 2020· Φλογαίτης Σ., *Οι αρμοδιότητες του Προέδρου της Ελληνικής Δημοκρατίας. Μερικές σκέψεις για τις κεντρικές πολιτειακές αρμοδιότητες του Προέδρου της Ελληνικής Δημοκρατίας κατά το ισχύον Σύνταγμα*, ΕφημΔΔ 2021· Fouquet O., *Le Conseil constitutionnel et le principe d'égalité devant l'impôt*, Nouveaux cahiers du Conseil constitutionnel, 33/2011· Χατζητζανής Ν., *Εγχειρίδιο Γενικών Αρχών Φορολογικού Δικαίου*, 1991· Χιώλος Κ., *Η αρχή της ισότητας των δύο φύλων εν όψει και των ρυθμίσεων του άρθρου 116 παρ. 2 του Συντάγματος, του άρθρου 119 της Συνθήκης ΕΟΚ, καθώς και της Οδηγίας 76/207/ΕΟΚ*, ΔιΔικ 2007· Idem, *Η ισότητα των δύο φύλων*, ΕΔΔΔΔ 2013· Idem, *Ίση αμοιβή για ίσης αξίας εργασία*, Αρμ 2013· Χρήστου Β., *Από την κύρωση στη θέσπιση διοικητικών πράξεων διά τυπικού νόμου*, 2010· Χρυσανθάκης Χ., *Τα συστήματα προσλήψεως των δημοσίων υπαλλήλων*, 2^η έκδ. 2001· Χρυσόγονος Κ., *Το «δίκαιο του αίματος» και η πολιτική συμμετοχή αλλοδαπών στην τοπική αυτοδιοίκηση*, ΘΠΔΔ 2011· Idem, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, 5^η έκδ., 2023· Ψαρούδα-Μπενάκη Α., *Δημοκρατία και ατομικές ελευθερίες στα επαναστατικά συντάγματα 1822-1827*, ΔτΑ 2015· Idem, *Ισότητα των φύλων και Σύνταγμα*, ΔτΑ 2019· Ψήμματος Θ., *Τα θεμέλια της κοινωνικής ασφάλισης: Διανεμητική Δικαιοσύνη, Ισότητα, Δημοκρατία*, 2020.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Η γενική αρχή της ισότητας	11
I. ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΗ ΕΝΤΑΞΗ	11
1. Συνταγματική ρύθμιση	11
Α. Ιστορική κατοχύρωση	12
Β. Σχετικές συνταγματικές διατάξεις	12
2. Υπερεθνικές νομικές βάσεις	13
Α. Δίκαιο ΕΕ	13
Β. ΕΣΔΑ	15
Γ. Διεθνή κείμενα	16
II. ΠΕΔΙΟ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ	17
1. Φορείς	17
Α. Ημεδαποί-αλλοδαποί	17
Β. Φυσικά-νομικά πρόσωπα	17
Γ. Δημόσιο και ΝΠΔΔ	17
2. Αποδέκτες	20
Α. Η κρατική εξουσία	20
Β. Δέσμευση ιδιωτών	22
3. Το περιεχόμενο της αρχής της ισότητας	22
Α. Νομική φύση της ισότητας	22
Β. Περιεχόμενο της συνταγματικής επιταγής	23
α. Αναλογική ισότητα	23
β. Η ιδιαιτερότητα της πολιτικής ισότητας	25
γ. Αποκλίσεις	26
Γ. Κριτήρια για τη διαφοροποιημένη μεταχείριση περιπτώσεων	28
α. Νόμιμα Κριτήρια	28
i. Η συνταγματική προστασία	28
ii. Αξιολογικά κριτήρια	30
iii. Συναφή	31
iv. Οι ιδιαιτερότητες των συνθηκών εργασίας	32
v. Τοπικά κριτήρια	34
vi. Χρονικά κριτήρια	35
β. Μη νόμιμα κριτήρια	36
i. Συνταγματικές απαγορεύσεις	36
ii. Τυπικά ή συμπτωματικά ή μη συναφή κριτήρια	36
III. Η εφαρμογή της αρχής της ισότητας από τον δικαστή	37
1. Χαρακτηριστικά και κανόνες του δικαστικού ελέγχου	37
2. Ο έλεγχος της αρχής της απαγόρευσης των διακρίσεων από το ΔΕΕ	40
3. Η επέκταση ευνοϊκής ρύθμισης	41

A. Το πρόβλημα.....	41
B. Οι αντίθετες θεωρητικές προσεγγίσεις.....	43
α. Κριτική στην επεκτατική ισότητα.....	43
β. Υπεράσπιση της επεκτατικής ισότητας.....	44
Γ. Αποκλίσεις στη νομολογία των ανωτάτων δικαστηρίων.....	45
α. Άρειος Πάγος.....	46
β. Συμβούλιο της Επικρατείας.....	47
γ. Ελεγκτικό Συνέδριο.....	48
δ. Δικαστήριο Ευρωπαϊκής Ένωσης.....	49
ε. ΕΔΔΑ.....	50
Ειδικές μορφές της ισότητας (Άρθρο 4 παρ. 2-7 Σ.).....	51
I. ΙΣΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΔΥΟ ΦΥΛΩΝ (ΑΡΘΡΟ 4 ΠΑΡ. 2 Σ.).....	51
1. Περιεχόμενο.....	51
2. Φορείς και αποδέκτες.....	53
3. Η ισότητα των φύλων στο ενωσιακό δίκαιο.....	53
4. Αποκλίσεις από την ισότητα των φύλων.....	54
5. Έμμεσες δυσμενείς διακρίσεις.....	57
II. ΑΠΟΝΟΜΗ ΚΑΙ ΑΦΑΙΡΕΣΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΘΑΓΕΝΕΙΑΣ (ΑΡΘΡΟ 4 ΠΑΡ. 3 Σ.).....	59
1. Συστηματική ένταξη-διάθρωση του άρθρου.....	59
2. Απονομή της ιθαγένειας.....	60
Α. Η ευρεία κανονιστική ευχέρεια του νομοθέτη.....	60
Β. Όρια στην ευχέρεια.....	61
Γ. Εκτελεστικός του άρθρου 4 παρ. 3 Σ. νόμος.....	62
3. Απώλεια της ιθαγένειας.....	65
Α. Έκπτωση.....	65
Β. Εκούσια απώλεια.....	66
III. ΠΡΟΣΒΑΣΗ ΣΤΙΣ ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ (ΑΡΘΡΟ 4 ΠΑΡ. 4 Σ.).....	66
1. Το δικαίωμα των Ελλήνων πολιτών για αποκλειστική πρόσβαση στις δημόσιες λειτουργίες.....	67
Α. Η έννοια της δημόσιας λειτουργίας.....	67
Β. Εναρμόνιση με το ενωσιακό δίκαιο.....	68
2. Το δικαίωμα ίσης πρόσβασης στις δημόσιες λειτουργίες.....	70
Α. Τα συνταγματικά ερείσματα της αρχής της αξιοκρατίας.....	70
Β. Αποκλίσεις από την ισότητα πρόσβασης.....	73
α. Συστήματα πρόσβασης.....	73
β. Προνομιακή πρόσβαση κατηγοριών πολιτών.....	75
γ. Αποκλεισμός προσώπων.....	75
IV. ΙΣΟΤΗΤΑ ΣΤΑ ΔΗΜΟΣΙΑ ΒΑΡΗ (ΑΡΘΡΟ 4 ΠΑΡ. 5 Σ.).....	76
1. Έννοια δημοσίων βαρών.....	77

2. Ευχέρεια του νομοθέτη κατά την επιβολή επιβαρύνσεων και όρια αυτής	79
3. Επιτρεπτές και επιβεβλημένες διαφοροποιήσεις στη φορολογική μεταχείριση	82
V. ΙΣΟΤΗΤΑ ΣΤΗ ΣΤΡΑΤΟΛΟΓΙΚΗ ΥΠΟΧΡΕΩΣΗ (ΑΡΘΡΟ 4 ΠΑΡ. 6 Σ.)	86
1. Συστηματική ένταξη-περιεχόμενο της διάταξης	86
2. Αποκλίσεις	87
3. Εναλλακτική υπηρεσία των αντιρρησιών συνείδησης	90
VI. ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΗ ΤΙΤΛΩΝ ΕΥΓΕΝΕΙΑΣ (ΑΡΘΡΟ 4 ΠΑΡ. 7 Σ.)	93

Η γενική αρχή της ισότητας (άρθρο 4 παρ. 1 Σ.)

«Οι Έλληνες είναι ίσοι ενώπιον του νόμου»

I. ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΗ ΕΝΤΑΞΗ

1. Συνταγματική ρύθμιση

Το άρθρο 4 παρ. 1 του Σ. θεσπίζει *νομικό κανόνα*¹ που επιβάλλει την ομοιόμορφη μεταχείριση των προσώπων που τελούν υπό τις αυτές ή παρόμοιες συνθήκες. Στις επόμενες παραγράφους του ίδιου άρθρου κατοχυρώνονται ειδικές μορφές της αρχής, όπως η ισότητα των φύλων (παρ. 2), η ισότητα πρόσβασης στις δημόσιες λειτουργίες (παρ. 4), η ισότητα στην κατανομή των δημοσίων βαρών (παρ. 5), η ισότητα συμβολής στην άμυνα της πατρίδας (παρ. 6) και η κοινωνική ισότητα (παρ. 7). Τέλος, στην παρ. 3 του ίδιου άρθρου ορίζονται οι προϋποθέσεις απονομής και αφαίρεσης της ελληνικής ιθαγένειας². Οι ειδικές μορφές της ισότητας γίνονται αντιληπτές στη νομολογία ως ειδικότερες εκδηλώσεις της γενικής αρχής³, μολονότι θα ήταν ίσως δογματικά ορθότερο η επίκλησή τους στο πλαίσιο του δικανικού συλλογισμού να αποκλείει την εφαρμογή της γενικής αρχής⁴. Η γενική αρχή της ισότητας τυγχάνει εφαρμογής στις περιπτώσεις που εκφεύγουν του πεδίου προστασίας των ειδικών μορφών της ισότητας⁵.

¹ ΣτΕ 2166/2022 (7μ).

² Βλ. ανάλυση για τις ειδικές μορφές της ισότητας στο παρόν έργο από Η. Κουβαρά (Άρθρο 4 παρ. 2-7 Σ.).

³ ΣτΕ 3011/2010, 2703/2008.

⁴ Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο – Ατομικά Δικαιώματα*, 4η έκδ. 2012, σελ. 1011-2.

⁵ Πχ. εφόσον το άρθρο 22 παρ. 1 εδ β΄ Σ. αναφέρεται αποκλειστικά σε εργαζομένους που παρέχουν εξαρτημένη εργασία με σχέση ιδιωτικού δικαίου (ΣτΕ Ολ 3373/2015, ΣτΕ 1956/2013, 468/2012), οι εργασιακές σχέσεις δημοσίου δικαίου ελέγχονται με βάση τη γενική αρχή της ισότητας.

Α. Ιστορική κατοχύρωση

- 2 Εμπνεόμενο από τις πολιτικές διακηρύξεις της Γαλλικής Επανάστασης, το Σύνταγμα της Επιδαύρου (1822) όριζε ότι: «Όλοι οι Έλληνες εισίν όμοιοι ενώπιον των νόμων άνευ τινός εξαιρέσεως ή βαθμού, ή κλάσεως, ή αξιώματος». Η αυτή, ελαφρώς τροποποιημένη διατύπωση παρέμεινε κατά το νοηματικό της περιεχόμενο σχεδόν αναλλοίωτη από το Σύνταγμα του 1844 (άρθρο 3) έως και τη διατύπωση που υιοθετήθηκε στην παρ. 1 του ισχύοντος άρθρου 4.
- 3 Κατά τη θέσπιση του ισχύοντος Συντάγματος⁶ απορρίφθηκαν προτάσεις για την προσθήκη ερμηνευτικής δήλωσης, σύμφωνα με την οποία η ισότητα αποτελεί κανόνα δικαίου και όχι κατευθυντήρια γραμμή, για τη διεύρυνση του *ratione personae* πεδίου της γενικής αρχής της ισότητας αδιακρίτως ιθαγένειας⁷ και για ενσωμάτωση της λίστας με τους απαγορευμένους λόγους διάκρισης του άρθρου 14 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ)⁸. Αντίθετα, το Σύνταγμα του 1975 πράγματι καινοτόμησε με τη ρητή το πρώτον κατοχύρωση, σε πνεύμα ομοθυμίας, της ισότητας των δύο φύλων⁹.

Β. Σχετικές συνταγματικές διατάξεις

- 4 Το άρθρο 116 παρ. 2 Σ. ορίζει ότι: «[δ]εν αποτελεί διάκριση λόγω φύλου η λήψη θετικών μέτρων για την προώθηση της ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών. Το Κράτος μεριμνά για την άρση των ανισοτήτων που υφίστανται στην πράξη, ιδίως σε βάρος των γυναικών»¹⁰.
- 5 Ο νομικός κανόνας του άρθρου 4 παρ. 1 Σ. βρίσκει περαιτέρω έρεισμα στο άρθρο 5 παρ. 2 Σ. που κατοχυρώνει την απόλυτη προστασία της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας όλων όσων βρίσκονται στην Ελληνική Επικράτεια, χωρίς διάκριση εθνικότητας,

⁶ Βλ. Επίσημα Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΟΕ΄, 22.04.1975, σελ. 373.

⁷ «Οι άνθρωποι είναι ίσοι ενώπιον του νόμου».

⁸ «Η απόλαυση των δικαιωμάτων και ελευθεριών, που αναγνωρίζονται στην παρούσα Σύμβαση, πρέπει να εξασφαλιστεί χωρίς καμία διάκριση που να βασίζεται ιδίως στο φύλο, τη φυλή, το χρώμα, τη γλώσσα, τη θρησκεία, τις πολιτικές ή άλλες πεποιθήσεις, την εθνική ή κοινωνική προέλευση, τη συμμετοχή σε εθνική μειονότητα, την περιουσία, τη γέννηση ή κάθε άλλη κατάσταση» (Όπως το κείμενο της ΕΣΔΑ μεταγλωττίσθηκε-αποδόθηκε στη δημοτική γλώσσα με το Π.Δ. 76/2022, Α΄ 205). Για τα κριτήρια αυτά βλ. Ε. Πρεβεδούρου, «Άρθρο 14 ΕΣΔΑ – Απαγόρευση των διακρίσεων», σε: Ι. Σαρμάς/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος (επιμ.), ΕΣΔΑ. Κατ' άρθρο ερμηνεία, 2021, σελ. 744 επ.

⁹ Οι επιφυλάξεις που διατυπώθηκαν αφορούσαν κυρίως την πρόβλεψη δυνατότητας αποκλίσεων από την ισότητα των φύλων (που τελικώς περιελήφθη στο άρθρο 116 παρ. 2 Σ.) και τη διάρκεια της μεταβατικής περιόδου ανοχής των διατάξεων που είναι αντίθετες προς το άρθρο 4 παρ. 2 Σ.

¹⁰ Βλ. Φ. Σαραντοπούλου, «Άρθρο 116 Σ.», σε Σ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος, Σύνταγμα: Ερμηνεία κατ' άρθρο, 2023.

φυλής, γλώσσας και θρησκευτικών ή πολιτικών πεποιθήσεων, ενώ την εφαρμογή του εγγυάται και το άρθρο 43 παρ.1 Σ., το οποίο απαγορεύει στον ΠτΔ να εξαιρεί οποιονδήποτε από την εκτέλεση των νόμων.

Ειδικότερη εκδήλωση της καθιερωμένης, με το άρθρο 4 παρ. 1, αρχής της ισότητας, θεωρείται η διάταξη του άρθρου 22 παρ. 1 εδ. Β΄ Σ., η οποία εφαρμόζεται επί μισθωτών, που απασχολούνται με σύμβαση εργασίας ιδιωτικού δικαίου και επιβάλλει στον νομοθέτη τη θέσπιση ίσης αμοιβής για τους εργαζομένους, ανεξαρτήτως φύλου ή άλλης διάκρισης, εφόσον όμως αυτοί παρέχουν την ίδια ποιοτικώς και ποσοτικώς εργασία, εργαζόμενοι κάτω από τις ίδιες συνθήκες και με τα αυτά προσόντα¹¹.

Τέλος, η αρχή της *δικονομικής ισότητας* βρίσκει έρεισμα ιδίως στο άρθρο 20 παρ. 1 Σ.¹². Στην πράξη, σε πολλές περιπτώσεις, παραβίαση της γενικής αρχής της ισότητας διαπιστώνεται από τα δικαστήρια παράλληλα με την παραβίαση άλλων συνταγματικών διατάξεων, όπως ιδίως του δικαιώματος δικαστικής προστασίας¹³ και της προστασίας του περιβάλλοντος¹⁴.

2. Υπερεθνικές νομικές βάσεις

A. Δίκαιο ΕΕ

Ήδη στο άρθρο 2 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΣΕΕ), η ισότητα (όπως επίσης η απαγόρευση των διακρίσεων και η ισότητα μεταξύ γυναικών και ανδρών) διακηρύσσεται μεταξύ των κοινών αξιών των κρατών μελών στις οποίες βασίζεται η

¹¹ ΑΠ ΟΛ. 13/2003· ΑΠ 474/2022. Από τη συνταγματική αρχή δεν δεσμεύεται μόνο ο νομοθέτης, αλλά θεσπίζεται συγχρόνως και κανόνας δημόσιας τάξης, με τον οποίο παρέχεται ευθέως στον εργαζόμενο το δικαίωμα να αξιώσει από τον εργοδότη την αμοιβή που καταβάλλει ο τελευταίος οικειοθελώς σε άλλο μισθωτό του, που ανήκει στην ίδια κατηγορία και παρέχει υπό τις ίδιες συνθήκες την ίδια εργασία, εκτός αν η εξαίρεση από την αμοιβή είναι δίκαιη και εύλογη συνεπεία συνδρομής ειδικού και σοβαρού, κατ' αντικειμενική κρίση, λόγου, τον οποίο προτείνει και αποδεικνύει ο εργοδότης (ΑΠ 288/2003). Η αρχή της ίσης μεταχείρισης προϋποθέτει πάντως εκούσια παροχή του εργοδότη και συνεπώς δεν εφαρμόζεται όταν η παροχή επιβάλλεται από διάταξη νόμου ή συλλογική σύμβαση, διατηπτική απόφαση ή άλλη κανονιστική διάταξη, γιατί τότε πρόκειται για υποχρεωτική παροχή του εργοδότη (ΑΠ 107/2006, 1111/2003).

¹² Βλ. αναλυτικά Ι. Μαθιουδάκη, *Η ισότητα των διαδίκων στη διοικητική δίκη. Μεταξύ κανόνων και πραγματικότητας*, 2021, σελ. 31 επ. και ιδίως 44 επ.· Idem, «Εισαγωγικές οριοθετήσεις στην αρχή της ισότητας των όπλων στη διοικητική δίκη», σε: *Τμητικός Τόμος Νικολάου Θ. Νίκα, Ουσιαστική και Δικονομική Δικαιοσύνη*, 2018, σελ. 1191 επ.= ΕφημΔΔ 2017, σελ. 237 επ.· Α. Βεζυρτζή, *Η αρχή της ισότητας των όπλων και τα διαδικαστικά προνόμια του Δημοσίου στην πολιτική δίκη*, 2017, ιδίως σελ. 15 επ.· καθώς και ερμηνεία άρθρου 20 παρ. 1 Σ. στο παρόν έργο από τον Η. Κουβαρά, σε Σ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος, *Σύνταγμα: Ερμηνεία κατ' άρθρο*, ό.π.

¹³ Βλ. ΣτΕ ΟΛ 3368/2015, ΟΛ 2155/2015.

¹⁴ Βλ. ΣτΕ ΟΛ 2399/2014, σε συνδυασμό μάλιστα με παραβίαση του άρθρου 13 Σ.

Ένωση. Επιπλέον, τα άρθρα 8 και 10, 19 παρ. 1, 153 παρ. 1 στοιχ. θ' και 157 παρ. 1 της Συνθήκης για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΣΛΕΕ) διευκρινίζουν το περιεχόμενο των αξιών της ισότητας, της απαγόρευσης των διακρίσεων και της ισότητας μεταξύ γυναικών και ανδρών και επιτρέπουν στον νομοθέτη της Ένωσης να θεσπίζει κανόνες παράγωγου δικαίου για την εφαρμογή των αξιών αυτών¹⁵.

- 10 Στον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΧΘΔΕΕ)¹⁶, η αρχή της ισότητας κατοχυρώνεται στον τίτλο III με ένα πλέγμα διατάξεων που αφορούν: 1) Την ισότητα έναντι του νόμου (άρθρ. 20), 2) την απαγόρευση των διακρίσεων (άρθρ. 21)¹⁷, 3) την πολιτιστική, θρησκευτική και γλωσσική πολυμορφία (άρθρ. 22), 4) την ισότητα γυναικών και ανδρών (άρθρ. 23), 5) τα δικαιώματα του παιδιού (άρθρ. 24), 6) τα δικαιώματα των ηλικιωμένων (άρθρ. 25) και 7) την ένταξη των ατόμων με αναπηρίες (άρθρ. 26)¹⁸. Η αρχή της ισότητας, θεμελιώνεται τόσο ως αγωγή δικαίου με άμεση ισχύ (einklagbares Recht) όσο και ως γενική αρχή του δικαίου της Ένωσης, η οποία επιβάλλει παρεμφερείς καταστάσεις να μην αντιμετωπίζονται κατά τρόπο διαφορετικό και διαφορετικές καταστάσεις να μην αντιμετωπίζονται κατά τον ίδιο τρόπο¹⁹.

¹⁵ ΔΕΕ C-156/21, *Ουγγαρία κατά Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, 16.02.2022, σκ. 158, C-650/18, *Ουγγαρία κατά Κοινοβουλίου*, 03.06.2021, σκ. 94 και 98. Ειδικότερα, το άρθρο 19 ΣΛΕΕ παρέχει την εξουσία στο Συμβούλιο, αποφασίζοντας ομόφωνα, σύμφωνα με ειδική νομοθετική διαδικασία, και μετά την έγκριση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, να αναλαμβάνει δράσεις για την καταπολέμηση διακρίσεων λόγω φύλου, φυλετικής ή εθνικής καταγωγής, θρησκείας ή πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού. Σημειωτέον επίσης ότι το άρθρο 18 ΣΛΕΕ απαγορεύει εντός του πεδίου εφαρμογής των Συνθηκών κάθε διάκριση λόγω ιθαγένειας.

¹⁶ Ως γνωστόν, το άρθρο 6 ΣΕΕ αναγνωρίζει στα δικαιώματα, τις ελευθερίες και τις αρχές που περιέχονται στον ΧΘΔΕΕ το ίδιο νομικό κύρος με τις Συνθήκες (παρ. 1) και ταυτόχρονα διακηρύσσει ότι τα θεμελιώδη δικαιώματα, όπως κατοχυρώνονται από την ΕΣΔΑ και όπως απορρέουν από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών, αποτελούν μέρος των γενικών αρχών του δικαίου της Ένωσης.

¹⁷ Γενικότερα στο ευρωπαϊκό δίκαιο, η απαγόρευση διακρίσεων γίνεται αντιληπτή ως ειδική έκφραση της γενικής αρχής της ισότητας (ΔΕΚ C-35/05, *Reemtsma Cigarettenfabriken GmbH*, 15.03.2007, σκ. 44).

¹⁸ Ο Χάρτης πάντως δεν διευρύνει το πεδίο εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης πέραν των αρμοδιοτήτων αυτής και δεν θεσπίζει νέες αρμοδιότητες και καθήκοντα για αυτήν, ούτε τροποποιεί τις αρμοδιότητες και τα καθήκοντα όπως ορίζονται στις Συνθήκες (άρθρ. 51 παρ. 2 ΧΘΔΕΕ).

¹⁹ Α. Πλιάκος/Χ. Σατλάνης, *Η γενική αρχή της ισότητας και της απαγόρευσης των διακρίσεων στο Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, ΝοΒ 2011, σελ. 2046. Οι αρχές διαφοροποιούνται σε σχέση με τα δικαιώματα, στα οποία αναγνωρίζεται άμεσα επικλησιμότητα από ιδιώτη ενώπιον δικαστηρίου, κατά το ότι δεν δημιουργούν αγωγή αξιώσεις απέναντι στα κράτη μέλη και τα ενωσιακά όργανα, βλ. σχετ. Μ. Περάκη, *Δικαστική Προστασία Θεμελιωδών Δικαιωμάτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, 2015, σελ. 221-2· Α. Πλιάκο, *Το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης – Θεσμικό και Ουσιαστικό Δίκαιο*, 2012, σελ. 104· Μ. Αλεξοπούλου, *Η πολυεπίπεδη κατοχύρωση της αρχής της απαγόρευσης των διακρίσεων στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, ΘΠΔΔ 2014, σελ. 659 επ.

Διαφορετική μεταχείριση δικαιολογείται εφόσον η διαφοροποίηση βασίζεται σε αντικειμενικό και εύλογο κριτήριο, ήτοι εφόσον σχετίζεται με τον νομίμως επιδιωκόμενο από την επίμαχη νομοθεσία σκοπό, η δε διαφοροποίηση αυτή είναι ανάλογη προς τον σκοπό που επιδιώκεται σχετικώς²⁰.

Από το παράγωγο ενωσιακό δίκαιο, ιδιαίτερη σημασία παρουσιάζουν η Οδηγία 2000/43/ΕΚ με την οποία θεσπίζεται πλαίσιο για την καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής²¹, καθώς και η Οδηγία 2000/78/ΕΚ για τη θέσπιση ενός γενικού πλαισίου για την καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων, ειδικών αναγκών, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού στον τομέα της απασχόλησης και της εργασίας²². Αμφότερες οι Οδηγίες έχουν ενσωματωθεί (εκ νέου) στην εγκώρια έννομη τάξη με τον ν. 4443/2016²³.

Β. ΕΣΔΑ

Το άρθρο 14 της ΕΣΔΑ, απαγορεύοντας τις διακρίσεις κατά την απόλαυση των δικαιωμάτων που αναγνωρίζει η Σύμβαση²⁴, κατοχυρώνει «την αρχή της μη διάκρισης»²⁵. Η ευρύτητα της διατύπωσης της διάταξης, η οποία και απαγορεύει τις διακρίσεις επί οιασδήποτε δικαιολογητικής βάσης, είναι τέτοια που κατ' αποτέλεσμα κατοχυρώνει τη

²⁰ ΔΕΕ C-555/19, *Fussl Modestraße*, 03.02.2021, σκ. 95, C-243/19, A, 29.10.2020, σκ. 35 και C-190/16, *Fries*, 05.07.2017, σκ. 29.

²¹ Η Οδηγία τυγχάνει εφαρμογής σε όλα τα πρόσωπα, στο σύνολο του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα, όσον αφορά ιδίως τις εργασιακές συνθήκες και τους όρους απασχόλησης, συμπεριλαμβανομένων των αμοιβών.

²² Βλ. συναφώς ΔΕΕ C-52/22, *BF*, 20.04.2023. Αξιωματημένη ως προς το εύρος προστασίας που αναγνωρίζεται στην Οδηγία τυγχάνει η πρόσφατη νομολογιακή παραδοχή κατά την οποία η φράση «όρο[ι] πρόσβασης στην απασχόληση και την εργασία» (άρθρο 3 παρ. 1, στοιχ. α' της Οδηγίας), καλύπτει ακόμα και τις δηλώσεις που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο ραδιοτηλεοπτικής εκπομπής στη διάρκεια της οποίας ο ερωτώμενος κατέστησε σαφές ότι ουδέποτε θα προσλάμβανε ούτε θα απασχολούσε άτομα ορισμένου γενετήσιου προσανατολισμού στην επιχείρησή του, ενώ κατά τον χρόνο εκείνο δεν είχε δρομολογηθεί ούτε προγραμματιστεί οποιαδήποτε διαδικασία πρόσληψης, υπό την προϋπόθεση ότι δεν είναι υποθετική η σύνδεση μεταξύ των δηλώσεων αυτών και των όρων πρόσβασης στην απασχόληση και την εργασία στη συγκεκριμένη επιχείρηση. Βλ. ΔΕΕ C-507/18, ΝΗ, 23.04.2020, με Σχόλιο Μ. Βουτσίνου, *Σχόλιο στην ΔΕΕ υπόθ. C-507/18, απόφ. της 23.4.2020 – Διακρίσεις λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού στην απασχόληση και την εργασία*, ΕφΔΔ 2020, σελ. 284 επ.

²³ Βλ. και ΣτΕ Ολ 2113/2021· ΣτΕ 2572/2021 (7μ)· ΣτΕ 3184, 3185/2017.

²⁴ «Η απόλαυση των δικαιωμάτων και ελευθεριών, που αναγνωρίζονται στην παρούσα Σύμβαση, πρέπει να εξασφαλιστεί χωρίς καμία διάκριση που να βασίζεται ιδίως στο φύλο, τη φυλή, το χρώμα, τη γλώσσα, τη θρησκεία, τις πολιτικές ή άλλες πεποιθήσεις, την εθνική ή κοινωνική προέλευση, τη συμμετοχή σε εθνική μειονότητα, την περιουσία, τη γέννηση ή κάθε άλλη κατάσταση».

²⁵ ΣτΕ 2487/2020 (7μ).

γενική αρχή της ισότητας, εφόσον βεβαίως τα κρίσιμα πραγματικά περιστατικά υπάγονται στο προστατευτικό πεδίο της Σύμβασης.

- 13 Το έλλειμμα προστασίας λόγω του συμπληρωματικού χαρακτήρα της ρύθμισης του άρθρου 14 της ΕΣΔΑ προς τις λοιπές ουσιαστικές διατάξεις της Σύμβασης και των Πρωτοκόλλων της²⁶ επιχειρήθηκε να καλυφθεί με το υιοθετηθέν το 2005 Δωδέκατο Πρόσθετο Πρωτόκολλο, το οποίο εισήγαγε μια γενική απαγόρευση των διακρίσεων, όχι μόνο των δικαιωμάτων που κατοχυρώνει η Σύμβαση, αλλά και όλων εκείνων που θεσπίζει ο νόμος²⁷. Το Πρωτόκολλο αυτό ωστόσο δεν έχει επικυρωθεί ακόμα από τη Χώρα μας. Κατά την άσκηση λοιπόν δικαιωμάτων που κατοχυρώνει και η ΕΣΔΑ το εύρος της ρυθμιστικής εμβέλειας του άρθρου 14 της ΕΣΔΑ σε σχέση με το άρθρο 4 του Σ. κυμαίνεται από την ερμηνεία στην οποία έχουν προβεί το ΕΔΔΑ και τα εθνικά δικαστήρια αντίστοιχα.

Γ. Διεθνή κείμενα

- 14 Συναφείς διατάξεις περιέχουν και άλλες διεθνείς συμβάσεις στις οποίες η χώρα μας αποτελεί συμβαλλόμενο μέρος:
- 15 - Το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (ΔΣΑΠΔ)²⁸ στα άρθρα 2 παρ. 1 (απαγόρευση των διακρίσεων), 3 (ισότητα ανδρών και γυναικών στην απόλαυση όλων των δικαιωμάτων που αναφέρονται στο Σύμφωνο) και 26 (ίση προστασία του νόμου).
- 16 - Το Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Μορφωτικά δικαιώματα (ΔΣΟΚΜΔ) της 19ης Δεκεμβρίου 1966 στο άρθρο 2 παρ. 2.
- 17 - Η Οικουμενική Διακήρυξη Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΟΔΔΑ) της 10ης Δεκεμβρίου 1948 στα άρθρα 1, 2 και 7.

²⁶ Με την έννοια ότι η απαγόρευση των διακρίσεων αφορά μόνο δικαιώματα και ελευθερίες που αναγνωρίζονται από την ΕΣΔΑ και δεν νοείται αυτοτελής παραβίαση της αρχής, βλ. Η. Καστανά, «Άρθρο 14», σε: Λ.-Α. Σισιλιάνος (επιμ.), *ΕΣΔΑ – Ερμηνεία κατ' άρθρο*, 2η έκδ. 2017, σελ. 498 επ., 523 επ. και Στ. Ξεφτέρη, σε: Β. Τζέμος (επιμ.), *Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ*, 2η έκδ. 2019, σελ. 257 επ.

²⁷ Η λίστα των απαγορευμένων λόγων διάκρισης είναι πανομοιότυπη με την αντίστοιχη του άρθρου 14 της ΕΣΔΑ, καθώς θεωρήθηκε ότι τυχόν προσθήκη επιπλέον λόγων θα μπορούσε να οδηγήσει α contrario στον ερμηνευτικό αποκλεισμό λόγων που δεν προστέθηκαν (βλ. σκέψη 20 της Explanatory Report που συνοδεύει το Πρωτόκολλο). Για το 12^ο Πρωτόκολλο βλ. Ε. Πρεβεδούρου, «Άρθρο 14 ΕΣΔΑ», ό.π., σελ. 765-6.

²⁸ Το οποίο κυρώθηκε με τον ν.2462/1997 (Α' 25). Σημειωτέον ότι σύμφωνα με το άρθρο 2 παρ. 1 του ΔΣΑΠΔ, τα κράτη μέλη αναλαμβάνουν την υποχρέωση να σέβονται και να εγγυώνται τα δικαιώματα που αναγνωρίζονται στο Σύμφωνο σε όλα τα άτομα που βρίσκονται στην επικράτειά τους και υπάγονται στη δικαιοδοσία τους, επομένως και στους αλλοδαπούς είτε διαμένουν νομίμως είτε όχι.

- Ο Αναθεωρημένος Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης²⁹, στο άρθρο Ε του Μέρους V (απαγόρευση των διακρίσεων)³⁰ και άρθρο 20 του Μέρους II (ισότητα ευκαιριών ανδρών και γυναικών εργαζομένων).

II. ΠΕΔΙΟ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ

1. Φορείς

A. Ημεδαποί-αλλοδαποί

Φορείς του δικαιώματος για ίση μεταχείριση είναι μόνο οι Έλληνες πολίτες και όχι οι αλλοδαποί, έναντι των οποίων είναι επιτρεπτή η νομοθετική πρόβλεψη διακρίσεων, εφόσον αυτές δεν προσκρούουν στις απαγορεύσεις των άρθρων 14 ΕΣΔΑ και 26 ΔΣΑΠΔ. Βεβαίως ο κοινός νομοθέτης ουδόλως κωλύεται να ρυθμίζει με όμοιο τρόπο έννομες σχέσεις ημεδαπών και αλλοδαπών, μπορεί δε μια τέτοια ρύθμιση να υπαγορεύεται από υπερνομοθετικής ισχύος διατάξεις³¹. Όλοι πάντως όσοι βρίσκονται στην Ελληνική Επικράτεια απολαμβάνουν, σύμφωνα με το άρθρο 5 παρ. 2 Σ., την απόλυτη προστασία της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας τους, χωρίς διάκριση εθνικότητας, φυλής, γλώσσας και θρησκευμάτων ή πολιτικών πεποιθήσεων, υπό την επιφύλαξη των περιπτώσεων που προβλέπει το διεθνές δίκαιο. Ομοίως, το άρθρο 22 παρ. 1 εδ. Β΄ Σ. κατοχυρώνει δικαίωμα ίσης αμοιβής για εργασία ίσης αξίας, ανεξαρτήτως ιθαγένειας. Ειδικά οι υπήκοοι των άλλων κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης δικαιούνται καταρχήν ίσης μεταχείρισης με τους ημεδαπούς, δυνάμει του άρθρου 18 ΣΛΕΕ³².

B. Φυσικά-νομικά πρόσωπα

Διαφοροποιήσεις στη μεταχείριση μεταξύ φυσικών και νομικών προσώπων πρέπει να δικαιολογούνται από την ιδιαίτερη φύση της κάθε κατηγορίας³³, ενόψει και των

²⁹ Κυρωθείς με το άρθρο πρώτο του ν. 4359/2016 (Α΄ 5)- βλ. και ΣτΕ 2166/2022 (7μ).

³⁰ «Η άσκηση των δικαιωμάτων που διατυπώνονται σε αυτόν το Χάρτη διασφαλίζεται χωρίς διάκριση για οποιοδήποτε λόγο, όπως τη φυλή, το χρώμα, το φύλο, τη γλώσσα, τη θρησκεία, τις πολιτικές ή άλλες πεποιθήσεις, την εθνική ή κοινωνική καταγωγή, την υγεία, τη σχέση με μία εθνική μειονότητα, τη γέννηση ή άλλη κατάσταση», «Μία διαφοροποιημένη μεταχείριση βασισμένη σε αντικειμενική και λογική αιτιολόγηση δεν θεωρείται ότι αποτελεί διάκριση».

³¹ Βλ. Σ. Κοφίνη, *Η ιθαγένεια ως ύποπτος λόγος διάκρισης - Επεκτείνοντας την προστασία κατά των διακρίσεων στους πολίτες τρίτων χωρών (πρόσφυγες και μετανάστες)*, ΕΜΕΔ 2016.

³² «Εντός του πεδίου εφαρμογής της παρούσας συνθήκης, και με την επιφύλαξη των ειδικών διατάξεων της, απαγορεύεται κάθε διάκριση λόγω ιθαγένειας».

³³ Όπως παρατηρείται, οι συνενωμένοι δεν πρέπει καταρχήν να τίθενται σε ήσσονα μόρια έναντι όσων θέλουν να δράσουν ατομικά, παράλληλα όμως, από την άλλη πλευρά, δεν είναι θεμιτό ούτε και να αντιμετωπίζονται κατά προνομιακό τρόπο, μέσω της αγνόησης των πλεονεκτημάτων που ενί-

άρθρων 12 παρ. 1 του Σ. και 11 της ΕΣΔΑ, τα οποία κατοχυρώνουν το δικαίωμα ή την ελευθερία συνένωσης (του συνεταιρίζεσθαι κατά την ορολογία των προϊσχυσάντων Συνταγμάτων)³⁴. Η νομολογία θεωρεί ότι δεν αντίκειται στην αρχή της ισότητας η φορολόγηση των φυσικών και νομικών προσώπων με διαφορετικό τρόπο³⁵, παράλληλα όμως φαίνεται επιφυλακτική έναντι ρυθμίσεων που έχουν ως συνέπεια τη μη ισότιμη μεταχείριση των οικονομικών φορέων και τη μη διάκριση αυτών αναλόγως της μορφής τους ως φυσικών ή νομικών προσώπων³⁶.

Γ. Δημόσιο και ΝΠΔΔ

- 21 Όπως θα αναπτυχθεί αμέσως κατωτέρω, το δημόσιο και τα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου (ΝΠΔΔ), τυγχάνουν καταρχήν αποδέκτες της συνταγματικής επιταγής και όχι φορείς. Σύμφωνα με το Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο, το άρθρο 4 παρ. 1 Σ. δεν καθιερώνει την ισότητα μεταξύ ιδιωτών και του Δημοσίου, όταν τα όργανα του τελευταίου εκδίδουν πράξεις κατ' ενάσκηση δημοσίας εξουσίας³⁷. Επίσης, το άρθρο 4 παρ. 1 Σ.

οτε συνεπάγεται de facto για εκείνους η συνένωσή τους. Βλ. Κ. Χρυσόγονο, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, 5η έκδ., 2023, σελ. 185.

³⁴ ΑΠ Ολ 3/2012.

³⁵ ΣτΕ 1254-5/2014, σκ. 9.

³⁶ Βλ. ΣτΕ 2297-8/2019 παρ. Ολ στην οποία έγινε δεκτό ότι ρύθμιση η οποία, κατ' αποκλεισμό των νομικών προσώπων ή ατομικών επιχειρήσεων που ασκούν δραστηριότητα στον τομέα παροχής υπηρεσιών καθαρισμού κτιρίων, επιτρέπει μόνο σε φυσικά πρόσωπα να εκδηλώσουν ενδιαφέρον για τη σύναψη σύμβασης για την αυτοπρόσωπη εκπλήρωση της παρεχόμενης υπηρεσίας καθαριότητας κτιρίων αντιβαίνει στις διατάξεις των άρθρων 2 και 4 παρ. 1 εδ. α' της Οδηγίας 2004/18, που επιβάλλουν την ισότιμη μεταχείριση των οικονομικών φορέων και τη μη διάκριση αυτών αναλόγως της μορφής τους ως φυσικών ή νομικών προσώπων. Βλ. όμως σε αντίθετη κατεύθυνση ΣτΕ Ολ 2402/2014, σκ. 24 επ.

³⁷ ΑΕΔ 25/2012, με την οποία θεωρήθηκε ότι το άρθρο 4 παρ. 1 Σ. δεν έχει πεδίο εφαρμογής κατά τον έλεγχο της συνταγματικότητας του άρθρου 21 του Κώδικα των νόμων περί δικών του Δημοσίου, με το οποίο καθορίζεται το ύψος του τόκου υπερημερίας των οφειλών του Δημοσίου σε ύψος (6% ετησίως) διαφορετικό από εκείνο των ιδιωτών. Με την απόφαση πάντως αυτή, κρίθηκε επίσης ότι η ανωτέρω ρύθμιση δεν αντίκειται ούτε στην διάταξη της παρ. 5 του άρθρου 4 του Σ. «*ενόψει του γεγονότος ότι [...] για την αντιμετώπιση των κατά καιρούς δημοσιονομικών προβλημάτων, έχουν ληφθεί διάφορα μέτρα, που επιβαρύνουν διάφορες και μεγάλες κατηγορίες πολιτών, όπως μειώσεις αποδοχών, σε ορισμένες, μάλιστα, περιπτώσεις ακόμη και αναδρομικές, και συντάξεων, αύξηση υφισταμένων φόρων, επιβολή νέων φόρων και εκτάκτων εισφορών, ο καθορισμός δε του επιμάχου ευνοϊκού για το Δημόσιο ποσοστού τόκου υπερημερίας δεν συνιστά, στο πλαίσιο πάντως των ανωτέρω ρυθμίσεων, παραβίαση της συνταγματικής αυτής διατάξεως*». Την εν λόγω κρίση δέχθηκε αργότερα και η ΕΔΔΑ Βιαροπούλου κ.ά. κατά Ελλάδα, αρ. 570/11 και 737/11, 25.09.2014, σκ. 48-56. Σημειωτέον πάντως, από την άλλη πλευρά, ότι το ΑΕΔ έχει δεχθεί ότι υπάγεται καταρχήν στο πεδίο της αρχής

δεν έχει πεδίο εφαρμογής, αν με συγκεκριμένη ουσιαστικού περιεχομένου ρύθμιση, που δεν ανάγεται αμέσως στην άσκηση δημοσίας εξουσίας, θεσπίζεται υπέρ του Δημοσίου προνομιακή μεταχείριση, η οποία αποβλέπει στην ορθή άσκηση της δημοσίας εξουσίας και στην εκπλήρωση των έναντι των πολιτών υποχρεώσεων του Δημοσίου³⁸. Από την άλλη πλευρά, ευνοϊκότερη μεταχείριση του Δημοσίου (και των νομοθετικά εξομοιούμενων προς αυτό, νομικών προσώπων) δεν συνάδει προς το άρθρο 4 παρ. 1 Σ. όταν αυτό στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν ασκεί κυριαρχική εξουσία, αλλά ενεργεί ως *fiscus* και δεν συντρέχουν αντικειμενικοί λόγοι προνομιακής μεταχείρισής του³⁹. Σε αντίστοιχη λογική, έχει κριθεί ότι αντίκεινται προς την αρχή της ισότητας διατάξεις που ορίζουν μειωμένο ποσοστό τόκου υπερημερίας για νομικό πρόσωπο ιδιωτικού δικαίου απλώς ελεγχόμενο και εποπτευόμενο από το κράτος⁴⁰.

Ζήτημα συμβατότητας προς το άρθρο 4 παρ. 1 Σ. *ουσιαστικών* ρυθμίσεων υπέρ ή εις βάρος ΝΠΔΔ, θα μπορούσε να ανακύψει ενδεχομένως ως προς τα ΝΠΔΔ σωματειακής ή ιδρυματικής μορφής, όπως πχ. επί αδικαιολόγητου περιορισμού ή αποκλεισμού από την κρατική χρηματοδότηση συγκεκριμένου μόνο ΑΕΙ ή εκκλησιαστικού προσώπου. Ομοίως θα μπορούσε να γίνει επίκληση της αρχής, σε οριακές πάντως περιπτώσεις, σε πεδία που η κρατική δράση δεν έχει υποχωρήσει σε αμιγώς εποπτικό ρόλο, αλλά μια υπηρεσία γενικού οικονομικού συμφέροντος παρέχεται (εν μέρει) και από ΝΠΔΔ με δημοσιονομική αυτοτέλεια, εφόσον το τελευταίο τίθεται σε προδήλως μειονεκτική θέση σε σχέση με τους ιδιώτες παρόχους της υπηρεσίας, λόγω της υπέρμετρης επιβάρυνσής του με υποχρεώσεις, χωρίς την παροχή αντίστοιχου οικονομικού ή άλλου αντισταθμίματος.

της ισότητας (χωρίς πάντως να καταφάσκει και παραβίασή της), η πρόβλεψη μειωμένης (διετούς έναντι του κανόνα της πενταετούς) παραγραφής για αξιώσεις των υπαλλήλων του Δημοσίου (ΑΕΔ 1/2012) και για αξιώσεις των υπαλλήλων ΝΠΔΔ (ΑΕΔ 9/2009), με αιτιολογία ότι ο μειωμένος χρόνος παραγραφής δικαιολογείται «όχι μόνο από την ανάγκη προστασίας της περιουσίας του Δημοσίου [...], αλλά και από τις διαφορετικές συνθήκες υπό τις οποίες τελούν οι υπάλληλοι του Δημοσίου σε σχέση με τους υπαλλήλους του ιδιωτικού τομέα, καθώς και από το διαφορετικό νομικό καθεστώς που διέπει αντίστοιχα τις σχέσεις των δύο αυτών κατηγοριών υπαλλήλων προς τους εργοδότες τους, σύμφωνα με τις ειδικότερες ρυθμίσεις της κείμενης νομοθεσίας».

³⁸ ΑΕΔ 25/2012. Πρβλ. και Σ. Βλαχόπουλο/Κ. ΧρυσόγONO, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, 4η έκδ., 2017, σελ. 166, κατά τους οποίους, ως προς τις ουσιαστικού δικαίου ρυθμίσεις, δεν τίθεται καν θέμα ισότητας των φορέων άσκησης δημοσίας εξουσίας με τους ιδιώτες ενόψει της ιδιάζουσας θέσης και οργάνωσης των πρώτων και προκειμένου για τη διευκόλυνση ορισμένων βασικής σημασίας σκοπών που αυτοί επιδιώκουν.

³⁹ Κ. Χρυσόγονος, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ό.π., σελ. 187.

⁴⁰ ΑΠ Ολ 5/2017 (για το Επικουρικό Κεφάλαιο).

- 24 Ειδικότερα, τυχόν ευνοϊκές για το Δημόσιο *δικονομικές* ρυθμίσεις, όταν αυτό συμμετέχει ως διάδικος σε διοικητική δίκη, εξετάζονται για τη συμβατότητά τους με το άρθρο 20 παρ. 1 Σ. και το άρθρο 6 ΕΣΔΑ, όπως αυτό έχει διαπλαστεί νομολογιακά από το ΕΔΔΑ⁴¹.

2. Αποδέκτες

A. Η κρατική εξουσία

- 25 Η διατύπωση της διάταξης του άρθρου 4 παρ. 1 Σ., η οποία κάνει λόγο για ισότητα «ενώπιον του νόμου» δημιουργεί σε πρώτο χρόνο την εντύπωση ότι το Σύνταγμα κατοχυρώνει την ισότητα κατά την εφαρμογή του νόμου, ήτοι αποκλειστικά την ισότητα των Ελλήνων ενώπιον των διοικητικών και δικαστικών αρχών. Η νομολογία όμως έχει αποδώσει ευρύτερο περιεχόμενο στην ανωτέρω διατύπωση, διακηρύσσοντας ότι η αρχή της ισότητας δεν αφορά μόνο την εφαρμογή του νόμου αλλά και την ίδια τη θέσπισή του. Με άλλα λόγια, η αρχή της ισότητας δεσμεύει και τον κοινό νομοθέτη επιβάλλοντάς του, όταν ρυθμίζει ουσιαδώς όμοιες σχέσεις, καταστάσεις ή κατηγορίες προσώπων, να μην νομοθετεί κατά διαφορετικό τρόπο εισάγοντας εξαιρέσεις ή κάνοντας διακρίσεις, εκτός αν αυτό επιβάλλεται από λόγους κοινωνικού ή δημοσίου συμφέροντος, η συνδρομή των οποίων ελέγχεται από τα δικαστήρια⁴². Η θεώρηση αυτή συμπυκνώνεται στη θέση της νομολογίας ότι με το άρθρο 4 παρ. 1 Σ. «δεν καθιερώνεται μόνο ισότητα των πολιτών απέναντι στο νόμο, αλλά και η ισότητα του νόμου απέναντι στους πολίτες»⁴³.
- 26 Αποδέκτη λοιπόν της συνταγματικής επιταγής της ισότητας αποτελεί συνολικά η κρατική εξουσία, σε κάθε έκφασή της. Ειδικότερα, ο κοινός νομοθέτης και η κανονιστικώς δρώσα διοίκηση οφείλουν να ρυθμίζουν με ενιαίο ή με διαφορετικό τρόπο τις ποικίλες προσωπικές ή πραγματικές καταστάσεις και σχέσεις, λαμβάνοντας υπόψη τις υφιστάμενες κοινωνικές, οικονομικές, επαγγελματικές ή άλλες συνθήκες, που συνδέονται με κάθε μια από τις καταστάσεις ή σχέσεις αυτές, με βάση γενικά και αντικειμενικά κριτήρια, που βρίσκονται σε συνάφεια προς το αντικείμενο της ρύθμισης⁴⁴. Η θέσπιση ενός ειδικού νομοθετικού κανόνα δικαίου δεν αντίκειται εξ ορισμού στην αρχή της

⁴¹ Βλ. ανωτ. υποσημ 12.

⁴² Κ. Χρυσόγονος, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ό.π., σελ. 173· Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 1018· Α. Μάνεσης, «Η συνταγματική αρχή της ισότητας και η εφαρμογή της υπό των δικαστηρίων», σε: *Idem, Συνταγματική Θεωρία και Πράξη Ι*, 1980, σελ. 318.

⁴³ ΑΠ 474/2022· ΣτΕ Ολ. 3654/2008, 2094/2011, 71, 1513/2009.

⁴⁴ ΣτΕ 645/2020, 508-511/2019· ΣτΕ Ολ 1997/2015.

ισότητας, εφόσον η εφαρμογή του εκτείνεται σε κάθε μελλοντική περίπτωση⁴⁵, ωστόσο τυχόν απόκλιση από τη συνήθη διοικητική διαδικασία θα πρέπει να προκύπτει από την αιτιολογική έκθεση του νόμου⁴⁶.

Περαιτέρω, η οργάνωση της δημόσιας διοίκησης πρέπει να γίνεται κατά τρόπο που διασφαλίζει την τήρηση της αρχής της ισότητας των παρεχομένων υπηρεσιών στους πολίτες όλης της Επικράτειας⁴⁷. Η αρχή της ισότητας τίθεται επίσης στη διοίκηση ως όριο κατά την άσκηση της διακριτικής της ευχέρειας και ως απαγόρευση διακριτικής μεταχείρισης, συνεπαγόμενη π.χ. την υποχρέωση αιτιολόγησης των πειθαρχικών κυρώσεων στους συναυτουργούς της ίδιας πράξης, την παροχή των ίδιων διευκολύνσεων και δυνατοτήτων σε όλους τους ενδιαφερομένους να κάνουν χρήση δημοσίων ή δημοτικών εγκαταστάσεων⁴⁸, καθώς και τη δημόσια γνωστοποίηση ενεργειών της, από τις οποίες είναι δυνατόν να δημιουργηθούν δικαιώματα για όσους εκδηλώσουν ενδιαφέρον (π.χ. πλήρωση κενών θέσεων υπαλλήλων)⁴⁹.

Περαιτέρω, η αρχή της ισότητας συνεπάγεται μια αυτοδέσμευση του δικαστή κατά τη χρήση της ερμηνευτικής του εξουσίας με την έννοια ότι αποκλίσεις από τις ερμηνευτικές λύσεις, οι οποίες είχαν δοθεί σε όμοιες υποθέσεις στο παρελθόν, θα πρέπει να αιτιολογούνται ειδικά και μάλιστα με λόγους υπέρτερους της ανάγκης ίσης μεταχείρισης των ενδιαφερομένων⁵⁰.

Τέλος, το άρθρο 20 του ΧΘΔΕΕ (ισότητα έναντι του νόμου) δεσμεύει τα θεσμικά και λοιπά όργανα και τους οργανισμούς της Ένωσης, καθώς και τα όργανα των κρατών μελών, όταν αυτά εφαρμόζουν το δίκαιο της Ένωσης, όταν δηλαδή εκδίδουν διατάξεις

⁴⁵ ΣτΕ Ολ. 518/2015, σχετική με την αναστολή της κρατικής χρηματοδότησης πολιτικών κομμάτων.

⁴⁶ ΣτΕ 1458/2019. Βλ. συναφώς για την προβληματική Ε. Βενιζέλο, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, 2021, σελ. 122· Β. Χρήστου, *Από την κύρωση στη θέσπιση διοικητικών πράξεων διά τυπικού νόμου*, 2010· Γ. Σιούτη, *Οι ατομικοί νόμοι στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας*, ΕφημΔΔ 2021, σελ. 664 επ. Έτσι, κρίθηκε ότι νομοθετικές διατάξεις που αποτελούν έρεισμα για την έκδοση πράξης χρηματοδότησης για την κατασκευή ισλαμικού τεμένους δεν αντίκεινται στην αρχή της ισότητας, καθώς προκύπτουν οι λόγοι για τους οποίους ο νομοθέτης θεώρησε, κατά την ουσιαστική του εκτίμηση, αναγκαία την ένταξη των διατάξεων αυτών σε συνολική νομοθετική ρύθμιση, για την επιβολή της οποίας δεν προβλέπεται αρμοδιότητα οργάνων της εκτελεστικής λειτουργίας. Βλ. ΣτΕ Ολ 2399/2014 με παρατηρήσεις Κ. Παπαγεωργίου, *Παρατηρήσεις στην ΣτΕ Ολ 2399/2014*, ΘΠΔΔ 2014.

⁴⁷ ΣτΕ 2686/2022· πρβλ. ΣτΕ 1012/2015.

⁴⁸ ΣτΕ 2480/1993.

⁴⁹ Βλ. Σ. Βλαχόπουλο/Κ. Χρυσόγονο, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, ό.π., σελ. 169.

⁵⁰ Έτσι μια μεταστροφή στη νομολογία θα πρέπει να θεμελιώνεται και να δικαιολογείται από τη μεταβολή των συνθηκών (βλ. ΣτΕ 4474/2013 7μ, 4439/2012 7μ, 4987/2012).

ή λαμβάνουν μέτρα, με τα οποία εκτελείται ή μετασχηματίζεται σε εθνικό το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ή όταν τα μέτρα αυτά περιορίζουν θεμελιώδεις ελευθερίες του δικαίου της Ένωσης⁵¹.

Β. Δέσμευση ιδιωτών

- 30 Αποδέκτες της αρχής της ισότητας δεν είναι οι λοιποί ιδιώτες, δεδομένου ότι το άρθρο 4 παρ. 1 Σ. κατοχυρώνει την ισότητα των Ελλήνων ενώπιον του νόμου και όχι των άλλων Ελλήνων⁵². Εξάλλου, η άμεση εφαρμογή της αρχής και στις σχέσεις μεταξύ των ιδιωτών θα αναιρούσε την ιδιωτική ελευθερία και την ελευθερία των συμβάσεων και θα «δημοσιοποιούσε» το ιδιωτικό δίκαιο⁵³ υποβάλλοντας κάθε είδους ιδιωτικές συμπεριφορές σε ασφυκτικό δικαστικό έλεγχο⁵⁴. Κατ' εξαίρεση δέσμευση για τους ιδιώτες και συγκεκριμένα τους εργοδότες προβλέπει το άρθρο 22 παρ. 1 Σ., σύμφωνα με το οποίο στα πλαίσια της εργασιακής σύμβασης δεν επιτρέπεται η άνιση μεταχείριση από τον εργοδότη μισθωτών της ίδιας εκμετάλλευσης με τα ίδια προσόντα, εφόσον παρέχουν τις ίδιες υπηρεσίες υπό τις αυτές συνθήκες, εκτός αν δικαιολογείται εξαίρεση ή απόκλιση εξαιτίας επαρκούς αντικειμενικού λόγου.

3. Το περιεχόμενο της αρχής

Α. Νομική φύση της ισότητας

- 31 Το άρθρο 4 παρ. 1 Σ. θεσπίζει *νομικό κανόνα*⁵⁵ που επιβάλλει συγκεκριμένες υποχρεώσεις στην κρατική εξουσία: Την ομοιόμορφη μεταχείριση προσώπων που τελούν

⁵¹ Άρθρο 51 παρ. 1 ΧΘΔΕΕ.

⁵² Κατά τον Άρειο Πάγο, λόγος για άμεση τριτενέργεια των διατάξεων του Συντάγματος για τα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα μπορεί να γίνει μόνο σε περίπτωση που από τις ρυθμίσεις του συστήματος του ιδιωτικού δικαίου δεν είναι εφικτή λύση ανταποκρινόμενη στις θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές (ΑΠ 2159/2007). Βλ. συναφώς αντί πολλών Τζ. Ηλιοπούλου-Στράγγα, *Η «τριτενέργεια» των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων του Συντάγματος του 1975*, 1990· Γ. Πατρίκιου, *Η Τριτενέργεια των συνταγματικά κατοχυρωμένων δικαιωμάτων του ατόμου*, ΘΠΔΔ 5/2011.

⁵³ Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ.1038.

⁵⁴ Σ. Βλαχόπουλος/Κ. Χρυσόγονος, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, ό.π., σελ. 168.

⁵⁵ ΣτΕ ΟΛ 2770-5/2020· ΣτΕ 545/2023 (7μ). Αντίθετα προς τους κανόνες οι οποίοι συνίστανται σε «πραγματικά» που είτε εκπληρώνονται πλήρως, με αποτέλεσμα να επέρχονται οι αντίστοιχες έννομες συνέπειες, είτε δεν εκπληρώνονται καθόλου (αρχή του Όλα ή Τίποτα-*Alles oder Nichts Prinzip*), οι αρχές επιβάλλουν τη σχετική απλώς πραγμάτωσή τους στον μέγιστο δυνατό βαθμό, επιτάσσοντας το *optimum*, στο μέτρο που αυτό είναι δυνατόν να επιτευχθεί στο πλαίσιο των πραγματικών, αλλά και των νομικών δυνατοτήτων που προσφέρει η έννομη τάξη. Βλ. Π. Λαζαράτο, *Το δικαίωμα ακροάσεως στη διοικητική διαδικασία*, 1992, σελ. 180-181, όπου και υιοθετείται η διάκριση του R. Alexy στην υφηγεσία του με τίτλο "Theorie der Grundrechte".

υπό τις αυτές ή παρόμοιες συνθήκες και τον αποκλεισμό της έκδηλα άνισης μεταχείρισης. Η ισότητα θεσπίζεται παράλληλα ως αρχή, δεδομένης και της γενικότητας της διατύπωσης του κανόνα⁵⁶, και ως ατομικό δικαίωμα⁵⁷, με επικουρικό όμως ρόλο στο σύστημα προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, υπό την έννοια ότι η επίκλησή της πρέπει να συνοδεύει την επίκληση κάποιου άλλου υποκειμενικού δικαιώματος, στο πεδίο προστασίας του οποίου εμπίπτει η ρύθμιση ή το μέτρο⁵⁸. Αντίστοιχο ρόλο επιτελεί η κατοχυρωμένη στο άρθρο 14 της ΕΣΔΑ αρχή της απαγόρευσης των διακρίσεων που ισχύει κατά την απόλαυση των δικαιωμάτων που αναγνωρίζει η Σύμβαση συμπληρώνοντας τις ουσιαστικές διατάξεις της, η οποία τίθεται ως «*συστατικό κάθε ελευθερίας*»⁵⁹.

Β. Περιεχόμενο της συνταγματικής επιταγής

α. Αναλογική ισότητα

Η ισότητα δεν είναι τυπική-αριθμητική, γιατί τούτο θα είχε ως συνέπεια ο νομοθέτης να ρυθμίζει καθ' όμοιο τρόπο ανόμοιες μεταξύ τους καταστάσεις, αλλά ουσιαστική ή αναλογική, με την έννοια της όμοιας μεταχείρισης των ομοίων και ανόμοιας μεταχείρισης των ανομοίων περιπτώσεων⁶⁰. Απαραίτητη προϋπόθεση για τη σύγκριση των

⁵⁶ Βλ. Θ. Αντωνίου, *Η ισότητα εντός και δια του νόμου - Μία συμβολή στην ερμηνεία του άρθρου 4 παρ. 1 του Συντάγματος του 1975*, 1998, σελ. 9 επ., η οποία και επισημαίνει (σελ. 18) πως η αοριστία του περιεχομένου της αρχής της ισότητας δεν οφείλεται αποκλειστικά στην ιδιότητά της ως αρχής, καθόσον και ως δικαίωμα η ισότητα αδυνατεί να παρουσιάσει συγκεκριμένο περιεχόμενο.

⁵⁷ ΣτΕ ΟΛ 1663/2009 μειοψ.: «*υποκείμενα του ατομικού δικαιώματος της ισότητας*». Κατά τον Σ. Κοφίνη, *Ισότητα και απαγόρευση διακρίσεων*, 2016, σελ. 22, η νομολογία φαίνεται να μην αντιλαμβάνεται την ισότητα ως υποκειμενικό δικαίωμα, καθόσον λόγος περί παραβίασής της δεν απορρίπτεται ως απαράδεκτος, στις περιπτώσεις που ο εκάστοτε διάδικος δεν ήταν φορέας του εν λόγω δικαιώματος.

⁵⁸ Για τη νομική φύση της ισότητας βλ. ενδεικτικά Θ. Αντωνίου, *Η ισότητα εντός και δια του νόμου*, ό.π., σελ. 9 επ., 91· Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 1025· Π. Παραρά, *Σύνταγμα Ι*, 2η εκδ., 2010, σελ. 321 επ.· Ν. Ρώτη, *Το πρόβλημα της ισότητας στη δόμηση του ελληνικού δημοσίου δικαίου*, ΤοΣ 1983, σελ. 607 επ. Τέλος, άλλη προσέγγιση αντιλαμβάνεται την ισότητα ως ανοικτή έννοια που επιτελεί μια διαδικαστικού ή σταθμιστικού χαρακτήρα λειτουργία. Βλ. Κ. Στρατηλάτη, *Η συγκεκριμένη στάθμιση των συνταγματικών αξιών κατά τη δικαστική ερμηνεία του Συντάγματος*, ΤοΣ 2001, σελ. 495-540, 526.

⁵⁹ Ε. Πρεβεδούρου, «Άρθρο 14 ΕΣΔΑ», ό.π. σελ. 723.

⁶⁰ Α. Μάνεσης, «Η συνταγματική αρχή της ισότητας», ό.π., σελ. 320· Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 1027, αρ. 1359. Ο Π. Παραράς, *Σύνταγμα Ι*, ό.π., σελ. 437 επ., αντιδιαστέλλει την ισότητα σε επίπεδο πολιτικής φιλοσοφίας, η οποία διακρίνεται σε ισότητα ευκαιριών και αποτελεσμάτων, από τη νομική αρχή της ισότητας ως πλέγμα ειδικών κανόνων οι οποίοι εφαρμόζονται σε σχέσεις και καταστάσεις που κινούνται στον χώρο του δημοσίου δικαίου, για την οποία ακολουθεί τη διάκριση σε τυπική και ουσιαστική. Κατά τον Γ. Γεραπετρίτη, *Ισότητα και θετικά μέτρα*, 2007, σελ.

εκάστοτε ρυθμιζόμενων περιπτώσεων μεταξύ τους αποτελεί η επιλογή των ορθών κριτηρίων προς τούτο. Ένα στάδιο πριν, ως παράμετροι για τον προσδιορισμό των εν λόγω κριτηρίων (άλλως ως *μετακριτήρια*⁶¹) υποστηρίζονται, μεταξύ άλλων:

- 33 i) Η συνάφεια της διενεργούμενης κατηγοριοποίησης προς τον σκοπό και το αντικείμενο της ρύθμισης, διότι περιορίζει (χωρίς φυσικά να εξαλείφει) τον υποκειμενισμό του ερμηνευτή ή εφαρμοστή του δικαίου επί των νομοθετικών επιλογών, αφήνοντάς του ταυτόχρονα επαρκές πεδίο ελέγχου των τελευταίων⁶².
- 34 ii) Η γενικότητα, η αντικειμενικότητα, η ορθολογικότητα και η επάρκεια (σπουδαιότητα) των τιθέμενων κριτηρίων, έτσι ώστε να αποκλείονται κατηγοριοποιήσεις βάσει αμελητέων ή δευτερευόντων χαρακτηριστικών⁶³.
- 35 iii) Η «*φύση του πράγματος*», η επίκληση της οποίας επιτρέπει την προβολή κρίσιμων ιδιοτήτων μιας κατάστασης που, ανάλογα με τα δεδομένα της εκάστοτε περίπτωσης, ενδέχεται να αποκτούν νομική σημασία⁶⁴.
- 36 iv) Η «ουσιαστική δικαιοσύνη», στο μέτρο που η ισότητα γίνεται εν πολλοίς αντιληπτή ως η πλέον σημαντική έκφραση της αρχής της δικαιοσύνης⁶⁵. Το μετακριτήριο αυτό επικρίνεται με το επιχείρημα ότι εισάγει εξωνομικές, ουσιαστικές αξιολογήσεις οι οποίες δύνανται να οδηγούν είτε στην πλήρη υποκατάσταση των δικαιοπολιτικών επιλογών του νομοθέτη από τον δικαστή είτε σε μια *a priori* αποδοχή ως συνταγματικά ανεκτών όλων των νομοθετικών κατηγοριοποιήσεων⁶⁶.

20 επ., «ως τυπική εννοείται η μαθηματική και η αναλογική ισότητα. Η μαθηματική ισότητα έχει την έννοια ότι όλοι νοούνται ίσοι και υπέχουν την ίδια υποχρέωση έναντι του νόμου και αντιλούν από αυτόν τα ίδια δικαιώματα[...] Η αναλογική ισότητα, που υπερβαίνει τη μαθηματική ισότητα, αλλά παραμένει στο επίπεδο της τυπικής, έχει την έννοια ότι κριτήριο για την εφαρμογή της αρχής της ισότητας είναι η αξία κάθε ανθρώπου και κατά τούτο ότι όμοιες περιπτώσεις πρέπει να ρυθμίζονται με τον ίδιο τρόπο και ανόμοιες με διαφορετικό[...] Η ουσιαστική ισότητα περιλαμβάνει την ισότητα ευκαιριών και την ισότητα αποτελέσματος». Αντίστοιχες διακρίσεις υιοθετεί και η Χ. Δεληγιάννη-Δημητράκου, *Ουσιαστική ισότητα και ανθρώπινη αξιοπρέπεια*, ΕφημΔΔ 2014, σελ. 633 επ.

⁶¹ Βλ. Σ. Κοφίνη, *Ισότητα και απαγόρευση διακρίσεων*, ό.π., σελ. 96 επ., 98 επ.

⁶² Βλ. Α. Μανιτάκη, *Η συνταγματική αρχή της ισότητας και η έννοια του γενικού συμφέροντος*, ΤοΣ 1978, σελ. 449.

⁶³ Σ. Κοφίνης, *Ισότητα και απαγόρευση διακρίσεων*, ό.π., σελ. 102 επ.

⁶⁴ Θ. Αντωνίου, *Η ισότητα εντός και δια του νόμου*, ό.π., σελ. 130 επ., σύμφωνα με την οποία στη φύση του πράγματος εντοπίζεται τελικά η μοναδική και επαρκής δικαιολόγηση μιας ρύθμισης που εισάγει διακρίσεις με την εφαρμογή δε του εν λόγω κριτηρίου, η γενική αρχή της ισότητας μετατρέπεται σε συγκεκριμένο κανόνα.

⁶⁵ *Ibidem*, σελ. 150 επ., 153. Βεβαίως, όπως επισημαίνει η ίδια, το περιεχόμενο της ουσιαστικής δικαιοσύνης δεν παρίσταται απόλυτο, αλλά εξαρτάται από τους εκάστοτε τιθέμενους κοινωνικούς σκοπούς.

⁶⁶ Σ. Κοφίνης, *Ισότητα και απαγόρευση διακρίσεων*, ό.π., σελ. 102 επ.

Πέραν πάντως του ανοιχτού ζητήματος της προσφορότητας των κριτηρίων για τη δι- 37
 ενέργεια συγκρίσεων, στη σύγχρονη αντίληψη η αρχή της ισότητας δεν νοείται χωρίς
 μέτρα «θετικής δράσης» (affirmative action) ή «αντίστροφης διακριτικής μεταχείρι-
 σης» (reverse discrimination), με τη μορφή κυρίως της επιφύλαξης συγκεκριμένου
 αριθμού ή ποσοστού π.χ. δημόσιων θέσεων υπέρ μειονοτήτων, οι οποίες για κοινωνι-
 κούς κατά βάση λόγους βρίσκονται γενικά σε μειονεκτική θέση⁶⁷.

Η ουσιαστική ή αναλογική ισότητα δεν εκτείνεται πάντως μέχρι την απόλυτη επιταγή 38
 προς τον νομοθέτη για κοινωνικό και οικονομικό εξισωτισμό, αλλά συνίσταται στην
 απαίτηση οι θεσπιζόμενες από τον νομοθέτη ρυθμίσεις να είναι ουσιαστικά «δίκαιες»
 και να μην επιτείνουν την υφιστάμενη de facto ανισότητα με ρυθμίσεις τυπικά ίσες για
 όλους. Πράγματι, οι εκάστοτε αναδιανεμητικές παρεμβάσεις του κράτους οφείλουν
 να αποτελούν αντικείμενο της πολιτικής αντιπαράθεσης, ώστε ο τεχνοκρατικά νομι-
 μοποιημένος δικαστής να μην υποκαθίσταται στη θέση των πολιτικών επιλογών του
 δημοκρατικά νομιμοποιημένου νομοθέτη⁶⁸.

β. Η ιδιαιτερότητα της πολιτικής ισότητας

Κατ' εξαίρεση, ως τυπική γίνεται αντιληπτή η πολιτική ισότητα, η οποία αποτελεί βα- 39
 σικό συστατικό στοιχείο της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας και βρίσκει έρεισμα απευ-
 θείας στο άρθρο 1 Σ.⁶⁹ Πράγματι, στις αντιπροσωπευτικές διαδικασίες, όπως κατεξο-
 χήν οι βουλευτικές εκλογές, δεν νοείται διαφοροποίηση μεταξύ των συμμετεχόντων,
 όπως π.χ. πολλαπλή ψήφος όσων διαθέτουν ανώτερη μόρφωση ή έχουν μεγαλύτερη
 συνεισφορά στα φορολογικά βάρη κ.λπ.⁷⁰ Κατά την κατοχυρωμένη από τις διατάξεις
 των άρθρων 4, 51 παρ. 3, 52 και 54 παρ. 1 Σ. αρχή της ισότητας του εκλογικού δικαιώ-
 ματος, υπό την ειδικότερη μορφή της ισοδυναμίας της ψήφου⁷¹, η ψήφος κάθε εκλο-
 γέα ασκεί την ίδια επιρροή στη διαμόρφωση του εκλογικού αποτελέσματος, υπό την

⁶⁷ Βλ. Γ. Γεραπετρίτη, *Ισότητα και θετικά μέτρα*, ό.π., σελ. 72 επ.· Θ. Αντωνίου, «Ποσοτώσεις υπέρ και κατά των γυναικών στη δημόσια διοίκηση», σε: *Liber amicorum Π. Δαγτόγλου*, 2002.

⁶⁸ Κ. Χρυσόγονος, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ό.π., σελ. 178.

⁶⁹ Σ. Βλαχόπουλος/Κ. Χρυσόγονος, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, ό.π., σελ. 157· Γ. Γεραπετρί-
 τής, *Ισότητα και θετικά μέτρα*, ό.π., σελ. 47.

⁷⁰ Κ. Χρυσόγονος, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ό.π., σελ. 174· Φ. Σπυρόπουλος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, 2η έκδ., 2020, σελ. 182.

⁷¹ Κατά τον Ε. Βενιζέλο, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, ό.π., σελ. 456, η αρχή της ισότητας της ψήφου εξειδικεύεται στους εξής αλληλένδετους κανόνες: (α) Κάθε εκλογέας έχει μία μόνο ψήφο και, άρα, απαγορεύεται κάθε μορφή τιμηματικής ή πολλαπλής ψήφου· (β) κάθε εκλογέας ψηφίζει στις ίδιες εκλογές σε μία και μόνη περιφέρεια και, άρα, απαγορεύεται οποιαδήποτε μορφή πολλα-
 πλής ψηφοφορίας· (γ) κάθε μία ψήφος έχει ίση νομική δύναμη (αρχή της ισοδυναμίας της ψήφου).

έννοια ότι ο ίδιος αριθμός εγκύρων ψηφοδελτίων στην ίδια εκλογική περιφέρεια υπό το αυτό σύστημα κατανομής εδρών και τις αυτές συνθήκες ασκεί την ίδια επιρροή στη διαμόρφωση του εκλογικού αποτελέσματος⁷². Παράλληλα όμως η νομολογία αναγνωρίζει στον κοινό νομοθέτη την ελευθερία, δεδομένου και ότι το άρθρο 54 παρ. 1 Σ. δεν κατοχυρώνει ορισμένο εκλογικό σύστημα, να καθορίζει, σύμφωνα με τις πολιτικές συνθήκες που επικρατούν κάθε φορά, το κατά την κρίση του περισσότερο πρόσφορο και ενδεδειγμένο, για τις συγκεκριμένες περιστάσεις, εκλογικό σύστημα⁷³. Στο πλαίσιο αυτό γίνεται δεκτό ότι η αρχή της ισότητας του εκλογικού δικαιώματος δεν παραβιάζεται από το γεγονός ότι ο αυτός αριθμός εγκύρων ψηφοδελτίων επηρεάζει διαφορετικά το εκλογικό αποτέλεσμα σε διάφορες εκλογικές περιφέρειες⁷⁴.

γ. Αποκλίσεις

- 40 Αποκλίσεις από την αρχή της ισότητας είναι επιτρεπτές σε όλως εξαιρετικές περιπτώσεις, υπό την προϋπόθεση ότι οι σχετικές ρυθμίσεις δικαιολογούνται από επιτακτικούς λόγους δημοσίου συμφέροντος, είναι πρόσφορες για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού και τηρείται η αρχή της αναλογικότητας⁷⁵. Τέτοιος λόγος δημοσίου συμφέροντος θεωρήθηκε κατά το παρελθόν η μη διατάραξη της δημοσιονομικής ισορροπίας της χώρας, προκειμένου για τη διατήρηση υπέρ των φορέων της Γενικής Κυβέρνησης επιτοκίου μικρότερου από εκείνο που ίσχυε για τις οφειλές των ιδιωτών⁷⁶. Τα ειδικότερα χαρακτηριστικά και η μεθοδολογία του δικαστικού ελέγχου των αποκλίσεων από την αρχή της ισότητας θα αναπτυχθούν στην ενότητα που αφορά την εφαρμογή της αρχής της ισότητας από τον δικαστή (υπό III).
- 41 Αντίστοιχα, το ΔΕΕ θεωρεί δικαιολογημένους περιορισμούς του δικαιώματος στην ισότητα, εφόσον η διαφοροποίηση αυτή δικαιολογείται αντικειμενικά και ο περιορισμός σέβεται την αρχή της αναλογικότητας⁷⁷, ενώ αναγνωρίζει ευρεία διακριτική ευ-

⁷² ΑΕΔ 18/2017, 19,30/2010, ΣτΕ 3226/2015 7μ, 124/2008 7μ, 3401-2/2003 7μ.

⁷³ ΑΕΔ 19, 30/2010. Εξάλλου, δεν συναγεται από καμία συνταγματική διάταξη ότι οι βουλευτές εκλέγονται υποχρεωτικά με βάση την εκλογική δύναμη του κόμματός τους σε ορισμένη εκλογική περιφέρεια, κατά ρητή μάλιστα επιταγή του άρθρου 51 παρ. 2 Σ. οι βουλευτές αντιπροσωπεύουν το Έθνος (ΑΕΔ 19/2010).

⁷⁴ ΑΕΔ 18/2017.

⁷⁵ ΣτΕ ΟΛ 407-9/2023· ΣτΕ 1932-7/2018 (7μ)· ΣτΕ ΟΛ 959/2015. Βλ. συναφώς και Π. Παραρά, *Σύνταγμα Ι*, ό.π., σελ. 450· Θ. Αντωνίου, *Η ισότητα εντός και δια του νόμου*, ό.π., σελ. 91 επ.

⁷⁶ ΣτΕ ΟΛ 2115/2014 με Παρατηρήσεις Π. Λαζαράτου/Α. Τραυλού/Χ. Διβάνη, *Παρατηρήσεις ΣτΕ ΟΛ 2115/2014*, ΘΠΔΔ 2014.

⁷⁷ ΔΕΕ C-101/12, *Schaible*, 17.10.2013, σκ.77· ΔΕΚ C 127/07, *Arcelor Atlantique και Lorraine κ.λπ. (Arcelor)*, 16.12.2008, σκ. 47, 57.

χέρεια και ευρεία εξουσία εκτίμησης στα ενωσιακά όργανα, όταν η δράση τους συνεπάγεται επιλογές πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής φύσεως εκ μέρους τους ή όταν καλούνται να προβούν σε σύνθετες εκτιμήσεις⁷⁸. Για παράδειγμα, αποκλίσεις από την απαγόρευση της διακριτικής μεταχείρισης λόγω ηλικίας επιτρέπονται, σύμφωνα με το άρθρο 6 της προαναφερθείσας Οδηγίας 2000/43/ΕΚ, στην περίπτωση που στο πλαίσιο του εθνικού δικαίου η διαφορετική μεταχείριση λόγω ηλικίας δικαιολογείται αντικειμενικά και λογικά από έναν θεμιτό στόχο, ιδίως δε όταν εξυπηρετούνται θεμιτοί σκοποί κοινωνικής πολιτικής που συνδέονται με την πολιτική της απασχόλησης, της αγοράς εργασίας ή της επαγγελματικής κατάρτισης⁷⁹, εφόσον τα μέσα που χρησιμοποιούνται για την επίτευξη των επιδιωκόμενων σκοπών είναι πρόσφορα και αναγκαία⁸⁰. Κατά τα λοιπά, στα κράτη μέλη αναγνωρίζεται ευρύ περιθώριο εκτίμησης για την επιλογή όχι μόνο του συγκεκριμένου σκοπού που προτίθενται να επιδιώξουν αλλά και για τον καθορισμό των μέτρων επίτευξης του σκοπού αυτού⁸¹.

Σύμφωνα με το ΕΔΔΑ, μια διαφορετική μεταχείριση συνιστά διάκριση εάν δεν έχει αντικειμενική και λογική αιτιολόγηση, ήτοι εάν δεν επιδιώκει θεμιτό σκοπό ή εάν δεν υπάρχει εύλογη σχέση αναλογικότητας μεταξύ των μέσων που χρησιμοποιήθηκαν και του επιδιωκόμενου στόχου, αναγνωρίζεται δε στα Συμβαλλόμενα Κράτη περιθώριο εκτίμησης για να εκτιμήσουν εάν και σε ποιο βαθμό οι διαφορές σε παρόμοιες καταστάσεις δικαιολογούν διαφορετική μεταχείριση⁸². Στην έννοια της διάκρισης κατά το άρθρο 14 ΕΣΔΑ περιλαμβάνονται επίσης οι περιπτώσεις όπου ένα άτομο ή μια ομάδα

42

⁷⁸ ΔΕΕ C-220/17, *Planta Tabak*, 30.01.2019, σκ. 44.

⁷⁹ ΔΕΕ C-388/07, *Age Concern England*, 05.03.2009, σκ. 46, C-88/08, *Hütter*, 18.06.2009, σκ. 41.

⁸⁰ ΔΕΕ C-416/13, *Mario Vital Perez*, 13.11.2014, σκ. 45, C-341/08, *Petersen*, 12.01.2010, σκ. 40. Η διαφορετική αυτή μεταχείριση μπορεί να περιλαμβάνει μεταξύ άλλων και την καθιέρωση ειδικών συνθηκών για την απασχόληση και την εργασία συμπεριλαμβανομένων των όρων αμοιβής.

⁸¹ ΔΕΕ C-773/18, C-774/18, 775/18, *TK κ.λπ.*, 27.02.2020, σκ. 42, C-501/12 έως C-506/12, C-540/12 και C-541/12, *Specht κ.λπ.*, 19.06.2014, σκ. 46). Κατά την εξέταση της αναγκαιότητας του μέτρου πρέπει να εκτιμάται και η ζημία που προκαλεί στους θιγόμενους σε σχέση με τα πλεονεκτήματα που συνεπάγεται για το κοινωνικό σύνολο [βλ. ΔΕΕ (Τμήμα Μείζονος Σύνθεσης) C-45/09, *Rosenbladt*, 12.10.2010, σκ. 73]. Εξάλλου, αν στην εθνική κανονιστική ρύθμιση δεν διευκρινίζεται ο επιδιωκόμενος σκοπός, δεν αποκλείεται αυτομάτως η δικαιολόγηση του μέτρου, αλλά ο προσδιορισμός αυτού πρέπει να προκύπτει από άλλα στοιχεία του γενικού πλαισίου του συγκεκριμένου μέτρου, έτσι ώστε να μπορεί να ασκηθεί δικαστικός έλεγχος ως προς τη νομιμότητά του και ως προς τον πρόσφορο και αναγκαίο χαρακτήρα των μέσων που χρησιμοποιήθηκαν για την επίτευξή του (ΔΕΕ C-286/12, *Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά Ουγγαρίας*, 06.11.2012, σκ. 58).

⁸² ΕΔΔΑ *Vallianatos κ.λπ. κατά Ελλάδας*, αρ. 29381/09 και 32684/09, 07.11.2013, σκ. 76, *Burden κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, αρ. 13378/05, σκ. 60, *Schalk και Kopf*, αρ. 30141/04, 24.06.2010, σκ. 96. Βλ. συναφώς Ε. Πρεβεδούρου, «Άρθρο 14 ΕΣΔΑ», ό.π., σελ. 727 επ.

υφίσταται, χωρίς κατάλληλη αιτιολόγηση, λιγότερο ευνοϊκή μεταχείριση από ένα άλλο, παρόλο που η πιο ευνοϊκή μεταχείριση δεν απαιτείται από τη Σύμβαση.

Γ. Κριτήρια για τη διαφοροποιημένη μεταχείριση περιπτώσεων

α. Νόμιμα Κριτήρια

i. Η συνταγματική προστασία

- 43** Η διαφοροποιημένη μεταχείριση περιπτώσεων είναι δυνατόν να θεμελιώνεται στην αυξημένη, συνταγματική προστασία που απολαμβάνουν συγκεκριμένα έννομα αγαθά. Τέτοιου είδους διατάξεις αποτελούν:
- 44** - Το άρθρο 21 Σ. που προβλέπει τη λήψη ειδικών μέτρων την προστασία της οικογένειας και δη της πολύτεκνης⁸³, του γάμου⁸⁴, της μητρότητας, της παιδικής ηλικίας, των αναπήρων⁸⁵ και δη των αναπήρων πολέμου και ειρηνικής περιόδου, των θυμάτων πολέμου, των χήρων και των ορφανών εκείνων που έπεσαν στον πόλεμο, όσων πάσχουν από ανίατη σωματική ή πνευματική νόσο, της νεότητας, του γήρατος, της αναπηρίας και για την περίθαλψη των απόρων, των στερούμενων επαρκούς κατοικίας⁸⁶.
- 45** - Το άρθρο 22 παρ. 5 Σ., το οποίο κατοχυρώνει τον θεσμό της κοινωνικής ασφάλισης των εργαζομένων και ανάγει τη μέριμνα για την προαγωγή της σε σκοπό του Κράτους⁸⁷.

⁸³ Η επιλογή πάντως του νομοθέτη να μεταβάλει τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες αναγνωρίζεται μία οικογένεια με πολλά παιδιά ως πολύτεκνη, λαμβάνοντας υπόψη τις διαφοροποιημένες σε σχέση με το παρελθόν κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες, δεν παραβιάζει τη συνταγματική αρχή της ισότητας, αφού στο πλαίσιο εφαρμογής της αρχής της ισότητας επιτρεπώς ρυθμίζονται κατά τρόπο διαφορετικό οι διαφορετικές καταστάσεις (ΣτΕ 2547/2022).

⁸⁴ Με βάση την εν λόγω διάταξη δεν αντίκεινται στην αρχή της ισότητας η διαφοροποίηση των έγγαμων ζευγαριών από εκείνα που έχουν επιλέξει να συμβιώνουν σε ελεύθερη ένωση (ΣτΕ 1636/2022).

⁸⁵ Δεν αντίκειται στο άρθρο 4 παρ. 1 Σ. εξαιρετική ρύθμιση, καθ' ο μέρος δεν περιλαμβάνει μεταξύ των προσώπων που δικαιούνται πρόωρη συνταξιοδότηση κάθε πρόσωπο που επιλέγει να φροντίσει ένα άτομο με αναπηρία συγκατοικώντας με αυτό και αναλαμβάνοντας οικειοθελώς την ευθύνη να εκτελέσει χρέη δικαστικού συμπαραστάτη του (ΣτΕ 1010/2022).

⁸⁶ Βεβαίως, η νομολογία αποδίδει στην εν λόγω συνταγματική διάταξη κατευθυντήριο, κατά βάση, χαρακτήρα, θεωρώντας ότι καταλείπει στον νομοθέτη την ευχέρεια να προσδιορίζει κατά την εκτίμησή του το είδος και την έκταση της ειδικής φροντίδας (ΣτΕ Ολ 464/2023). Έτσι, γίνεται δεκτό ότι ο συνταγματικός νομοθέτης απευθύνει στον κοινό νομοθέτη έντονη υπόδειξη για τη λήψη κατάλληλων μέτρων φροντίδας υπέρ των πολύτεκνων οικογενειών με βάση τις κρατούσες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες και μέσα στα όρια που διαγράφουν οι λοιπές συνταγματικές διατάξεις και δη η αρχή της ισότητας, η προστασία όμως του άρθρου 21 παρ. 2 Σ. δεν έχει συγκεκριμένο περιεχόμενο, αλλά οι ειδικότερες μορφές προστασίας και η έκτασή της καθορίζονται από τον κοινό νομοθέτη και, κατ' εξουσιοδότηση, από την κανονιστικώς δρώσα διοίκηση (ΣτΕ Ολ 409/2023).

⁸⁷ Δυνάμει του άρθρου 22 παρ. 5 Σ. γίνεται δεκτό ότι δεν προσκρούει στην αρχή της ισότητας, η

- Το άρθρο 16 παρ. 9 Σ., το οποίο, προβλέποντας την κρατική υποχρέωση για προ- 46
στασία του αθλητισμού και για επικορήγηση των ενώσεων των αθλητικών σωματεί-
ων, επιτρέπει καταρχήν την πριμοδότηση διακεκριμένων αθλητών για την εισαγω-
γή τους στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, εφόσον δεν θίγεται ο αριθμός των κανονικώς
εισακτέων στα τμήματα και τις σχολές των ΑΕΙ και ΤΕΙ, δεν προβλέπεται προνομια-
κή μεταχείριση υποψηφίων που διακρίθηκαν σε εντελώς δευτερεύουσας σημασίας
αθλητικές διοργανώσεις ούτε δυσανάλογα υψηλό ποσοστό καθ' υπέρβαση εισαγωγής
αθλητών⁸⁸.
- Το άρθρο 106 παρ. 1 Σ. που προβλέπει τη λήψη μέτρων από το Κράτος για την προ- 47
ώθηση της περιφερειακής ανάπτυξης και την προαγωγή ιδίως της οικονομίας των
ορεινών, νησιωτικών και παραμεθόριων περιοχών⁸⁹.
- Το άρθρο 108 παρ.1 Σ. περί κρατικής μέριμνας του απόδημου Ελληνισμού και των 48
Ελλήνων που εργάζονται στο εξωτερικό⁹⁰.

θέσπιση από τον νομοθέτη ανώτατου ορίου χορηγούμενων παροχών ή και η μεταβολή του συστήμα-
τος συνταξιοδότησης κατηγοριών ασφαλισμένων, ιδίως δε του ύψους των ασφαλιστικών παροχών,
κατά τρόπον ώστε να προκύπτει μεγαλύτερη, σε αναλογία προς τη σύνταξη που θα χορηγηθεί, οικο-
νομική επιβάρυνση εκείνων από τους ασφαλισμένους που έχουν καταβάλει περισσότερες εισφορές
(ΣτΕ 1471/2022, 1442/2021, 1010/2019, 7μ). Από την άλλη πλευρά, να μην η χορηγούμενη από τον
ασφαλιστικό φορέα παροχή δεν απαιτείται να αντιστοιχεί ευθέως σε καταβληθείσες εισφορές του
ασφαλισμένου ή να αντισταθμίζει πλήρως την απώλεια του εισοδήματός του, δεν πρέπει όμως ο
υπολογισμός της παροχής να οδηγεί σε ανατροπή των αρχών της ισότητας και της αναλογικότητας,
να απολήγει δηλαδή σε χορήγηση ασφαλιστικής παροχής, το ύψος της οποίας, ενόψει των καταβλη-
θεισών από τον ασφαλισμένο εισφορών και του συνολικού χρόνου ασφάλισής του, υπολείπεται του
ανεκτού κατά το Σύνταγμα κατώτατου ορίου πέραν του οποίου συντρέχει προφανής παραβίαση των
ανωτέρω συνταγματικών αρχών και της αρχής της ανταποδοτικότητας (ΣτΕ 2166/2022, 7μ). Τέλος,
παραβίαση της αρχής της ισότητας δεν δέχεται η νομολογία σε περιπτώσεις διαφορετικής μεταχείρι-
σης συνταξιούχων διαφορετικών ασφαλιστικών φορέων ή προερχόμενων από διαφορετικούς ασφα-
λιστικούς φορείς ή συνταξιούχων του ίδιου ασφαλιστικού φορέα, που ανήκουν όμως σε διαφορετικές
κατηγορίες (ΣτΕ 2166/2022, 7μ), θέση η οποία παρίσταται δεκτική κριτικής σε περιπτώσεις προδήλως
άνισης μεταχείρισης εργαζομένων με παρόμοιο ασφαλιστικό βίο.

⁸⁸ ΣτΕ Ολ 686/2018, με Παρατηρήσεις Α. Καϊδατζή, *Παρατηρήσεις στην ΣτΕ Ολ 686/2018*, Αρμ. 2018.
Πρβλ. επίσης συναφώς Α. Δεσούλλα, *Παρατηρήσεις στην ΕΔΔΑ προσφ. 29907/16, 30022/16, 30322/16
και 31142/16, απόφ. της 25.1.2022, υπόθ. Negonapani και λοιποί κατά Σερβίας - Η εφαρμογή της
αρχής της ισότητας στα προνόμια διακριθέντων αθλητών*, ΑθληΔικ 2023, σελ. 69 επ.

⁸⁹ ΣτΕ 2462/2010 (7μ).

⁹⁰ Για τους πρώτους πάντως δικαιολογείται ιδιαίτερη μεταχείριση σε σχέση με εκείνους οι οποίοι
διαμένουν για περιορισμένο χρονικό διάστημα στο εξωτερικό, σε ό,τι αφορά τις ουσιαστικές
προϋποθέσεις ικανοποιητικής κατάρτισης και προετοιμασίας για την εισαγωγή τους στην Ελληνική
Τριτοβάθμια Εκπαίδευση, δεδομένου ότι οι ομογενείς τελούν υπό δυσμενέστερες συνθήκες από

- 49 - Τα άρθρα 16 (παιδεία) και 21 παρ. 3 (προστασία της υγείας) του Συντάγματος, αποτελούν τη βάση για την «*ιδιαίτερη μισθολογική μεταχείριση*» κατηγοριών εργαζομένων όπως των μέλη ΔΕΠ των ΑΕΙ⁹¹ και των ιατρών του ΕΣΥ.⁹²
- 50 Τέλος, η διαφορετική μεταχείριση δεν αποκλείεται να θεμελιώνεται σε διεθνή συνθήκη. Τέτοια περίπτωση συνιστά το κατ' εξαίρεση από το κοινό δίκαιο καθεστώς δικαιοδοσίας του Μουφτή για τους Έλληνες της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης για συγκεκριμένες μόνο κατηγορίες διαφορών του οικογενειακού και του κληρονομικού δικαίου⁹³.

ii. Αξιολογικά κριτήρια

- 51 Περαιτέρω, κριτήρια κατ' εξοχήν ικανά να δικαιολογήσουν διαφορετική μεταχείριση παρίστανται τα «αξιολογικά», όπως για παράδειγμα:
- 52 - Η κατοχή ακαδημαϊκού τίτλου για τη διαφοροποίηση του ορίου ηλικίας εξόδου από την υπηρεσία ή για τη συμμετοχή σε συλλογικά όργανα της διοίκησης⁹⁴.
- 53 - Τα ακαδημαϊκά κριτήρια που διασφαλίζουν ίσες ευκαιρίες εισαγωγής στην τριτοβάθμια εκπαίδευση οποιουδήποτε ενδιαφερομένου⁹⁵, εφόσον δηλαδή οι υποψήφιοι εξετάζονται ως προς την ικανότητά τους σε μαθήματα και δεξιότητες συναφείς προς το γνωστικό αντικείμενο του τμήματος ή της σχολής, που επιθυμούν να εισαχθούν⁹⁶.

αυτές των παιδιών Ελλήνων υπαλλήλων (ΣτΕ 567/2001).

⁹¹ ΣτΕ ΟΛ 1912/2022.

⁹² ΣτΕ 1408/2022. Αρχή που εκτείνεται και στους στρατιωτικούς. Βλ. ΣτΕ ΟΛ 1682/2022, ΟΛ 1125-1128/2016, 2192-2196/2014 και, αντί πολλών, Π. Μουζουράκη, *Τα ειδικά μισθολόγια στο Συμβούλιο της Επικρατείας: μία νέα φάση ή –περισσότερες από μία– αντιφάσεις στη σχετική με την οικονομική κρίση νομολογία του Ανώτατου Διοικητικού Δικαστηρίου.*, ΕφημΔΔ 2015.

⁹³ Βλ. ΣτΕ ΟΛ 1822/2020 για τους απογόνους μουσουλμάνων που κατά τον χρόνο έναρξης ισχύος της από 30.01.1923 Σύμβασης περί ανταλλαγής ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών, ήσαν εγκατεστημένοι στην περιοχή ανατολικά της μεθορίου γραμμής που καθορίσθηκε το έτος 1913 με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου και δεν περιελήφθησαν στην από το άρθρο 1 της εν λόγω Σύμβασης προβλεπόμενη ανταλλαγή πληθυσμών.

⁹⁴ ΣτΕ 2391/2002: «*η κατά τον νόμο αυτό απαίτηση να μετέχουν στην επιτροπή ως αιρετά μέλη μόνον νοσηλευτές που έχουν πτυχίο ανώτατης ή ανώτερης σχολής, κατηγοριών ΠΕ και ΤΕ [...] δεν συνιστά αδικαιολόγητη απόκλιση από τον κανόνα της ίσης μεταχειρίσεως του προσωπικού, αλλά δικαιολογείται από την φύση της επιτροπής ως επιστημονικού οργάνου, δηλαδή από κριτήριο που είναι γενικό και απρόσωπο, υπαγορεύεται από αποχρώντες λόγους δημοσίου συμφέροντος οι οποίοι συνάπτονται προς τον επιδιωκόμενο με την ρύθμιση σκοπό, το δε λαμβανόμενο μέτρο είναι ανάλογο με αυτόν*».

⁹⁵ ΣτΕ 1575/2016, ΟΛ 2811/2002.

⁹⁶ ΣτΕ ΟΛ 1251/2015, με παρατηρήσεις Ε. Πρεβεδούρου/Σ. Κυβέλου, *Παρατηρήσεις στην ΣτΕ ΟΛ 1251/2015*, ΘΠΔΔ 2015· ΣτΕ ΟΛ 986-8/2014· ΣτΕ 1933-7/2018, 7μ.

- Οι διαπρεπείς επιστημονικές επιδόσεις στην αλλοδαπή για την παραμονή άρρενος εκτός του στρατεύματος⁹⁷. 54
- Σωματικά προσόντα, όπως πχ. της μέγιστης μάζας σώματος για την εισαγωγή υποψηφίων στις στρατιωτικές σχολές και συγκεκριμένη σωματική ικανότητα ώστε να ανταποκρίνεται ο υποψήφιος στις απαιτήσεις της αποστολής της Ελληνικής Αστυνομίας⁹⁸. 55
- Ο τερματισμός της σταδιοδρομίας αξιωματικού «ευδοκίμως», προκειμένου για την ευμενέστερη συνταξιοδοτική μεταχείρισή του (με τη λήψη υπόψη του βασικού μισθού του επόμενου βαθμού) έναντι όσων αποστρατεύονται χωρίς την κρίση αυτή⁹⁹. 56
- Προκειμένου για τη χορήγηση επιδόματος πληροφορικής, η κατοχή οργανικής θέσης σε νομοθετημένη υπηρεσία πληροφορικής και όχι απλώς η χρησιμοποίηση ηλεκτρονικού υπολογιστή (Η/Υ) κατά την παροχή εργασίας σε διοικητική ή οικονομική θέση, λόγω της τεχνολογικής προόδου¹⁰⁰. 57

iii. Συναφή

- Η διαφορετική μεταχείριση μπορεί πάντως να θεμελιώνεται και σε απλώς συναφή (και όχι αξιολογικά) κριτήρια προς το αντικείμενο της ρύθμισης¹⁰¹, όπως αποτελούν:
- Προκειμένου για τον διορισμό σε θέση διευθυντή ερευνητικού ινστιτούτου, το όριο ηλικίας¹⁰². 59
 - Προκειμένου για την αναγνώριση συνταξιοδοτικού δικαιώματος σε επιζώντες συζύγους, η τέλεση γάμου προ πενταετίας από τον θάνατο του συνταξιούχου συζύγου, κατ' αποκλεισμό όσων συζούσαν απλώς με τον θανόντα¹⁰³. 60
 - Προκειμένου για τη χορήγηση του λεγόμενου εξωιδρυματικού επιδόματος¹⁰⁴, η συν- 61

⁹⁷ ΣτΕ 2353/1995.

⁹⁸ ΣτΕ 2845/2014.

⁹⁹ ΕΣ ΟΛ 379/2022.

¹⁰⁰ «Η διάκριση αυτή, που αναφέρεται σε ανόμοιες περιπτώσεις, βρίσκεται μέσα στα συνταγματικά πλαίσια διαμόρφωσης της πολιτικής για τους όρους εργασίας και αμοιβής των απασχολούμενων στον ευρύτερο δημόσιο τομέα και δικαιολογεί την εφαρμογή των διατάξεων [...]» (ΑΠ 474/2022, 381/2019, 41/2017).

¹⁰¹ ΣτΕ 645/2020, 508-511/2019· ΣτΕ ΟΛ 1997/2015.

¹⁰² ΣτΕ ΟΛ 3798/2014. Τέτοιο σκοπό συνιστά η διασφάλιση της διοίκησης των ερευνητικών ινστιτούτων από πρόσωπα, τα οποία αφενός μεν διατηρούν επαφή με τις πλέον πρόσφατες εξελίξεις στην έρευνα και την τεχνολογία, αφετέρου δε διαθέτουν τις σωματικές και πνευματικές δυνάμεις που απαιτούνται για την άρτια εκτέλεση των καθηκόντων που συνδέονται με την κατοχή της επίμαχης θέσης.

¹⁰³ ΕΣ ΟΛ 550/2022.

¹⁰⁴ Βλ. παρ. 1 και 2 του άρθρου 42 του ν. 1140/1981.

δρομή στο πρόσωπο του δικαιούχου συγκεκριμένης μορφής αναπηρίας¹⁰⁵ και όχι άλλων μορφών αναπηρίας, έστω και αν αυτές συνεπάγονται το ίδιο ή και μεγαλύτερο ακόμα ποσοστό αναπηρίας από το απαιτούμενο κατά νόμο¹⁰⁶.

- 62 - Κατά τη διαδικασία αναδιάρθρωσης του δημοσίου χρέους, η, *σύμφωνη με τη διεθνή πρακτική και τα διεθνή συναλλακτικά ήθη*, τελική λύση των σχέσεων «*με ίσο βήμα*» ("*on equal footing*"), ώστε κάθε πιστωτής να ικανοποιείται ανάλογα με το ύψος της απαίτησής του («*pro rata*»), χωρίς την επιφύλαξη ιδιαίτερης ευνοϊκής μεταχείρισης για ορισμένους πιστωτές του Ελληνικού Δημοσίου επί τη βάση υποκειμενικών στοιχείων (π.χ. περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες)¹⁰⁷.

iv. Οι ιδιαιτερότητες των συνθηκών εργασίας

- 63 Ζήτημα παραβίασης της συνταγματικής επιταγής για θέσπιση ίσης αμοιβής για τους εργαζομένους *δεν* τίθεται επί συγκεκριμένης, βάσει διάταξης νόμου, παροχής προς ορισμένη κατηγορία μισθωτών που κατά τη σχετική ρύθμιση πρέπει να συγκεντρώνει ορισμένες ιδιότητες, σε σχέση με άλλη κατηγορία μισθωτών που δεν συγκεντρώνουν τις ιδιότητες αυτές και οι οποίοι, κατά συνέπεια, απασχολούνται με διαφορετικούς όρους εργασίας¹⁰⁸. Οι συνθήκες στην πράξη πάντως αποκλίνουν στη νομοθετική μεταχείριση διαφόρων κατηγοριών εργαζομένων από μισθολογική, φορολογική και ασφαλιστική άποψη, κατά κανόνα δικαιολογούνται από τις διαφορετικές συνθήκες υπό τις οποίες αυτοί τελούν. Περιπτωσιολογικά έχει γίνει δεκτό ότι:
- 64 - Οι εργαζόμενοι στον ιδιωτικό τομέα δεν τελούν υπό τις ίδιες ή έστω παρόμοιες συνθήκες παροχής των υπηρεσιών τους με τους εργαζομένους στον δημόσιο τομέα, με συνέπεια να παρίσταται επιτρεπτή η κατάργηση των επιδομάτων εορτών και αδειάς αποκλειστικά για τους τελευταίους, ακόμη και για εκείνους που αμείβονται με ειδικά μισθολόγια¹⁰⁹.
- 65 - Οι δικαστικοί λειτουργοί, ενόψει και της φύσης των καθηκόντων τους, τελούν υπό διαφορετικές συνθήκες σε σχέση με τους δημοσίους υπαλλήλους και συνεπώς δεν τυχάνουν εφαρμογής στους πρώτους τυχόν ευνοϊκές διατάξεις του Υπαλληλικού Κώδικα¹¹⁰.

¹⁰⁵ Ήτοι τετραπληγία ή παραπληγία ή ασθένειες οι οποίες, κατά την κρίση της αρμόδιας υγειονομικής επιτροπής, επιφέρουν την ίδια, όπως οι δύο αυτές παθήσεις, μορφή αναπηρίας.

¹⁰⁶ ΣτΕ 2166/2022 (7μ).

¹⁰⁷ ΣτΕ Ολ 2400/2014.

¹⁰⁸ ΑΠ 474/2022.

¹⁰⁹ ΣτΕ Ολ 1309-16/2019· βλ. συναφώς Η. Κουβαρά, *Οι κοινωνικοί ανταγωνισμοί υπό το πρίσμα της «μημονιακής νομολογίας» του ΣτΕ*, Διδικ 2019, υπό 2.

¹¹⁰ ΣτΕ Ολ 3590/2013· ΣτΕ 837/2019.

- Η επιβολή παρακράτησης ποσοστού επί των αμοιβών πανεπιστημιακών καθηγητών (πλήρους απασχόλησης) από την παράλληλη άσκηση ελεύθερου επαγγέλματος έναντι των λοιπών ελευθέρων επαγγελματιών δικαιολογείται γιατί οι πρώτοι τελούν υπό ανόμοιες συνθήκες έναντι των δεύτερων, δεδομένου ότι οι εν λόγω αμοιβές εισπράττονται από τον δημόσιο λειτουργό από επιτρεπόμενες σε αυτόν –κατά παραχώρηση του νομοθέτη– παράλληλες δραστηριότητες¹¹¹. **66**
- Δεν αντίκειται στην αρχή της ισότητας ειδική ρύθμιση, με την οποία θεσπίζεται ειδική μνηιαία αποζημίωση ως κίνητρο για την προσέλκυση προς διορισμό στις Ανεξάρτητες Αρχές προσώπων, τα οποία προσδιορίζονται με αντικειμενικό και απρόσωπο κριτήριο (ιδιότητα του συνταξιούχου) και θα συμβάλλουν, ενόψει της ιδιαίτερης εμπειρίας και του κύρους τους, στην εύρυθμη και αποδοτική λειτουργία των εν λόγω Αρχών, και, για τον λόγο αυτό, χορηγείται μόνον στα πρόσωπα αυτά και όχι και στα υπόλοιπα μέλη της Αρχής¹¹². **67**
- Το πολιτικό και στρατιωτικό προσωπικό του Δημοσίου δεν τελεί υπό τις αυτές ή παρόμοιες συνθήκες υπηρεσιακού και μισθολογικού καθεστώτος, καθόσον πρόκειται για κατηγορίες προσωπικού εντελώς διακεκριμένες, με όλως διαφορετική υπηρεσιακή και βαθμολογική κατάσταση και εξέλιξη, ώστε να μην είναι νοπή, κατ' επίκληση της αρχής της ισότητας, επέκταση ευνοϊκών εν γένει ρυθμίσεων που ισχύουν για τη μία από τις κατηγορίες αυτές προσωπικού και στην άλλη¹¹³. **68**
- Δεν είναι αντίθετη στην αρχή της ισότητας η θέσπιση ρυθμίσεων διαφορετικών για τους αστυνομικούς υπαλλήλους, σε σύγκριση με τους στρατιωτικούς¹¹⁴. **69**
- Δεν τίθεται ζήτημα παραβίασης της αρχής της ίσης αμοιβής όταν κάθε μια από τις κατηγορίες εργαζομένων παρέχει τις υπηρεσίες της σε διαφορετικό νομικό πρόσωπο, καθόσον τούτο συνιστά ρυθμιστικό παράγοντα των όρων εργασίας της εκάστοτε κατηγορίας¹¹⁵. **70**
- Οι εργαζόμενοι σε χρηματοπιστωτικό ίδρυμα δεν βρίσκονται σε ίδιες ή όμοιες συνθήκες με αυτές των εργαζομένων σε μια κοινή πτώχευση, διότι σε αντίθεση με τη συνθήκη περίπτωση πτώχευσης, η οποία γίνεται για την ικανοποίηση των πιστωτών, η ειδική εκκαθάριση πιστωτικού ιδρύματος, με ταυτόχρονη λήψη μέτρων «εξυγίανσης» αποσκοπεί πρωτίτως στην προστασία της χρηματοπιστωτικής σταθερότητας και δευ-

¹¹¹ ΣτΕ ΟΛ 3299/2014.

¹¹² ΣτΕ ΟΛ 2113/2021.

¹¹³ ΣτΕ 846/2015.

¹¹⁴ ΣτΕ 4145/2014.

¹¹⁵ ΑΠ 2159/2007.

τερευόντως στην ικανοποίηση των πιστωτών, μεταξύ των οποίων και των εργαζομένων στο υπό εκκαθάριση πιστωτικό ίδρυμα¹¹⁶.

- 72** - Δεν αντίκειται στην αρχή της ισότητας η υποχρέωση των εκπαιδευτικών για παραμονή τους στην υπηρεσία για χρόνο τριπλάσιο της εκπαιδευτικής άδειας, από τον οποίο πέντε τουλάχιστον έτη πρέπει να διανυθούν στην εκπαιδευτική βαθμίδα, στην οποία ανήκουν κατά τη χορήγηση της εκπαιδευτικής άδειας, ενώ για τους λοιπούς δημόσιους υπαλλήλους ισχύει ευνοϊκότερο καθεστώς που τους επιτρέπει να υπηρετούν μετά τη λήξη της άδειας σε οποιαδήποτε υπηρεσία του δημόσιου τομέα¹¹⁷.

ν. Τοπικά κριτήρια

- 73** Αποκλίσεις από την αρχή της ισότητας είναι δυνατόν να θεμελιωθούν και σε τοπικά κριτήρια. Περιπτωσιολογικά έχει γίνει δεκτό ότι δεν αντίκεινται στην ως άνω αρχή:
- 74** - Η εξαίρεση από την υποχρέωση καταβολής τέλους επιτηδεύματος όσων ασκούν επιτήδευμα ή ελεύθερο επάγγελμα σε πόλεις με ιδιαίτερο χαρακτήρα (τουριστικές περιοχές) ή συγκεκριμένο πληθυσμό¹¹⁸.
- 75** - Η λήψη υπόψη ως *επικουρικού* κριτηρίου σε δημόσιο διαγωνισμό του τύπου μόνιμης κατοικίας του υποψηφίου, εφόσον όμως ο υποψήφιος που έχει το κύριο προσόν της επαγγελματικής εμπειρίας προηγείται στην κατάταξη¹¹⁹.
- 76** - Ο διορισμός συνοριακών φυλάκων αποκλειστικά από κατοίκους του νομού στον οποίο θα υπηρετήσουν, με την αιτιολογία ότι γνωρίζουν καλύτερα τις τοπικές συνθήκες και τις εδαφικές ιδιαιτερότητες της συγκεκριμένης περιοχής και θα επιδεικνύουν αυξημένο ενδιαφέρον για την εκπλήρωση της αποστολής τους, αφού τούτη συνδέεται άρρηκτα με την προστασία των οικογενειών τους η δε δημιουργία θέσεων εργασίας και ευκαιριών απασχόλησης στις ακριτικές περιοχές θα συμβάλλει στην πληθυσμιακή τόνωση και στην οικονομική ανάπτυξή τους¹²⁰.
- 77** - Η θέσπιση ευεργετικών διατάξεων υπέρ των μονίμων κατοίκων και δημοτών των δήμων στους οποίους αφορούν οι προς πλήρωση με τον οικείο διαγωνισμό θέσεις, εφόσον συντρέχουν λόγοι δημοσίου συμφέροντος για την παραμονή τους στον τόπο κατοικίας τους¹²¹.

¹¹⁶ ΣτΕ Ολ 3017/2014.

¹¹⁷ ΕΣ Ολ 1063/2021.

¹¹⁸ ΣτΕ Ολ 2527-2531/2013.

¹¹⁹ ΣτΕ 3049/2009, 1463/2008.

¹²⁰ ΣτΕ 2099/2000.

¹²¹ ΣτΕ 2462/2010 (7μ)· ΣτΕ 1666/2005, 2481/2002, 1559/1992· ΣτΕ Ολ 477/1989.

vi. Χρονικά κριτήρια

Τα χρονικά κριτήρια θεωρούνται, κατά κανόνα, από τη νομολογία «αντικειμενικά» και «ως εκ τούτου ικανά» να δικαιολογήσουν διαφορετική μεταχείριση. Εντούτοις, σοβαρές επιφυλάξεις είναι δυνατόν να διατυπωθούν ως προς τη συμβατότητά τους με την αρχή της ισότητας, καθόσον στην πραγματικότητα στερούνται οιασδήποτε ουσιαστικής συνάφειας προς την διαφοροποιημένη μεταχείριση. **78**

Το πλέον κλασσικό πεδίο αναγωγής σε χρονικά κριτήρια αποτελεί η κοινωνική ασφάλιση, όπου παγίως θεωρούνται παράγοντες αρκούντως αντικειμενικοί να δικαιολογήσουν διαφορετική μεταχείριση των ασφαλισμένων, ο χρόνος επέλευσης του ασφαλιστικού κινδύνου¹²² καθώς και ο χρόνος θεμελίωσης του συνταξιοδοτικού δικαιώματος, όπως είναι ο χρόνος αποχώρησης από την υπηρεσία¹²³ και υποβολής του αιτήματος για συνταξιοδότηση¹²⁴. Περαιτέρω, πρόσφατα και κατά νομολογιακή μεταστροφή, θεωρήθηκαν ως σύμφωνες με το άρθρο 4 παρ. 1 Σ. διατάξεις που προβλέπουν την οριστική εξαίρεση από την κατεδάφιση αυθαίρετων κατασκευών και αλλαγών χρήσης με κριτήριο το *συμπτωματικό* γεγονός της ύπαρξης της αυθαίρετης κατασκευής και χρήσης σε ορισμένη χρονική στιγμή και χωρίς προηγούμενη κρίση της διοίκησης που να διαμορφώνεται βάσει πολεοδομικών κριτηρίων, μολονότι η εν λόγω ρύθμιση θέτει τελικά σε μειονεκτική μοίρα τους νομοταγείς πολίτες και δη τους γείτονες¹²⁵. Πρόσφατη απόφαση απορρίπτει πάντως ως «τυχαίο κριτήριο», προκειμένου για την εξακολούθηση της άσκησης του επαγγέλματος από φαρμακοποιό πέραν της συμπλήρωσης του νομίμου ορίου ηλικίας, τον χρόνο κατά τον οποίον τα τέκνα του ολοκληρώνουν τις σπουδές τους¹²⁶. **79**

¹²² ΣτΕ 3412/2013 (7μ).

¹²³ ΣτΕ 3281/2017 (7μ), 5/2016, 682/2013, 3464/2006.

¹²⁴ ΣτΕ Ολ. 546/2022, Ολ 2197/2010. Αν και τα εν λόγω χρονικά κριτήρια παρίστανται πράγματι αντικειμενικά και η αναγωγή σε αυτά υπαγορεύεται από λόγους ασφάλειας δικαίου ως προς το εφαρμοστέο ασφαλιστικό καθεστώς, στην πραγματικότητα είναι ικανά να οδηγούν σε απολύτως άνιση μεταχείριση ομοίων κατ' ουσίαν περιπτώσεων. Τούτο καθόσον ασφαλισμένος με πολύ πιο μακρύ ασφαλιστικό βίο τίθεται συχνά στην πράξη σε σημαντικά δυσμενέστερη θέση από άποψη παροχών έναντι άλλου ασφαλισμένου με πολύ λιγότερα χρόνια ασφάλισης για μόνο τον λόγο ότι ο ασφαλιστικός κίνδυνος επήλθε στην περίπτωση του μία μέρα μετά τη μεταβολή του νομοθετικού καθεστώτος για τη χορήγηση της παροχής. Εξ ου και πραγματικά σύμφωνο με την αρχή της ισότητας παρίσταται ένα σύστημα ασφάλισης που για τον προσδιορισμό των συνταξιοδοτικών παροχών θέτει ως ύπατο, το συναφές και αξιολογικό κριτήριο της διάρκειας του ασφαλιστικού βίου του εργαζομένου και δέχεται περιορισμένες μόνο αποκλίσεις με βάση τα ανωτέρω χρονικά και εν πολλοίς τυχαία κριτήρια.

¹²⁵ ΣτΕ Ολ 1858/2015 με αντίθετη μειοψηφία· ΣτΕ Ολ 3921/2010, 3578/2010.

¹²⁶ ΣτΕ 2289/2018.

β. Μη νόμιμα κριτήρια

i. Συνταγματικές απαγορεύσεις

80 Ως ήδη αναπτύχθηκε, εφόσον το άρθρο 4 παρ. 1 Σ. αφορά μόνο τους Έλληνες πολίτες, η εθνικότητα δύναται να δικαιολογήσει διακρίσεις μεταξύ Ελλήνων και αλλοδαπών. Σύμφωνα όμως με το άρθρο 5 παρ. 2 Σ. (και τα άρθρα 14 ΕΣΔΑ και 26 ΔΣΑΠΔ), παρίσταται ανεπίτρεπτη οιαδήποτε ευμενής ή δυσμενής διάκριση στη βάση φυλετικών, γλωσσικών, θρησκευτικών ή πολιτικών, και ευρύτερα ιδεολογικών, κριτηρίων όλων όσων βρίσκονται στην Ελληνική Επικράτεια.

ii. Τυπικά ή συμπτωματικά ή μη συναφή κριτήρια

81 Η ρύθμιση καταστάσεων με τυπικά ή συμπτωματικά ή άσχετα προς το αντικείμενο τους κριτήρια συνιστά αυθαίρετη εξομοίωση διαφορετικών καταστάσεων και ενιαία μεταχείριση προσώπων που τελούν υπό διαφορετικές συνθήκες¹²⁷. Περιπτώσιολογικά, έχει κριθεί ότι αντίκειται στις αρχές της ισότητας:

82 - Ρύθμιση, η οποία αποκλείει ή περιορίζει τη δυνατότητα των υποψηφίων με άριστη γνώση δύο ξένων γλωσσών να εισάγονται και στα Τμήματα, για τα οποία απαιτείται η άριστη γνώση μόνο μιας ξένης γλώσσας¹²⁸.

83 - Ο (επανα)προσδιορισμός των αποδοχών του μισθολογίου των ιατρών του ΕΣΥ, με σχεδόν αποκλειστικό κριτήριο τη δημιουργία ενός δημοσιονομικά ουδετέρου μισθολογίου¹²⁹.

84 - Διάταξη, στο πλαίσιο προκήρυξης για την πλήρωση θέσεων τακτικού προσωπικού σε φορείς παροχής υπηρεσιών υγείας, που προβλέπει αυξημένη μοριοδότηση συγκεκριμένης «ειδικής εμπειρίας» των υποψηφίων για την πλήρωση θέσεων για τις οποίες, βάσει της επίσης εφαρμοστέας γενικής διάταξης του άρθρου 18 του ν. 2190/1994, δεν μοριοδοτείται η εργασιακή εμπειρία των υποψηφίων¹³⁰.

85 - Διάταξη περί μη καταβολής οικογενειακού επιδόματος σε αμφότερους τους συζύγους, όταν αυτοί είναι υπάλληλοι του Δημοσίου, ΝΠΔΔ ή κρατικών επιχειρήσεων, επειδή καθιερώνει διάκριση μεταξύ υπαλλήλων που βρίσκονται στην ίδια οικογενειακή κατάσταση με βάση προϋποθέσεις μη συνδεδεμένες με την παρεχόμενη από τους ίδιους εργασία, αλλά με το καθεστώς εργασίας του συζύγου¹³¹.

¹²⁷ ΣτΕ ΟΛ 2113/2021, ΟΛ 874/2018· ΣτΕ 2100-1/2019. Βλ. συναφώς Θ. Αντωνίου, *Η ισότητα εντός και δια του νόμου*, ό.π., σελ. 124 επ.

¹²⁸ ΣτΕ 1726/2022.

¹²⁹ ΣτΕ ΟΛ 1408/2022.

¹³⁰ ΣτΕ ΟΛ 193/2022, με Παρατηρήσεις Δ. Μπατσούλα, *Παρατηρήσεις στην ΣτΕ ΟΛ 193/2022*, ΘΠΔΔ 2023· ΣτΕ 1548/2022.

¹³¹ ΑΕΔ 3/2001.

- Η πρόβλεψη, κατ' απόκλιση από την πάγια ρύθμιση περί αποκλεισμού για οποιονδήποτε λόγο των άνευ εξετάσεων μετεγγραφών από πανεπιστημιακά ιδρύματα του εξωτερικού σε αντίστοιχα ελληνικά, χρονικά περιορισμένης εξαίρεσης υπέρ ορισμένων από τους φοιτητές αλλοδαπών πανεπιστημιακών ιδρυμάτων που αντιμετωπίζουν προβλήματα υγείας ή αναπηρίας, καθόσον θεσπίζει αδικαιολόγητο προνόμιο υπέρ της ανωτέρω κατηγορίας έναντι των λοιπών φοιτητών αλλοδαπών πανεπιστημιακών ιδρυμάτων οι οποίοι αντιμετωπίζουν τα ίδια προβλήματα υγείας ή αναπηρίας¹³². 86
- Η θέσπιση αποσπασματικών δικονομικών ρυθμίσεων που επιτρέπουν την επάνοδο επί ενδίκων βοηθημάτων ή μέσων, τα οποία είχαν απορριφθεί ως απαράδεκτα λόγω μη πλήρωσης δικονομικής προϋπόθεσης, χωρίς να μεταβάλλεται το νομοθετικό καθεστώς, επί του οποίου είχε στηριχθεί η απόρριψη¹³³. 87
- Ρύθμιση που επιτρέπει, χωρίς δημοπρασία, την εκποίηση των δημοσίων εποικιστικών εκτάσεων σε πρόσωπα που κατέλαβαν αυτές αυθαιρέτως¹³⁴. 88
- Διάταξη που επιτρέπει τη λειτουργία τηλεοπτικών σταθμών, οι οποίοι ιδρύθηκαν και λειτούργησαν παρανόμως, διότι θέτει τους πολίτες εκείνους, οι οποίοι, ενώ είχαν πιθανώς τη βούληση και την πραγματική δυνατότητα να ιδρύσουν τηλεοπτικό σταθμό, δεν το έπραξαν αυθαιρέτως παραβαίνοντας τον νόμο, σε εξόχως μειονεκτική μοίρα σε σχέση με τους πολίτες εκείνους οι οποίοι, με την αυθαίρετη κατάληψη ραδιοσυχνότητας, ίδρυσαν παρανόμως, χωρίς δηλαδή άδεια, τηλεοπτικό σταθμό με δικαιολογητική βάση αποκλειστικά το συμπτωματικό γεγονός της λειτουργίας τους σε δεδομένο χρόνο¹³⁵. 89
- Ο τόπος κατοικίας Έλληνα πολίτη-μέλους της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης, ως κριτήριο για την υπαγωγή του στην κατά τόπο αρμοδιότητα του Μουφτή, καθόσον τυχόν κατοικία εκτός Θράκης δεν αναιρεί την ιδιότητα του μέλους της μουσουλμανικής μειονότητας ούτε συνιστά τεκμήριο αποκοπής του από τις θρησκευτικές παραδόσεις και τα έθιμα της εν λόγω μειονότητας¹³⁶. 90

III. Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΙΣΟΤΗΤΑΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΔΙΚΑΣΤΗ

1. Χαρακτηριστικά και κανόνες του δικαστικού ελέγχου

Ο δικαστικός έλεγχος της αρχής της ισότητας προσδιορίζεται από τη νομολογία ως 91

¹³² ΣτΕ 2238/2001, 2467/2001.

¹³³ ΣτΕ ΟΛ 334/2021, ΟΛ 2000/1992.

¹³⁴ ΣτΕ ΟΛ 521/2014.

¹³⁵ ΣτΕ 997/2013.

¹³⁶ ΣτΕ ΟΛ 1822/2020.

έλεγχος ακραίων ορίων και όχι έλεγχος της ουσιαστικής ορθότητας των επιλογών του νομοθέτη¹³⁷. Πρακτική συνέπεια της θέσης αυτής αποτελεί ότι:

- 92 - Αναγνωρίζεται στον κοινό νομοθέτη ή την κατ' εξουσιοδότηση κανονιστικώς δρώσα Διοίκηση η *ευχέρεια* να ρυθμίζει με ενιαίο ή με διαφορετικό τρόπο τις ποικίλες προσωπικές ή πραγματικές καταστάσεις και σχέσεις, λαμβάνοντας υπόψη τις υφιστάμενες κοινωνικές, οικονομικές, επαγγελματικές ή άλλες συνθήκες που συνδέονται με καθεμία από τις καταστάσεις ή σχέσεις αυτές, με βάση γενικά και αντικειμενικά κριτήρια που βρίσκονται σε συνάφεια προς το αντικείμενο της ρύθμισης¹³⁸.
- 93 - Εξετάζεται αν προκύπτει *εκδήλως* άνιση μεταχείριση προσώπων που τελούν υπό τις αυτές ή παρόμοιες συνθήκες ή αυθαίρετη εξομοίωση προσώπων που τελούν υπό διαφορετικές συνθήκες¹³⁹.
- 94 - Ο έλεγχος περιορίζεται στην *έκδηλη υπέρβαση των ορίων* που διαγράφονται από την αρχή της ισότητας¹⁴⁰.
- 95 Προκειμένου λοιπόν να μην ανατρέπονται οι συνταγματικές ισορροπίες μεταξύ των αμέσων κρατικών οργάνων και να μην παραβιάζονται οι αρχές της λαϊκής κυριαρχίας

¹³⁷ ΣτΕ Ολ 1758/2019, 508-511/2019· ΣτΕ Ολ 874/2018· ΣτΕ 854/2019 (7μ)· βλ. επίσης Α. Μάνεση, «Η συνταγματική αρχή της ισότητας», ό.π., σελ. 322 επ.· Σ. Κοφίνη, *Ο Δικαστικός Έλεγχος Τήρησης της Αρχής της Ισότητας. Με αφορμή την ΣτΕ 583/2008*, ΘΠΔΔ 2008.

¹³⁸ ΣτΕ Ολ 193/2022· ΣτΕ 1010/2022.

¹³⁹ ΣτΕ Ολ 219/2021, Ολ 2770-5/2020, Ολ 711/2017· ΣτΕ 137/2021: «Οι ιπτάμενοι χειριστές και οι ιπτάμενοι μηχανικοί που αποχωρούν από την υπηρεσία λόγω γήρατος δεν τελούν υπό όμοιες ή παρόμοιες συνθήκες με τους ιπτάμενους συνοδούς-φροντιστές που αποχωρούν από την υπηρεσία για την ίδια αιτία, με συνέπεια να παρίσταται δικαιολογημένη η διαφορετική μεταχείρισή τους ως προς τη μη εφαρμογή σ' αυτούς της ένδικης προσαύξησης του χρόνου ασφάλισης». ΣτΕ 511/2019 (7μ), στην οποία έγινε δεκτό ότι η διαφορετική αντιμετώπιση ως προς το ζήτημα της ένταξης ή μη στο καθεστώς των βαρέων και ανθυγιεινών επαγγελμάτων, κατηγοριών εργαζομένων όπως οι χημικοί των βιομηχανιών και βιοτεχνιών εκρηκτικών υλών και πυριτίδων, σε σχέση με τους υπαλλήλους γραφείου των τιμμενοβιομηχανιών, δεν παρίσταται εκδήλως άνιση μεταχείριση ομοίων περιπτώσεων· ΣτΕ 1851/2018: «Το ειδικό επιστημονικό προσωπικό της Ε.Ε.Τ.Τ. προδήλως δεν τελεί υπό τις αυτές υπηρεσιακές συνθήκες με το ναυτικό προσωπικό της Πλοηγικής Υπηρεσίας και, συνεπώς, η διαφοροποίηση των δύο αυτών κατηγοριών εργαζομένων ως προς τη μισθολογική τους κατάσταση δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι συνιστά έκδηλη υπέρβαση των ορίων που διαγράφονται από τη συνταγματική αρχή της ισότητας». Βλ. επίσης ΣτΕ 2101/2019, καθώς και ΣτΕ Ολ 1997/2015 με παρατηρήσεις Σ. Βλαχόπουλου, όπου κρίθηκε ότι ο αποκλεισμός των νοσοκομειακών γιατρών πλήρους και αποκλειστικής απασχόλησης του ΙΚΑ από ευνοϊκή ρύθμιση για τους γιατρούς πλήρους και αποκλειστικής απασχόλησης του ΕΣΥ, συνιστάμενη σε διορισμό σε προσωποπαγή θέση του τελευταίου (ΕΣΥ) αντίκειται στην αρχή της ισότητας, δεδομένου ότι από την άποψη του ανωτέρω κινήτρου οι δυο αυτές κατηγορίες γιατρών τελούν υπό ουσιαστικά όμοιες συνθήκες.

¹⁴⁰ ΣτΕ 2166/2022.

και της διάκρισης των εξουσιών, για τη συμβατότητα συγκεκριμένης ρύθμισης προς την αρχή της ισότητας, αρκεί η εκάστοτε εκτίμηση του νομοθέτη να είναι σοβαρά υποστηρίξιμη (και όχι κοινωνικά ομόθυμα αποδεκτή)¹⁴¹.

Ο δικαστικός έλεγχος τήρησης της αρχής της ισότητας διέρχεται, κατά κανόνα, από τα 96
εξής μεθοδολογικά στάδια¹⁴²:

1. Ελέγχεται αν ο νομοθέτης κατηγοριοποίησε τις περιπτώσεις με βάση κατάλληλα 97
(συναφή και επαρκή) κριτήρια. Επί ορθής κατηγοριοποίησης, δεν συντρέχει παραβίαση της αρχής της ισότητας (και λοιπά στάδια διερεύνησης).

2. Σε περίπτωση μη ορθής κατηγοριοποίησης με συνέπεια την ανόμοια μεταχείριση 98
ομοίων περιπτώσεων/όμοια μεταχείριση ανόμοιων περιπτώσεων, εξετάζεται η συνδρομή υπαρκτού και λυσιτελώς εξυπηρετούμενου¹⁴³ λόγου δημοσίου συμφέροντος με έρεισμα σε συγκεκριμένο συνταγματικό κανόνα, που να θεμελιώνει την απόκλιση από την αρχή της ισότητας¹⁴⁴.

3. Αν πράγματι υφίσταται τέτοιος λόγος δημοσίου συμφέροντος, ελέγχεται σε τελικό 99
στάδιο αν η ικανοποίησή του παρίσταται λιγότερο ή περισσότερο βαρύνουσα έναντι της διαπιστωθείσας παραβίασης της αρχής της ισότητας.

Αντίστοιχα, στο ύστερο χρονικά στάδιο αιτιολόγησης της απόφασης, το άρθρο 93 παρ. 100
3 Σ. (υποχρέωση ειδικής και εμπειριστατωμένης αιτιολογίας) επιβάλλει στον δικαστή να μην περιορίζεται στην παραδοχή αόριστων λόγων «γενικότερου κοινωνικού ή δημοσίου συμφέροντος»¹⁴⁵, αλλά να εντοπίζει συγκεκριμένη συνταγματική διάταξη στην οποία θεμελιώνεται η απόκλιση¹⁴⁶ και να εξετάζει τη θεμιτή συνάφεια¹⁴⁷ των κριτηρίων που υιοθέτησε ο νομοθέτης προς το αντικείμενο της ρύθμισης.

¹⁴¹ Κ. Χρυσόγονος, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ό.π., σελ. 180.

¹⁴² Βλ. αναλ. Σ. Κοφίνη, *Ισότητα και Απαγόρευση Διακρίσεων*, ό.π., σελ. 80 επ., 109 επ.· Idem, «Άρθρο 4 Σ.», σε: Φ. Σπυρόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος/Γ. Γεραπετρίτης, *Σύνταγμα. Κατ' άρθρο ερμηνεία*, 2017, σελ. 59.

¹⁴³ Σ. Κοφίνης, *Ισότητα και Απαγόρευση Διακρίσεων*, ό.π., σελ. 115.

¹⁴⁴ Τους λόγους αυτούς μπορεί να τους επικαλείται ρητώς ο νομοθέτης ή να συνάγονται ερμηνευτικά από το κείμενο των διατάξεων. Βλ. Α. Μανιτάκη, *Η συνταγματική αρχή της ισότητας και η έννοια του γενικού συμφέροντος*, ό.π., σελ. 443-446· Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 1040.

¹⁴⁵ ΑΠ 474/2022.

¹⁴⁶ Θ. Αντωνίου, *Η ισότητα εντός και δια του νόμου*, ό.π., σελ. 119-121· Α. Μανιτάκης, *Η συνταγματική αρχή της ισότητας και η έννοια του γενικού συμφέροντος*, ό.π., σελ. 445.

¹⁴⁷ Η αρχή της θεμιτής συνάφειας (moral relevancy) μέσω προς σκοπό αξιώνει κατά τον έλεγχο των περιορισμών σε ένα δικαίωμα, να εξετάζεται εάν συντρέχουν αντινομίες στη σχέση μέσου προς σκοπό υπό το πρίσμα των αρχών οργάνωσης του συστήματος δικαιωμάτων. Βλ. Ν. Παπασπύρου, *Συνταγματική ελευθερία και δημόσιοι σκοποί – Σε αναζήτηση της θεμιτής πλοκής*, 2019, ιδίως σελ. 81 επ.

2. Ο έλεγχος της αρχής της απαγόρευσης των διακρίσεων από το ΔΕΕ

- 101 Κατ' αντιστοιχία προς τη θεώρηση της εγκώριας νομολογίας, η αρχή της ίσης μεταχείρισης ή απαγόρευσης των διακρίσεων, επιτάσσει, σύμφωνα με το ΔΕΕ, να μην επιφυλάσσεται σε όμοιες καταστάσεις διαφορετική μεταχείριση ούτε σε διαφορετικές καταστάσεις όμοια μεταχείριση, εκτός εάν η διαφοροποίηση δικαιολογείται αντικειμενικώς¹⁴⁸. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των ελεγχόμενων καταστάσεων προσδιορίζονται και εκτιμώνται υπό το φως του αντικειμένου και του σκοπού της ενωσιακής πράξης που θεσπίζει τη σχετική διάκριση¹⁴⁹, λαμβανομένων υπόψη του συνόλου των στοιχείων που χαρακτηρίζουν τις καταστάσεις αυτές¹⁵⁰ και ιδιαιτέρως τις αρχές και τους στόχους του τομέα στον οποίο εμπίπτει η επίμαχη πράξη¹⁵¹.
- 102 Διαφορετική μεταχείριση δικαιολογείται εφόσον στηρίζεται σε αντικειμενικό και εύλογο κριτήριο, εφόσον δηλαδή σχετίζεται με τον νομίμως επιδιωκόμενο από την επίμαχη νομοθεσία σκοπό, η δε διαφορά αυτή είναι ανάλογη προς τον σκοπό που επιδιώκεται με την οικεία μεταχείριση¹⁵². Μάλιστα, εφόσον πρόκειται για νομοθετική πράξη της Ένωσης, στον νομοθέτη αυτής απόκειται να αποδείξει την ύπαρξη αντικειμενικών κριτηρίων που προβλήθηκαν ως δικαιολογία και να προσκομίσει στο Δικαστήριο τα αναγκαία στοιχεία προκειμένου αυτό να διακριβώσει την ύπαρξή τους¹⁵³. Οι καταστάσεις

¹⁴⁸ ΔΕΕ C-634/18, *Prokuratura Rejonowa*, 11.06.2020, σκ. 43.

¹⁴⁹ Στην απόφαση *Petersen*, ό.π., κρίθηκε χαρακτηριστικά ότι απαγορεύεται εθνικό μέτρο που προβλέπει ανώτατο όριο ηλικίας 68 ετών για την άσκηση του επαγγέλματος του συμβεβλημένου οδοντιάτρου, αν ο μόνος στόχος που επιδιώκεται με το οικείο μέτρο είναι η προστασία της υγείας των ασθενών από την πτώση της απόδοσης των οδοντιάτρων αυτών μετά από την ηλικία αυτή, εφόσον το ίδιο αυτό όριο ηλικίας δεν ισχύει για τους μη συμβεβλημένους οδοντιάτρους. Αντίθετα δεν απαγορεύεται ένα τέτοιο μέτρο, αν ο στόχος του έγκειται στην μεταξύ των γενεών κατανομή των ευκαιριών απασχόλησης στο επάγγελμα του συμβεβλημένου οδοντιάτρου, εφόσον το οικείο μέτρο είναι πρόσφορο και αναγκαίο, με δεδομένη την κατάσταση της οικείας αγοράς εργασίας, για την επίτευξη του στόχου αυτού.

¹⁵⁰ ΔΕΕ C-432/14, *O*, 01.10.2015, σκ. 31.

¹⁵¹ ΔΕΚ *Arcelor*, ό.π., σκ. 26.

¹⁵² ΔΕΕ *Schaible*, ό.π., σκ. 77· *Arcelor*, ό.π., σκ. 47. Περιπτωσιολογικά έχει γίνει δεκτό ότι υποψήφιοι οδηγοί διαφορετικών κατηγοριών οχημάτων μπορούν να υπόκεινται σε διαφορετικές προϋποθέσεις για τη χορήγηση άδειας, δεδομένου ότι οι καταστάσεις στις οποίες τελούν δεν είναι συγκρίσιμες. Περαιτέρω, οι γονείς διδύμων βρίσκονται σε ειδική κατάσταση, η οποία πρέπει να λαμβάνεται υπόψη από τον εθνικό νομοθέτη, οσάκις θεσπίζει μέτρα μεταφοράς της οδηγίας 96/34 για τη γονική άδεια και την απουσία από την εργασία για λόγους ανωτέρας βίας. Ο εθνικός νομοθέτης διαθέτει πάντως ευρύ περιθώριο χειρισμών κατά τον καθορισμό του καθεστώτος γονικής άδειας που εφαρμόζεται σε γονείς διδύμων, επιτρέποντας στους γονείς αυτούς να τύχουν μεταχειρίσεως η οποία λαμβάνει προοπκόντως υπόψη τις ειδικές ανάγκες τους (ΔΕΕ C-149/10, *Χατζή*, 16.09.2010, σκ. 68, 71).

¹⁵³ *Schaible*, ό.π., σκ. 78· *Arcelor*, ό.π., σκ. 48.

πάντως δεν είναι αναγκαίο να είναι πανομοιότυπες, αλλά αρκεί απλώς να είναι συγκρίσιμες η δε εξέταση της ομοιότητάς τους να μην είναι γενική και αφηρημένη, αλλά ειδική και συγκεκριμένη¹⁵⁴. Αντιπροσωπευτικά έχει κριθεί ως δικαιολογημένη, κατά παρέκκλιση από την αρχή της απαγόρευσης των δυσμενών διακρίσεων λόγω ηλικίας, η θέσπιση διαφορετικής μεταχείρισης σχετικά με τους όρους πρόσβασης στην απασχόληση, όταν ο επιδιωκόμενος σκοπός συνίσταται στη δημιουργία μιας ισόρροπης ηλικιακής διάρθρωσης μεταξύ νεαρής ηλικίας δημόσιων υπαλλήλων και μεγαλύτερης ηλικίας δημόσιων υπαλλήλων, με σκοπό την παροχή κινήτρων για την πρόσληψη και επαγγελματική προώθηση των νέων¹⁵⁵.

3. Η επέκταση ευνοϊκής ρύθμισης

A. Το πρόβλημα

Τα προαναφερθέντα χαρακτηριστικά του δικαστικού ελέγχου συμβατότητας των εκά- 103
στοτε ρυθμίσεων προς την αρχή της ισότητας δεν αμφισβητούνται σε επίπεδο αρχής. Αντίθετα, ανοικτό παραμένει διαχρονικά το ζήτημα των *συνεπειών* που επιφέρει η δικαστική διάγνωση της αντίθεσης μιας ρύθμισης προς την αρχή της ισότητας, για την κατηγορία προσώπων τα οποία υφίστανται τη δυσμενή διάκριση¹⁵⁶.

Ζήτημα επεκτατικής εφαρμογής ευνοϊκής ρύθμισης, άλλως *επεκτατικής ισότητας*, τί- 104
θεται, κατά κανόνα, υπό τις εξής εκδοχές¹⁵⁷:

¹⁵⁴ ΔΕΕ C-267/12, *Hay*, 12.12.2013, σκ. 33 και η εκεί παρατιθέμενη νομολογία.

¹⁵⁵ ΔΕΕ C-670/18, *CO*, 02.04.2020, σκ. 38· πρβλ. ΔΕΕ C-159/10 και C-160/10, *Fuchs και Köhler*, 21.07.2011, σκ. 50.

¹⁵⁶ Βλ. συναφώς Φ. Βεγληρή, *Το πρόβλημα της παραβάσεως της ισότητας εκ παραλείψεως του νομοθέτου*, Νέον Δίκαιον 1951· *Idem*, *Η δέθεν συνταγματική αρχή της οικονομικής ισότητας*, Νέα Οικονομία, 1948· Α. Μανιτάκη, *Η συνταγματική αρχή της ισότητας και η έννοια του γενικού συμφέροντος*, ό.π., σελ. 433· Θ. Αντωνίου, *Η ισότητα εντός και δια του νόμου*, ό.π., σελ. 204 επ.· Ι. Μαθιουδάκη, *Επέκταση ευνοϊκής ρύθμισης για λόγους ισότητας – Τάσεις δικαστικού αυτοπεριορισμού*, ΔιΔικ 2003, σελ. 852· Δ. Φιλίππου, *Επεκτατική εφαρμογή της αρχής της ισότητας και επί εξαιρετικής ευμενούς ρύθμισης*, ΔτΑ 2003· Α. Παπακωνσταντίνου, *Η επεκτατική εφαρμογή ευνοϊκών διατάξεων νόμου με βάση την αρχή της ισότητας*, ΤοΣ 1998· Α. Παυλόπουλο, *Η ισότητα των φύλων στην κοινωνική ασφάλιση και η επεκτατική εφαρμογή ευνοϊκότερης ρύθμισης*, ΤοΣ 2011.

¹⁵⁷ Σ. Κοφίνης, «Άρθρο 4 Σ.», ό.π. σελ. 59· *Idem*, *Μια υπεράσπιση της επεκτατικής ισότητας σε καιρό οικονομικής κρίσης – και ταυτόχρονα μια αφορμή συζήτησης για το μέλλον της*, ΕφημΔΔ 2017, σελ. 247, ο οποίος διακρίνει τρεις περιόδους όσον αφορά την προσέγγιση της *stricto sensu* επεκτατικής ισότητας εκ μέρους των δικαστηρίων: 1) Την περίοδο αυτό- και έτερο-περιορισμού της δικαστικής εξουσίας που ακολουθεί τη νομολογιακή αναγνώριση της ισότητας ως δεσμευτικής συνταγματικής αρχής και όχι ως απλής πολιτικής διακήρυξης (ΑΠ 31/1936, ΣτΕ Ολ 2175/1947), 2) την περίοδο με αφετηρία τις ΑΠ Ολ 206/1981 (περί επέκτασης των απο-

- 105 α) Παλαιότερη ad hoc ειδική ρύθμιση αντικαθίσταται με νεότερη που εισάγει διάκριση¹⁵⁸.
- 106 β) Η θεσπιζόμενη αντισυνταγματική διάταξη συνιστά εξαίρεση από τον υφιστάμενο γενικό κανόνα, ο οποίος ρυθμίζει ουσιαστικά όμοιες περιπτώσεις¹⁵⁹.
- 107 γ) Δεν υφίσταται σχέση κανόνα-εξαίρεσης, αλλά οι συγκρινόμενες κατηγορίες και οι αντίστοιχες νομικές διατάξεις παρίστανται όμοιες και
- 108 δ) υφίσταται εξαιρετική ρύθμιση που ρυθμίζει ειδική κατηγορία περιπτώσεων και ζητείται η επέκτασή της είτε στη γενική κατηγορία είτε σε άλλη ειδική κατηγορία με όμοια ουσιαστικά χαρακτηριστικά.
- 109 Στις α΄ και β΄ περιπτώσεις, η κήρυξη ως αντισυνταγματικής της διάταξης που εισάγει τη διάκριση ή εξαίρεση έχει ως αναμφισβήτητη συνέπεια την αναβίωση της παλαιάς διάταξης¹⁶⁰ ή την εφαρμογή του γενικού κανόνα, αντίστοιχα¹⁶¹. Αντίθετα, η έλλειψη γενικού ή προγενέστερου κανόνα στις γ΄ και δ΄ περιπτώσεις («*stricto sensu επεκτατική*

δομών εκπαιδευτικής άδειας εξωτερικού σε δικαστές) και ΑΠ ΟΛ 53/1983 (περί επέκτασης στους δικαστικούς λειτουργούς ρύθμισης για το επίδομα σπουδών υφηγητών πανεπιστημίου) και εν συνεχεία τις ΣτΕ 1519/1995 και ΕΣ ΟΛ 1273/1996, κατά την οποία γίνεται δεκτή, κατά περίπτωση, η επέκταση ρύθμισης που αφορά ειδική κατηγορία προσώπων ή περιπτώσεων σε άλλη (ομοειδή) ειδική κατηγορία (ΣτΕ ΟΛ 1580/2010), χωρίς όμως να επιτρέπεται και η επέκταση εξαιρετικής ρύθμισης στη γενική κατηγορία (ΣτΕ ΟΛ 4027/1998 και ΣτΕ ΟΛ 3327/2000), και 3) την περίοδο από την έναρξη της δημοσιονομικής κρίσης, κατά την οποία διαπιστώνεται ο περιορισμός της επεκτατικής ισότητας με: α) Τη διεύρυνση του νοηματικού περιεχομένου της έννοιας της «εξαιρετικής ρύθμισης» (ΣτΕ ΟΛ 1580/2010, ΕΣ ΟΛ 1824/2010), β) τη διεύρυνση των κριτηρίων σύγκρισης που χρησιμοποιούνται κατά τον έλεγχο των κατηγοριοποιήσεων του νομοθέτη, κατά τρόπο ώστε ο δικαστής να καταλήγει σε αποφαστική κρίση ως προς την ομοιότητα των υπό σύγκριση κατηγοριών (ΣτΕ 464/2012, 1237/2012, 3464/2013), γ) με το επιχείρημα ότι δεν νοείται ισότητα στην παρανομία, κρίνοντας ότι η κανονιστική πράξη ή η διοικητική πρακτική, στην οποία θεμελιώνεται το αίτημα των διαδίκων, αντίκειται στον νόμο (ΣτΕ 2633/2011) και δ) με την απόρριψη ως αλυσιτελών λόγων περί παραβίασης της ισότητας με την αιτιολογία ότι τυχόν αποδοχή τους δεν θα μπορούσε να οδηγήσει σε επέκταση της κρίσιμης διάταξης, αλλά θα την καθιστούσε ανίσχυρη (ΣτΕ 4801/2012, 3775/2014). Για την τελευταία αυτή περίοδο, βλ. επίσης Α. Καϊδατζή, *Το τέλος της επεκτατικής ισότητας; η άδοξη κατάληξη της μισθολογικής (μικρο)πολιτικής του επιδόματος των 176 ευρώ - Παρατηρήσεις στη ΣτΕ (Ολ. 95/2013)*, Αρμ 2013.

¹⁵⁸ Βλ. Β. Σκουρή/Ε. Βενιζέλο, *Ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων*, 1985, σελ. 114-117.

¹⁵⁹ Ibidem, σελ. 112-114.

¹⁶⁰ Φ. Σπυρόπουλος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 155, αρ. 46.

¹⁶¹ Όπως παρατηρείται, στις δύο αυτές περιπτώσεις η πλήρωση νομοθετικού κενού και η επεκτατική εφαρμογή της ισότητας ταυτίζονται, με συνέπεια την ομαλή ένταξή τους στο καθιερωμένο μοντέλο του ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων. Βλ. Σ. Κοφίνη, «Άρθρο 4 Σ.», ό.π., σελ. 60.

ισότητα»¹⁶²) εγείρει ζητήματα σε σχέση με τα όρια της δικαιοδοτικής λειτουργίας και τον δικαιοπλαστικό ρόλο του δικαστή¹⁶³.

Β. Οι αντίθετες θεωρητικές προσεγγίσεις

α. Κριτική στην επεκτατική ισότητα¹⁶⁴

Κατά τη συναφώς ασκούμενη κριτική, η επεκτατική ισότητα αντίκειται: 110

- Στην αρχή της διάκρισης των εξουσιών, καθόσον αποτελεί μορφή υποκατάστα- 111
σης του νομοθέτη από τον δικαστή σε περιπτώσεις που δεν προβλέπονται ρητά στον νόμο¹⁶⁵. Με την επεκτατική εφαρμογή της, η αρχή της ισότητας μετατρέπεται τελικά σε μέθοδο διεύρυνσης του πεδίου ισχύος των νόμων¹⁶⁶.

- Στις συνταγματικές διατάξεις που απαγορεύουν την επιβάρυνση του προϋπολογι- 112
σμού χωρίς νόμο και χωρίς εν γένει την τήρηση δημοσιολογιστικών διαδικασιών (άρθρο 80 παρ. 1, 75 παρ. 3 και 73 παρ. 2 Σ.)¹⁶⁷.

- Στην αρχή «ουκ ισότης εν τη παρανομία», υπό την έννοια ότι τυχόν παράνομη ευνο- 113
ϊκή μεταχείριση ενός προσώπου, και αν ακόμα αυτό τελεί υπό τις ίδιες συνθήκες με άλλο, δεν δημιουργεί δικαίωμα του τελευταίου να τύχει της ίδιας μεταχείρισης¹⁶⁸.

¹⁶² Idem, *Μια υπεράσπιση της επεκτατικής ισότητας σε καιρό οικονομικής κρίσης*, ό.π., σελ. 248.

¹⁶³ Βλ. Η. Κουβαρά, *Το πρόβλημα της δικαιοπλασίας στο δικαιοδοτικό έργο*, ΕφημΔΔ 2022.

¹⁶⁴ Βλ. συναφώς Κ. Χρυσόγονο, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ό.π., σελ. 181 επ.· Π. Δαγτόγλου, *Ατομικά Δικαιώματα*, ό.π., σελ. 1205-9· Β. Μπουκουβάλα, *Η σύμφωνη με το Σύνταγμα ερμηνεία των νόμων*, 2018, σελ. 625 επ.· Σ. Κοφίνη, *Μια υπεράσπιση της επεκτατικής ισότητας σε καιρό οικονομικής κρίσης*, ό.π., σελ. 249 επ.· Χ. Δετσαρίδη, *Παρατηρήσεις στη ΔΕφΑΘ 1891/2011*, ΔιΔικ 2013, σελ. 65, 67.

¹⁶⁵ Β. Σκουρής, «Η δικαστική επανόρθωση της νομοθετικής αδικίας», σε: *Σύμμεικτα Βεγλερή*, Ι, 1988, σελ. 155.

¹⁶⁶ Π. Δαγτόγλου, *Ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων (σκέψεις για την σημερινή κατάσταση του συνταγματικού δικαίου στην χώρα μας)*, ΝοΒ, 1988, σελ. 728.

¹⁶⁷ Βλ. και ΣτΕ 834/2016 (7μ), κατά την οποία ο καθορισμός του ύψους των αποδοχών των δημοσίων υπαλλήλων ανήκει, κατά το άρθρο 80 παρ. 1 Σ., στην εκτίμηση του νομοθέτη, η σχετική κρίση του οποίου υπόκειται σε οριακό, μόνο, συνταγματικό έλεγχο. Βεβαίως, επίκληση της επεκτατικής ισότητας μπορεί να γίνει (και γίνεται) και σε περιπτώσεις προνομίων χωρίς άμεσο δημοσιονομικό αντίκτυπο. Για τους δημοσιονομικούς κανόνες του Συντάγματος, βλ. Δ. Σκιαδά, *Σύνταγμα και Δημοσιονομικοί Κανόνες: Μια δύσκολη σχέση*, ΕφημΔΔ 2011.

¹⁶⁸ ΣτΕ 2057/2008, 2512/1992: «διότι εκ της μη εφαρμογής του νόμου υπό της Διοικήσεως εις άλλας περιπτώσεις, δεν παράγεται αξίωσις του πολίτου να ζητήση την μη εφαρμογήν του νόμου και εις την ιδικήν του περίπτωσιν (ουκ ισότης εν τη παρανομία)». Προφανώς, δεν είναι, κατά το Σύνταγμα, νοπή η εφαρμογή της αρχής της ισότητας να έχει ως συνέπεια τη γενίκευση μιας παράνομης διοικητικής πρακτικής, βλ. ΣτΕ Ολ 95/2013, με παρατηρήσεις Χ. Διβάνη, *Παρατηρήσεις στην ΣτΕ Ολ 95/2013*, ΘΠΔΔ 2013· Ν. Παπαθανασίου, *Παρατηρήσεις στην ΣτΕ Ολ 95/2013*, ΘΠΔΔ 2013, σελ. 914 και Αθ. Τσιρώνη, *Παρατηρήσεις στην ΣτΕ Ολ 95/2013*, ΔιΔικ 2013, σελ. 488.

β. Υπεράσπιση της επεκτατικής ισότητας

- 114 Αντίθετα, οι υποστηρικτές της επεκτατικής ισότητας υποστηρίζουν τα ακόλουθα:
- 115 - Αν η διαπίστωση της αντίθεσης μίας διάταξης νόμου προς την αρχή της ισότητας δεν είχε κανένα πρακτικό αποτέλεσμα, αμφότερα τα άρθρα 4 παρ. 1 Σ. και 20 παρ. 1 Σ. θα καθίσταντο κενό γράμμα και ο διάδικος θα στερούταν έννομης προστασίας¹⁶⁹.
- 116 - Ο έλεγχος συνταγματικότητας των νόμων αποτελεί διάσταση της αρχής της διάκρισης και διασαύρωσης των λειτουργιών, εξ ου και η διαπίστωση ότι ορισμένη διάταξη αντίκειται προς την αρχή της ισότητας δεν μπορεί παρά να έχει ως συνέπεια τη ρύθμιση της ένδικης περίπτωσης σύμφωνα με την αρχή της ισότητας.
- 117 - Ζήτημα μη τήρησης των προβλεπόμενων δημοσιολογιστικών διαδικασιών δεν τίθεται, καθόσον ο ειδικός νόμος στον οποίον οφείλει να θεμελιώνεται, κατά την επιταγή του άρθρου 80 παρ. 1 Σ., κάθε παροχή είναι ακριβώς η ρύθμιση η οποία επεκτείνεται¹⁷⁰ σε κάθε δε περίπτωση ο νομοθέτης δύναται ανά πάσα στιγμή να αναθεωρήσει ή και να καταργήσει την υφιστάμενη διάταξη, αποκαθιστώντας τις τυχόν δυσμενείς δημοσιονομικές ή άλλες συνέπειες¹⁷¹. Μάλιστα, κατά την αναθεώρηση του Συντάγματος το 2001, είχε καταψηφιστεί πρόταση αναθεώρησης του άρθρου 80 παρ. 1 Σ. με αντικείμενο την απαγόρευση της παροχής ή επέκτασης μισθού, αποδοχών, σύνταξης ή χορηγίας σε άλλα πρόσωπα ή κατηγορίες προσώπων, πέραν όσων προβλέπονται ρητά στη σχετική διάταξη, με πράξη οποιουδήποτε κρατικού οργάνου πέραν του κοινοβουλευτικού νομοθέτη. Το γεγονός αυτό μπορεί να ερμηνευθεί (ιστορικό επιχειρή-

¹⁶⁹ Βλ. Α. Στεργίου, *Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλισης*, 4η έκδ., 2022, αρ. 324· Α. Παυλόπουλο, *Η ισότητα των φύλων στην κοινωνική ασφάλιση*, ό.π., σελ. 305-359, 344-345. Ο Ι. Μαθιουδάκης, *Επέκταση ευνοϊκής ρύθμισης για λόγους ισότητας*, ό.π., σελ. 859, επισημαίνει ότι μολονότι το λογικό και το δικονομικά παραδεκτό είναι οι διάδικοι που δεν εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής μίας ευνοϊκής διάταξης να προτείνουν την αντισυνταγματικότητά της, αν δεν αποδεχτεί ο δικαστής την επεκτατική εφαρμογή της αρχής της ισότητας, να προκύπτει το νομικό παράδοξο να κρίνεται μεν η διάταξη αντισυνταγματική, αλλά, τελικώς, να απορρίπτεται το ένδικο βοήθημα.

¹⁷⁰ Εξάλλου, αστική ευθύνη του δημοσίου (άρθρα 105-106 ΕισΝΑΚ) γεννάται και από την έκδοση αντισυνταγματικού νόμου. Βλ. Ι. Μαθιουδάκη, *Επέκταση ευνοϊκής ρύθμισης για λόγους ισότητας*, ό.π., σελ. 860.

¹⁷¹ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ό.π., σελ. 185. Όπως επισημαίνει, σε τελική ανάλυση ο δικαστής, όταν επεκτείνει την ευνοϊκή εφαρμογή μιας διάταξης σε όσους αδικαιολόγητα παραλείφθηκαν, απλώς θέτει τον νομοθέτη προ των ευθυνών του: Εάν ο τελευταίος κρίνει ότι προκύπτει δυσβάστακτο βάρος για τον κρατικό προϋπολογισμό, διατηρεί, καταρχήν τουλάχιστον, τη δυνατότητα να καταργήσει ή περιορίσει για το μέλλον τη χορήγηση της συγκεκριμένης παροχής σε όλους αδιακρίτως τους ενδιαφερομένους.

μα) εξ αντιδιαστολής ως πλάγια παραδοχή εκ μέρους του αναθεωρητικού νομοθέτη της επεκτατικής εφαρμογής της αρχής της ισότητας από τα δικαστήρια¹⁷².

- Ως νόμος που ο δικαστής υποχρεούται να μην εφαρμόσει κατά τον έλεγχο συνταγματικότητας κατ' άρθρο 93 παρ. 4 Σ. δεν νοείται το *κείμενο* μιας διάταξης, δηλαδή η γραμματική της διατύπωση, αλλά ο κανόνας δικαίου που εγκιβωτίζεται σε αυτήν, εξ ου και ο δικαστής οφείλει να προσδώσει στην εφαρμοστέα διάταξη εκείνο το νοηματικό εύρος που θα επιτρέψει την εφαρμογή του κανόνα¹⁷³.

-Η αρχή «ουκ ισότης εν τη παρανομία» καλύπτει μεν περιπτώσεις επιδομάτων που παρανόμως έχουν δοθεί σε ορισμένες ομάδες προσώπων και άρα δεν επιτρέπεται να επεκταθούν περαιτέρω, δεν εφαρμόζεται όμως στις (συνηθέστερες στην πράξη) περιπτώσεις νομοθετικών εξαιρέσεων ή προνομίων σε ειδικές ομάδες, όπου αυτή καθ' αυτή η χορήγηση του προνομίου δεν αντίκειται σε υπέρτερης τυπικής ισχύος κανόνα δικαίου, αλλά η κατηγοριοποίηση ως τέτοια μπορεί να αντίκειται στην αρχή της ισότητας (εντός του νόμου), υπό την έννοια ότι αδικαιολόγητα αποκλείει κάποιες ομάδες προσώπων¹⁷⁴.

Γ. Αποκλίσεις στη νομολογία των ανωτάτων δικαστηρίων

Διαστάσεις της ανωτέρω επιχειρηματολογίας προτάσσονται κατά περίπτωση στις αποκλίσεις που καταγράφονται στη νομολογία των ανωτάτων δικαστηρίων.

¹⁷² Η καταψήφιση της πρότασης στην Ολομέλεια της Ζ΄ Αναθεωρητικής Βουλής (συγκέντρωσε μόνο 158 θετικές ψήφους, αντί για τις απαιτούμενες 180). Αντίστοιχα κατά την πρόσφατη οικονομική κρίση προτάθηκε σε επόμενη αναθεώρηση η προσθήκη παρ. 6 στο άρθρο 4 του Σ., που θα ορίζει ότι: «Ρυθμίσεις που ισχύουν για συγκεκριμένη κατηγορία ατόμων ουδέποτε επεκτείνονται με δικαστική απόφαση σε άλλες κατηγορίες», προκειμένου να τεθεί «τέρμα στη δημοσιονομικά καταστροφική εφαρμογή της "επεκτατικής ισότητας", ιδίως από τα δικαστήρια». Βλ. Ν. Αλιβιζάτο/Π. Βουρλούμης/Γ. Γεραπετρίτη/Γ. Κτιστάκι/Σ. Μάνο/Φ. Σπυρόπουλο, *Ένα καινοτόμο Σύνταγμα για την Ελλάδα*, Η Καθημερινή, 05.06.2016.

¹⁷³ Σ. Κοφίνης, *Μια υπεράσπιση της επεκτατικής ισότητας σε καιρό οικονομικής κρίσης*, ό.π., σελ. 251. Κατά τον Ε. Βενιζέλο, *Δικαστικός Έλεγχος της Συνταγματικότητας των Νόμων και Ερμηνεία του Συντάγματος*, 2022, σελ. 227, η επεκτατική εφαρμογή ευνοϊκών διατάξεων με βάση την αρχή της ισότητας αποτελεί παράδειγμα σύμφωνης με το Σύνταγμα ερμηνείας του νόμου, κατά την οποία ο δικαστής παραμερίζει την υπολανθάνουσα εξαίρεση μίας κατηγορίας από την ευνοϊκή ρύθμιση και υπάγει και την ομάδα αυτή στην ευνοϊκή ρύθμιση. Η επεκτατική εφαρμογή διευκολύνεται, όταν νομοτεχνικά η εξαίρεση είναι ρητή (π.χ. δεν υπάγονται σε ένα ευνοϊκό κανόνα οι προσληφθέντες ή οι συνταξιοδοτηθέντες από μια ημερομηνία και μετά).

¹⁷⁴ Βλ. αναλυτικότερα Σ. Κοφίνης, *Μια υπεράσπιση της επεκτατικής ισότητας σε καιρό οικονομικής κρίσης*, ό.π., σελ. 93-96.

α. Άρειος Πάγος

- 121 Σε περίπτωση αποκλεισμού, κατ' αδικαιολόγητη δυσμενή διάκριση, από ειδική ρύθμιση για ορισμένη κατηγορία προσώπων, άλλης κατηγορίας προσώπων, για την οποία συντρέχει ο ίδιος λόγος, που επιβάλλει την αυτή ειδική μεταχείριση, ο Άρειος Πάγος δεν περιορίζεται στη διαπίστωση της αντισυνταγματικότητας της εν λόγω ρύθμισης, αλλά προς αποκατάσταση της ισότητας εφαρμόζει τη διάταξη που ισχύει για την κατηγορία, υπέρ της οποίας θεσπίσθηκε ειδικά και για εκείνη την κατηγορία που αδικαιολόγητα αποκλείσθηκε από την εφαρμογή της¹⁷⁵. Τούτο διότι μόνο με την επιδίκαση της εν θέματι παροχής και σε εκείνους που αδικαιολόγητα είχαν εξαιρεθεί, αίρεται η κατάσταση που δημιουργήθηκε από την παραβίαση της αρχής της ισότητας¹⁷⁶.
- 122 Κατά τον ΑΠ, η επιδίκαση της επίμαχης παροχής και σε εκείνους που αδικαιολόγητα εξαιρούνται, δεν συνιστά παραβίαση της αρχής της διάκρισης των εξουσιών, «αφού τα δικαστήρια στην περίπτωση αυτή υποχρεούνται, σύμφωνα με τα άρθρα 87 παρ. 1 και 2, 93 παρ. 4 και 120 παρ. 2 του Συντάγματος, να ασκήσουν έλεγχο στο έργο της νομοθετικής εξουσίας και να εφαρμόσουν σε όλη την έκταση την αρχή της ισότητας και με βάση την αρχή αυτή να καταλήξουν στην εφαρμογή του νόμου που περιέχει την ευμενή ρύθμιση»¹⁷⁷. Ο ΑΠ αντιπαρέρχεται τον κανόνα του άρθρου 80 παρ. 1 Σ., το οποίο ορίζει ότι μισθός, σύνταξη, χορηγία ή αμοιβή δεν εγγράφονται στον προϋπολογισμό του Κράτους ούτε χορηγούνται χωρίς οργανικό ή άλλο ειδικό νόμο, θεωρώντας ότι ο νόμος αυτός είναι ο ίδιος με αυτόν που περιέχει την ευμενή ρύθμιση¹⁷⁸. Γίνεται μάλιστα δεκτό ότι αξιώσεις οι οποίες προκύπτουν από την αναλογική επέκταση διάταξης νόμου σε άλλες, μη προβλεπόμενες από αυτή, περιπτώσεις σύμφωνα με το άρθρο 4 παρ. 1 Σ. δεν μπορούν να καταργηθούν ή παραγραφούν νομοθετικά¹⁷⁹.

¹⁷⁵ ΑΠ 474/2022.

¹⁷⁶ ΑΠ Ολ. 16/2015· ΑΠ Ολ. 3/2013.

¹⁷⁷ ΑΠ 93/2009· ΑΠ 60/2002· ΑΠ Ολ 28/1992.

¹⁷⁸ Βλ. και την ΕιδΔικΑρ 88Σ 21/2006, όπου κρίθηκε ότι «η εφαρμογή δε αυτή των αυξημένης τυπικής ισχύος διατάξεων του ανωτέρω Ψηφίσματος και στις αποδοχές των δικαστικών λειτουργιών, η οποία δεν αποκλείεται από τις διατάξεις αυτές, δεν συνιστά άσκηση νομοθετικού έργου, κατά παράβαση του άρθρου 80 του Συντάγματος, διότι αποτελεί εφαρμογή κανόνων δικαίου, δηλαδή των ως άνω διατάξεων του Ζ/1975 Ψηφίσματος και του Συντάγματος και όχι ανεπίτρεπτη θέσπιση νέων». Υπενθυμίζεται ότι κατά τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001 καταψηφίστηκε πρόταση αναθεώρησης του άρθρου 80 παρ. 1 του Συντ., ώστε να απαγορευθεί η παροχή ή επέκταση μισθού, αποδοχών, σύνταξης ή χορηγίας σε άλλα πρόσωπα ή κατηγορίες προσώπων, πέραν από όσους προβλέπονται ρητά στη σχετική διάταξη, με πράξη οποιουδήποτε κρατικού οργάνου πέραν του κοινοβουλευτικού νομοθέτη.

¹⁷⁹ ΑΠ 1001/2000.

β. Συμβούλιο της Επικρατείας

Αντίθετα προς τον ΑΠ που φαίνεται να ακολουθεί την ως άνω προσέγγιση ακό- 123
μα και επί όλως ειδικής ρύθμισης¹⁸⁰, το Συμβούλιο της Επικρατείας, διακρίνει ανάλογα με το αν πρόκειται για εξαιρετική ρύθμιση, εάν δηλαδή υφίσταται σχέση εξαίρεσης-κανόνα ανάμεσα στη ρύθμιση και στην παραληφθείσα ρύθμιση, θεωρώντας στην περίπτωση αυτή ότι μια επεκτατική εφαρμογή της αρχής της ισότητας συνιστά ανεπίτρεπτη επέμβαση του δικαστή στα έργα της νομοθετικής εξουσίας¹⁸¹. Τούτο γιατί «*ναι μεν το Σύνταγμα, με τα άρθρα του 93 παρ. 4 και 28, επιτάσσει στον δικαστή να μην εφαρμόζει νόμο αντίθετο προς το ίδιο, είτε προς διεθνή σύμβαση, δεν του επιτρέπει, όμως, παράλληλα, προς κάλυψη παραλείψεων του νομοθέτη, να νομοθετήσει ο ίδιος (ο δικαστής), κατασκευάζοντας μέσω της ερμηνείας νόμο, και μάλιστα όταν έχει προφανείς δημοσιονομικές συνέπειες (πρβλ. άρθρα 73 παρ. 3 και 75 του Συντάγματος)[...]*»¹⁸². Αντίθετα σε περιπτώσεις όπου δεν πρόκειται για εξαιρετική ρύθμιση, όπως στην περίπτωση αδικαιολόγητου περιορισμού παροχής μόνο στο ένα φύλο, το ΣτΕ¹⁸³ υποδεικνύει ως δικαιούχους της

¹⁸⁰ ΑΠ Ολ 53/1983· ΑΠ 1/1991· ΑΠ 3/1990.

¹⁸¹ Περιπτωσιολογικά, ως εξαιρετικές και ως εκ τούτου, αφενός μεν στενά ερμηνευτέες, αφετέρου δε μη δυνάμενες να επεκταθούν, δυνάμει της αρχής της ισότητας, και σε άλλες κατηγορίες προσώπων, ευρισκόμενες σε θέση ανάλογη, έχουν κριθεί διατάξεις που επιτρέπουν τον διορισμό αναπληρωτών και ωρομισθίων καθηγητών της δημόσιας εκπαίδευσης σε θέσεις μόνιμου εκπαιδευτικού προσωπικού, χωρίς διαγωνισμό του Α.Σ.Ε.Π. (ΣτΕ 793, 4214, 4514/2015, 4657/2013). Ομοίως, εξαιρετικές και, ως εκ τούτου, ανεπίδεκτες επεκτατικής εφαρμογής της αρχής της ισότητας τυγχάνουν μεταβατική διάταξη περί προαγωγής σε Πάρεδρο του Ελεγκτικού Συνεδρίου με ευνοϊκότερες προϋποθέσεις για την αντιμετώπιση διαφαινόμενης δυσλειτουργίας κατά την άσκηση των αρμοδιοτήτων του Ελεγκτικού Συνεδρίου (ΣτΕ 3572 - 3575/2008), ειδική ρύθμιση που θεσπίζει παρέκκλιση από γενικό σύστημα πρόσβασης στην ανώτατη εκπαίδευση (ΣτΕ Ολ 3327/2000) και νομοθετικές παρεκκλίσεις από την καθολικότητα της προς στράτευση υποχρέωσης των ικανών να φέρουν όπλα (ΣτΕ 2621/2015, 4276/2009). Βλ. επίσης ΣτΕ Ολ 2318/2018 (σκ. 7)· ΣτΕ 2289/2018 (σκ. 11).

¹⁸² ΣτΕ 1207/2012 (7μ), σκ. 7.

¹⁸³ Βλ. αντιπροσωπευτικά τη ΣτΕ 3003/2019, κατά την οποία προς αποκατάσταση της επιβαλλόμενης ίσης μεταχείρισης των δύο φύλων, εφαρμοστέο τυχάνει για τον χήρο ασφαλισμένης ή συνταξιούχου του ΙΚΑ, το συνταξιοδοτικό καθεστώς που ισχύει και για τη χήρα ασφαλισμένου ή συνταξιούχου του Ιδρύματος· ΣτΕ 200/2018, σύμφωνα με την οποία η ισόβια σύνταξη πολύτεκνης μητέρας θα πρέπει, σε περίπτωση θανάτου της συζύγου, να καταβάλλεται στον επιζώντα σύζυγο, δηλαδή στον πατέρα· ΣτΕ Ολ. 42/2013, όπου κρίθηκε ότι οι ευμενέστερες προϋποθέσεις για τη χορήγηση του μερίσματος του Μ.Τ.Π.Υ., που προβλέπονται για τις χήρες με ανήλικα τέκνα, τυχάνουν εφαρμογής σε όσους διατελούν εν χηρεία, ανεξάρτητα από το φύλο τους· ΣτΕ Ολ. 3088/2007 σύμφωνα με την οποία τυχάνει εφαρμοστέο και για τον άνδρα ασφαλισμένο το συνταξιοδοτικό καθεστώς που ισχύει για τη γυναίκα ασφαλισμένη με τον ίδιο χρόνο ασφάλισης, που προβλέπει συνταξιοδότηση μετά από

παροχής και τα δύο φύλα¹⁸⁴. Κρίσιμη παρίσταται, όπως εύστοχα επισημαίνεται, η νομοτεχνική κατάσταση και η συστηματική θέση της κρίσιμης διάταξης νόμου, αν δηλαδή από αυτήν αναδεικνύεται η ύπαρξη ενός γενικού ευνοϊκού κανόνα για περισσότερες κατηγορίες ενδιαφερομένων και μιας ειδικής δυσμενούς εξαίρεσης σε βάρος μίας ή περισσότερων, αλλά πάντως περιορισμένων κατηγοριών ή αν αντίθετα η ευνοϊκή ρύθμιση είναι ειδική και εξαιρετική¹⁸⁵.

γ. Ελεγκτικό Συνέδριο

- 124 Ενώπιον του Ελεγκτικού Συνεδρίου άγονται συχνά ειδικές συνταξιοδοτικές ρυθμίσεις υπέρ κατηγορίας πολιτών, δίχως όμως τα ευμενή μέτρα τα οποία αυτές θεσπίζουν να προβλέπονται και για άλλες κατηγορίες πολιτών που τελούν υπό τις ίδιες ή παρόμοιες συνθήκες. Προς αποκατάσταση της αρχής της ισότητας και χάριν ικανοποίησης της αιτούμενης δικαστικής προστασίας, το Ανώτατο Δημοσιονομικό Δικαστήριο προκρίνει την επέκταση της ευνοϊκής ρύθμισης υπέρ εκείνων που υπέστησαν τη διάκριση. Στην πρόσφατη νομολογία, η επέκταση ευνοϊκής ρύθμισης προκρίθηκε επί διατάξεων που προέβλεπαν διαφορετική ηλικία συνταξιοδότησης ανδρών και γυναικών με ανήλικο τέκνο και συμπληρωμένη 25ετή συντάξιμη υπηρεσία¹⁸⁶ και επί διατάξεων που προέβλεπαν ευνοϊκότερες προϋποθέσεις συνταξιοδότησης για τις γυναίκες δημοσίων υπαλλήλους με τρία τουλάχιστον τέκνα, έναντι των ανδρών δημοσίων υπαλλήλων με όμοιο αριθμό τέκνων, για τους οποίους προβλέπονταν πρόσθετες προϋποθέσεις¹⁸⁷.

25ετή υπηρεσία, χωρίς άλλη προϋπόθεση, ενώ για τους άντρες ότι πρέπει να έχουν συμπληρώσει και το 60ο έτος της ηλικίας τους- ΣτΕ 1213/2007, 1467/2004.

¹⁸⁴ Βλ. επίσης Α. Παυλόπουλο, *Η ισότητα των φύλων στην κοινωνική ασφάλιση*, ό.π., σελ. 305 επ., ιδίως 332 επ.

¹⁸⁵ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ό.π., σελ. 184· Σ. Βλαχόπουλο/Κ. Χρυσόγονο, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, ό.π., σελ. 164, κατά τους οποίους, αν το δικαστήριο απορρίψει το αίτημα των προσφευγόντων, «η ανισότητα παραμένει και υποβάλλεται η “μικρονομοθετική” πολιτική άναρχης και επιλεκτικής χορήγησης μισθολογικών και άλλων ειδικών παροχών στον δημόσιο ιδίως τομέα». Αντίθετα, όταν ο δικαστής επεκτείνει την ευνοϊκή εφαρμογή μιας διάταξης σε όσους αδικαιολόγητα παραλείφθηκαν, «απλώς θέτει τον νομοθέτη προ των ευθυνών του: Εάν ο τελευταίος κρίνει ότι προκύπτει δυσβάσταχτο βάρος για τον κρατικό προϋπολογισμό, διατηρεί, καταρχάς τουλάχιστον τη δυνατότητα να καταργήσει ή να περιορίσει για το μέλλον της χορήγησης της συγκεκριμένης παροχής σε όλους αδιακρίτως τους ενδιαφερομένους». Contra ο Α. Μάνεσης, «Η συνταγματική αρχή της ισότητας», ό.π., σελ. 336.

¹⁸⁶ ΕΣ Ολ 2017/2020.

¹⁸⁷ ΕΣ Ολ 1807/2014.

δ. Δικαστήριο Ευρωπαϊκής Ένωσης

Την επεκτατική εφαρμογή ευνοϊκής ρύθμισης προκρίνει το ΔΕΕ, όταν συντρέχουν δι- 125
ακρίσεις αντίθετες προς το δίκαιο της Ένωσης και για όσο διάστημα δεν έχουν ληφθεί
μέτρα για την αποκατάσταση της ίσης μεταχείρισης. Σύμφωνα με τη νομολογία του, η
τήρηση της αρχής της ισότητας μπορεί να διασφαλιστεί μόνο με τη χορήγηση στα πρό-
σωπα που ανήκουν στην ευρισκόμενη σε δυσμενέστερη θέση κατηγορία των ιδίων
πλεονεκτημάτων με εκείνα που χορηγούνται στα πρόσωπα της ευνοημένης κατηγο-
ρίας, καθόσον το καθεστώς αυτό, ελλείψει ορθής εφαρμογής του δικαίου της Ένω-
σης, είναι το μόνο έγκυρο σύστημα αναφοράς¹⁸⁸. Αντίστοιχα, όταν η εθνική διάταξη δεν
απονέμει πλεονέκτημα σε μια κατηγορία προσώπων, αλλά θέτει σε αυτήν εμπόδια ή
κωλύματα ή άλλους δυσμενείς όρους, οι οποίοι παραβιάζουν την αρχή της ισότητας,
ή όταν το παρεχόμενο πλεονέκτημα αντιβαίνει στη συνολική έννομη τάξη, το εθνικό
δικαστήριο οφείλει απλώς να μην εφαρμόζει τη διάταξη της εθνικής νομοθεσίας που
εισάγει τις διακρίσεις, χωρίς να χρειάζεται να ζητήσει ή να αναμείνει την προηγούμενη
εξάλειψη της διάταξης αυτής εκ μέρους του νομοθέτη, και να εφαρμόζει στα μέλη της

¹⁸⁸ ΔΕΕ C-417/13, *ÖBB Personenverkehr AG*, 28.01.2015, όπου επισημαίνεται ότι, σε περίπτωση που και επί όσο χρονικό διάστημα δεν έχει τεθεί σε ισχύ σύστημα αποβλέπον στην κατάργηση της διά-
κρισης λόγω ηλικίας κατά τρόπο σύμφωνο προς τα οριζόμενα στην οδηγία 2000/78, η αποκατάσταση
της ίσης μεταχείρισης προϋποθέτει τη χορήγηση στους υπαλλήλους που απέκτησαν επαγγελματική
πείρα, έστω και εν μέρει, πριν το 18ο έτος της ηλικίας τους των ίδιων πλεονεκτημάτων με αυτά των
οποίων μπόρεσαν να τύχουν οι υπάλληλοι που απέκτησαν επαγγελματική πείρα της ίδιας φύσεως
και ανάλογης διάρκειας μετά τη συμπλήρωση της ηλικίας αυτής, όσον αφορά τόσο τον συνυπο-
λογισμό των προγενέστερων του 18ου έτους ηλικίας περιόδων υπηρεσίας όσο και την προαγωγή
στη μισθολογική κλίμακα. Βεβαίως το δίκαιο της Ένωσης δεν απαγορεύει τη λήψη μέτρων που
αποκαθιστούν την ίση μεταχείριση με μείωση των πλεονεκτημάτων των ατόμων που προηγουμέ-
νως ετύχχαναν ευνοϊκότερης μεταχείρισης. Προ της λήψης όμως τέτοιων μέτρων, δεν απαιτείται
να στερηθεί της συμπληρωματικής παροχής κοινωνικής ασφάλισης η κατηγορία των προσώπων
που ήδη τη λαμβάνει. Βλ. ΔΕΕ C-399/09, *Landtová*, 22.06.2011, σκ. 53 καθώς και ΔΕΕ C-417/13,
Safeway Ltd, 07.10.2019, σκ. 33, σύμφωνα με την οποία οι διατάξεις του ενωσιακού δικαίου που
κατοχυρώνουν την ισότητα αμοιβής μεταξύ ανδρών και γυναικών εργαζομένων δεν επιτρέπουν,
ελλείψει αντικειμενικής δικαιολόγησης, σε συνταξιοδοτικό σύστημα να θεσπίσει, προκειμένου να
παύσει δυσμενής διάκριση απορρέουσα από τον καθορισμό διαφορετικού γενικού ορίου ηλικίας
συνταξιοδότησης ανάλογα με το φύλο, μέτρο το οποίο εξισώνει αναδρομικά το γενικό όριο ηλικίας
συνταξιοδότησης των μελών του ως άνω συστήματος με εκείνο των προσώπων της κατηγορίας που
βρισκόταν προηγουμένως σε μειονεκτική θέση, όσον αφορά την περίοδο που μεσολάβησε μεταξύ
της ανακοίνωσης και της θέσπισης του μέτρου αυτού, ακόμη και όταν ένα τέτοιο μέτρο επιτρέπεται
κατά το εθνικό δίκαιο και κατά την πράξη περί σύστασης του εν λόγω συνταξιοδοτικού συστήματος.

ομάδας που βρίσκεται σε δυσμενέστερη θέση το ίδιο καθεστώς με εκείνο που ισχύει για τα πρόσωπα της άλλης κατηγορίας¹⁸⁹.

ε. ΕΔΔΑ

- 126 Ελέγχοντας την παραβίαση του άρθρου 14 της ΕΣΔΑ από συμβαλλόμενο κράτος μέλος, το ΕΔΔΑ δέχεται σε γενικές γραμμές ότι όταν ένα προνόμιο ή ωφέλημα χορηγείται σε μια κατηγορία προσώπων ή περιπτώσεων, αποκλειομένης χωρίς νόμιμη και επαρκή αιτιολογία άλλης κατηγορίας προσώπων ή περιπτώσεων, που όμως δεν διαφοροποιούνται ουσιαστικά, τότε το προνόμιο ή ωφέλημα πρέπει να επεκταθεί και στην παραληφθείσα κατηγορία¹⁹⁰. Τα επιχειρήματα περί δημοσιονομικής επιβάρυνσης από την επέκταση οικονομικών ωφελημάτων δεν δύνανται να δικαιολογήσουν διακρίσεις, ιδίως στη βάση κριτηρίων όπως το φύλο ή η εθνικότητα που ενεργοποιούν τον αυστηρό έλεγχο του Δικαστηρίου¹⁹¹. Τα συμβαλλόμενα κράτη έχουν τη δυνατότητα να επιλέξουν τη μείωση ή κατάργηση της παροχής ή την επέκτασή της σε όλους¹⁹².

¹⁸⁹ ΔΕΚ C-231/06 έως C-233/06, *Permesaen*, 21.06.2007, σκ. 39.

¹⁹⁰ Σ. Κοφίνης, *Μια υπεράσπιση της επεκτατικής ισότητας σε καιρό οικονομικής κρίσης*, ό.π., σελ. 259. Ενδεικτικά βλ. ΕΔΔΑ *Λάρκος κ. Κύπρου*, αρ. 29515/95, 18.02.1999, σκ. 31 (επέκταση των προνομίων που απολαμβάνει μισθωτής έναντι ιδιώτη εκμισθωτή και στις περιπτώσεις όπου εκμισθωτής είναι το κράτος), (μειζ. σύνθ.) *Sommerfeld κ. Γερμανίας*, αρ. 31871/96, 08.07.2003, σκ. 91-93 (εξομοίωση δικαιωμάτων πατέρα τέκνου γεννημένου εκτός γάμου με πατέρα τέκνου γεννημένου εντός γάμου).

¹⁹¹ Βλ. ΕΔΔΑ *Dhabi κ. Ιταλίας*, αρ. 17120/09, 08.04.2014, σκ. 53 (επέκταση οικογενειακού επιδόματος και σε νομίμως διαμένοντες μετανάστες) και *Βρουντού κ. Κύπρου*, αρ. 33631/06, 13.10.2015, σκ. 79.

¹⁹² Βλ. ΕΔΔΑ, *Runkee and White κ. Ην. Βασιλείου*, αρ. 42949/98 και 53134/99, 10.05.2007, σκ. 41.

Ειδικές μορφές της ισότητας (Άρθρο 4 παρ. 2-7 Σ.)

Ι. ΙΣΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΔΥΟ ΦΥΛΩΝ (ΑΡΘΡΟ 4 ΠΑΡ. 2 Σ.)

«Οι Έλληνες και οι Ελληνίδες έχουν ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις».

1. Περιεχόμενο

Το άρθρο 4 παρ. 2 Σ. καθιερώνει μια *ποιοτικά διαφορετική* μορφή ισότητας σε σχέση με 127 τη γενική αρχή, καθόσον δεν αναφέρεται απλώς σε ισότητα ενώπιον του νόμου, αλλά σε ισότητα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων¹⁹³. Η απαρέγκλιτη εφαρμογή της αρχής της ισότητας θα κατέληγε στην κατ' επίφαση μόνον ισότητα και, στην πραγματικότητα, στη διαίωνιση της ανισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών, η οποία εξακολουθεί να υφίσταται, όπως τούτο τεκμηριώνεται από πλήθος κοινωνιολογικών και οικονομικών μελετών σε πλείστα πεδία όπως το μισθολογικό, η εξέλιξη στην αγορά εργασίας, η συμμετοχή σε όργανα λήψης αποφάσεων κ.ά. Για τον λόγο αυτό το περιεχόμενο της συνταγματικής διάταξης δεν εξαντλείται στην απαγόρευση της αυθαιρεσίας (όπως κατά βάση συμβαίνει με την αρχή της ισότητας), αλλά θεμελιώνει υποχρέωση του κράτους να λαμβάνει όλα τα ενδεικνυόμενα μέτρα για την άρση των υφιστάμενων ανισοτήτων και για την επίτευξη ουσιαστικής ισότητας μεταξύ των δύο φύλων. Βάση προς τούτο παρέχει συνδυαστικά το άρθρο 116 παρ. 2 του Σ., το οποίο επιβάλλει στον νομοθέτη και στα λοιπά κρατικά όργανα, εωσότου εγκαθιδρυθεί πραγματική ισότητα μεταξύ των δύο φύλων, όταν διαπιστώνουν την ύπαρξη στην πράξη αναμφισβήτητων διακρίσεων εις βάρος ενός φύλου, να θεσπίζουν υπέρ του φύλου αυτού και ιδίως των γυναικών πρόσφορα θετικά μέτρα ώστε να μειώνονται οι ανισότητες¹⁹⁴.

¹⁹³ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ό.π., σελ. 204· Σ. Βλαχόπουλο/Κ. Χρυσόγονο, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, ό.π., σελ. 178· Θ. Αντωνίου, *Η ισότητα εντός και δια του νόμου*, ό.π., σελ. 48.

¹⁹⁴ Τα θετικά μέτρα διακρίνονται από τη θεωρία σε άμεσου αποτελέσματος, τα οποία επιδιώκουν να εγκαθιδρύσουν την ισότητα αποτελεσμάτων, ταυτιζόμενα εν πολλοίς με τις ποσοστώσεις και σε μέτρα έμμεσου αποτελέσματος, τα οποία επιδιώκουν να εξασφαλίσουν την ισότητα ευκαιριών, χωρίς να επεμβαίνουν άμεσα στο επιδιωκόμενο αποτέλεσμα. Τα πρώτα αδυνατούν να αντιμετωπίσουν τα αίτια π.χ. της υποεκπροσώπησης των προστατευόμενων ομάδων, ενώ τα δεύτερα επιδιώκουν να θεραπεύσουν τις αιτίες που την προκαλούν, βλ. σχετ. Χ. Δεληγιάννη-Δημητράκου, *Θετικά μέτρα και αρχή της ισότητας από τη σκοπιά του συγκριτικού δικαίου*, ΤοΣ 2014, σελ. 16-7· Γ. Γεραπερίτη, *Ισότητα και θετικά μέτρα*, ό.π., σελ. 9 επ. και τις εκεί παρατιθέμενες επιπλέον διακρίσεις και περαιτέρω πλούσιες βιβλιογραφικές αναφορές. Γενικότερα για τα θετικά μέτρα βλ. πιο αναλυτικά στο παρόν έργο Φ. Σαραντοπούλου, «Άρθρο 116 παρ. 2 Σ.», ό.π.

- 128 Περαιτέρω πρακτική συνέπεια της *δημιουργικής* αυτής ισότητας αποτελεί το δικαίωμα καθενός από τα δύο φύλα να αξιώνει δικαστικώς την επέκταση και σε αυτό των τυχόν αδικαιολόγητα ευνοϊκότερων διατάξεων που ισχύουν για το άλλο φύλο¹⁹⁵. Στη δικαιοδοτική πράξη, το άρθρο 4 παρ. 2 Σ. τυγχάνει συχνά εφαρμογής από κοινού με το άρθρο 22 παρ. 1 Σ., το οποίο κατοχυρώνει την ισότητα αμοιβών για παρεχόμενη εργασία ίσης αξίας ανεξάρτητα από το φύλο ή/και το άρθρο 4 παρ. 4 Σ. που κατοχυρώνει την ισότητα πρόσβασης στις δημόσιες λειτουργίες.
- 129 Ιστορικό ορόσημο στην εξέλιξη της εγχώριας νομοθεσίας με την οποία επιχειρήθηκε η υλοποίηση της συνταγματικής επιταγής για ισότητα των δύο φύλων, αποτέλεσε η μεταρρύθμιση του οικογενειακού δικαίου με τον ν. 1329/1983. Σπουδαιότερα σημεία της μεταρρύθμισης αυτής υπήρξαν η κατάργηση του θεσμού της προίκας, η πρόβλεψη περί μη μεταβολής του επωνύμου των συζύγων μετά τον γάμο, η αντικατάσταση της «πατρικής εξουσίας» επί των τέκνων με τη «γονική μέριμνα» και η μεταρρύθμιση του δικαίου του διαζυγίου. Απόρροια της αρχής της ισονομίας μεταξύ του άνδρα και της γυναίκας αποτελεί επίσης ο κανόνας ότι η γονική μέριμνα του παιδιού ασκείται από τους γονείς από κοινού (ΑΚ 1510 παρ. 1 εδ. α'), ενώ η ενδεχόμενη νόμιμη ανάθεση της επιμέλειας στον έναν από τους γονείς, για λόγους που αφορούν στο συμφέρον του τέκνου, αποτελεί απόκλιση¹⁹⁶. Ομοίως κρίσιμη παρίσταται η διάταξη του άρθρου 4 παρ. 2 Σ. στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης¹⁹⁷, δεδομένου ότι πλήθος διατάξεων

¹⁹⁵ ΣτΕ 2435/1997 (7μ).

¹⁹⁶ Άλλες διατάξεις που αναφέρονται στη συνταγματική επιταγή αποτελούν η ΑΚ 1404 εδ. α', κατά την οποία για την επιλογή της κοινοκτημοσύνης συντάσσεται συμβόλαιο «... με βάση την αρχή της ισότητας δικαιωμάτων και υποχρεώσεων μεταξύ των συζύγων», η ΑΚ 1518 παρ. 2 εδ. α' που επιβάλλει την ίση μεταχείριση των τέκνων χωρίς διακρίσεις λόγω φύλου, αλλά και η υπόδειξη ως κατευθυντήριας γραμμής για τις ρυθμίσεις των σχέσεων των συζύγων, των αρχών της αμοιβαιότητας και της συντροφικότητας (βλ. ΑΚ 1386, 1387 παρ. 1 εδ. α', 1388 παρ. 1, 1389 εδ. α', 1505 παρ. 1 εδ. α'). Βλ. Α. Γεωργιάδη, *Οικογενειακό Δίκαιο*, 3η έκδ., 2022, σελ. 25 επ., αρ. 2 επ. Βλ. επίσης Ε. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, *Οικογενειακό δίκαιο*, τόμ. 1, 7η έκδ., 2018, σελ. 8· Ένωση Αστικολόγων, *Τριάντα χρόνια εφαρμογής του ν. 1329/1983 για τη μεταρρύθμιση του Οικογενειακού Δικαίου*, 10ο Πανελλήνιο Συνέδριο αφιερωμένο στη μνήμη των Καθηγητών Ι. Δεληγιάννη και Γ. Κουμάντου, 2016· Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 1041 επ.· Α. Ψαρούδα-Μπενάκη, *Ισότητα των φύλων και Σύνταγμα*, ΔτΑ 2019, σελ. 823 επ.· Γ. Κασιμάτη, *Σκέψεις για την αρχή της ισότητας των φύλων*, ΔτΑ 1999, σελ. 17 επ.· Α. Στεργίου, *Η αργή ανάδυση της πατρότητας μέσα από την εναρμόνιση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής*, ΕΕργΔ 2013, σελ. 369 επ.· Α. Μάνεση, *Η συνταγματική καθιέρωση της ισονομίας ανδρών και γυναικών*, ΔκΠ 4/1983, σελ. 228 επ.

¹⁹⁷ Βλ. Α. Στεργίου, *Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλισης*, ό.π., σελ. 414, 422· *Idem*, *Η αρχή της ισότητας στην κοινωνική ασφάλιση*, ΕΔΚΑ 2012· Α. Παυλόπουλο, *Η ισότητα των φύλων στην κοινωνική ασφάλιση*, ό.π.· Ε. Καραθανασοπούλου, *Η εξέλιξη της νομολογίας του Ελεγκτικού Συνεδρίου ως προς*

του εκάστοτε ισχύοντος ασφαλιστικού συστήματος ανέκαθεν προέβλεπαν διαφορετική μεταχείριση για τα δύο φύλα.

2. Φορείς και αποδέκτες

Τα άρθρα 4 παρ. 2 και 116 παρ. 1 και 2 Σ. θέτουν, με βάση διατύπωσή τους, ως φο- 130
 ρείς των δικαιωμάτων που θεσπίζουν αποκλειστικά τα ημεδαπά φυσικά πρόσωπα. Τις
 διακρίσεις με βάση το φύλο και για τους αλλοδαπούς απαγορεύει ωστόσο το άρθρο
 3 ΔΣΑΠΔ, το οποίο υποχρεώνει τα συμβαλλόμενα κράτη να διασφαλίσουν την ισό-
 τητα ανδρών και γυναικών, χωρίς διάκριση εθνικότητας, ως προς τα προβλεπόμενα
 στο Σύμφωνο δικαιώματα. Ο σεξουαλικός προσανατολισμός των ΛΟΑΤΚΙ ατόμων δεν
 προστατεύεται από το άρθρο 4 παρ. 2 Σ., αλλά στο πλαίσιο των γενικών διατάξεων των
 άρθρων 4 παρ. 1 και 5 παρ. 1 Σ. και του άρθρου 14 ΕΣΔΑ¹⁹⁸.

Τέλος, γίνεται δεκτό ότι αντίθετα προς τη γενική αρχή της ισότητας, η αρχή της ισότητας 131
 των φύλων ενεργεί όχι μόνο έναντι της κρατικής εξουσίας αλλά και έναντι ιδιωτών,
 δεδομένου ότι το άρθρο 4 παρ. 2 Σ. δεν διακρίνει μεταξύ δημόσιων και ιδιωτικών
 δικαιωμάτων¹⁹⁹.

3. Η ισότητα των φύλων στο ενωσιακό δίκαιο

Η αρχή της ισότητας των δύο φύλων συνιστά θεμελιώδη αρχή του δικαίου της ΕΕ, επα- 132
 ναλαμβανόμενη με έμφαση σε όλο το πρωτογενές δίκαιο (άρθρα 3 παρ. 3 υποπαρ. 2
 ΣΕΕ, 8, 10, 19 και 157 ΣΛΕΕ και 23 ΧΘΔΕΕ), ιδίως όσον αφορά την απασχόληση, την
 εργασία και τις αποδοχές²⁰⁰. Για την επίτευξή της προβλέπεται η θέσπιση ή η διατήρηση
 μέτρων που παρέχουν ειδικά πλεονεκτήματα υπέρ του υποεκπροσωπούμενου φύλου.

την εφαρμογή της αρχής της ισότητας των δύο φύλων, ΕΔΚΑ 2010· Μ. Καραμεσίνη, *Η αντιμετώπιση των γυναικών στη μεταρρύθμιση των συνταξιοδοτικών συστημάτων: κριτικά σχόλια για την ελληνική περίπτωση*, *The Greek Review of Social Research* 108/2002 = σε: *Μεταρρύθμιση των ευρωπαϊκών συνταξιοδοτικών συστημάτων*, 2002, σελ. 149 επ.· Α. Τσαμπάση, *Η κοινοτική αρχή της ισότητας των φύλων στην κοινωνική ασφάλιση και η νομολογία του ΣτΕ*, *ΕλλΔνη* 1997, σελ. 341 επ.

¹⁹⁸ Κ. Χρυσόγονος, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ό.π., σελ. 213.

¹⁹⁹ *Ibidem*.

²⁰⁰ Βλ. Ε. Κώστογλου, «Άρθρο 157 (πρώην άρθρο 141 της ΣΕΚ)», σε: Β. Σκουρής (επιμ.), *Συνθήκη της Λισσαβώνας*, 2020, σελ. 1352 επ.· Α.-Μ. Κώνστα/Μ. Σαπαρδάνη, *Η ισότητα των φύλων στην εργασία και η προώθηση της συμφιλίωσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής*, σε: Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, *Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης και Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ένωσης*, 2023, σελ. 129 επ.· Κ. Χιώλο, *Η αρχή της ισότητας των δύο φύλων ενόψει και των ρυθμίσεων του άρθρου 116 παρ. 2 του Συντάγματος, του άρθρου 119 της Συνθήκης ΕΟΚ, καθώς και της Οδηγίας 76/207/ΕΟΚ*, *Διδικ* 2007, σελ. 318 επ.

- 133** Από το παράγωγο ενωσιακό δίκαιο, ιδιαίτερη σημασία παρουσιάζουν ιδίως οι αμέσου εφαρμογής Οδηγίες 76/207/ΕΟΚ, 2002/73/ΕΚ και 2006/54/ΕΚ που απαγορεύουν κάθε, άμεση ή έμμεση, διάκριση λόγω φύλου όσον αφορά την πρόσβαση στην απασχόληση, την επαγγελματική εκπαίδευση και προώθηση και τις συνθήκες εργασίας, τόσο στον δημόσιο, όσο και στον ιδιωτικό τομέα και έχουν μεταφερθεί στην εγχώρια έννομη τάξη με τους ν. 3488/2006²⁰¹ και ν. 3896/2010²⁰².
- 134** Από το πεδίο εφαρμογής των εν λόγω Οδηγιών δεν εξαιρούνται καταρχήν τα μέτρα που λαμβάνονται από τα κράτη μέλη σχετικά με την πρόσβαση στην απασχόληση, την επαγγελματική εκπαίδευση και τις συνθήκες εργασίας στις ένοπλες δυνάμεις –ή σε άλλα στρατιωτικώς οργανωμένα σώματα–, με σκοπό τη διασφάλιση του αξιόμαχου αυτών χάριν της δημόσιας ασφάλειας, εξωτερικής ή εσωτερικής, η δε υιοθέτηση παρεκκλίσεων από την ως άνω αρχή είναι επιτρεπτή μόνον σε ειδικές και σαφώς προσδιορισμένες περιπτώσεις απειλής κατά της δημόσιας ασφάλειας²⁰³. Οι εν λόγω δραστηριότητες πρέπει να επανεξετάζονται περιοδικά από τα κράτη μέλη, προκειμένου να κρίνεται αν, λαμβανομένης υπόψη της κοινωνικής εξέλιξης, δικαιολογείται η διατήρηση της παρέκκλισης από το γενικό καθεστώς των ανωτέρω Οδηγιών²⁰⁴.

4. Αποκλίσεις από την ισότητα των φύλων

- 135** Υπό το προεκτεθέν συνταγματικό (άρθρα 4 παρ. 2 και 116 παρ. 2 του Σ.) και ενωσιακό πλαίσιο, διαφορετική μεταχείριση των φύλων είναι θεμιτή αποκλειστικά σε δύο περιπτώσεις:
- 136** Α. *Υπέρ των γυναικών*, εφόσον δικαιολογείται από εξαιρετικούς λόγους, αναγόμενους είτε στην ανάγκη μεγαλύτερης προστασίας της γυναίκας και μάλιστα σε θέματα της μητρότητας, του γάμου και της οικογένειας, είτε σε καθαρά βιολογικές διαφορές που επιβάλλουν τη λήψη ιδιαίτερων μέτρων ενόψει του αντικειμένου της υπό ρύθμιση

²⁰¹ «Εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών όσον αφορά στην πρόσβαση στην απασχόληση, στην επαγγελματική εκπαίδευση και ανέλιξη και στις συνθήκες εργασίας όπως προβλέπεται και από τις διατάξεις της Οδηγίας 2002/73/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 23ης Σεπτεμβρίου 2002, η οποία τροποποίησε την Οδηγία 76/207/ΕΟΚ του Συμβουλίου» (Α΄ 191).

²⁰² «Εφαρμογή της αρχής των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών σε θέματα εργασίας και απασχόλησης – Εναρμόνιση της κείμενης νομοθεσίας με την Οδηγία 2006/54/ΕΚ ...» (Α΄ 207).

²⁰³ ΣτΕ Ολ. 1363/2021· ΔΕΕ C-742/19, Β. Κ., 15.07.2021, σκ. 40, C-623/17, *Privacy International*, 06.10.2020, σκ. 44.

²⁰⁴ ΔΕΚ C-273/97, *Sirdar*, 26.10.1999, σκ. 25, C-285/98, *Kreil*, 11.01.2000, σκ. 22.

σχέσης²⁰⁵. Αντιβαίνει ωστόσο στην ισότητα των φύλων η χορήγηση άδειας ανατροφής με αποδοχές αποκλειστικά στη μητέρα και όχι διαζευκτικά στον πατέρα εργαζόμενο, ο οποίος έχει επίσης δικαίωμα να αιτηθεί άδεια προκειμένου να ασχοληθεί με την ανατροφή τέκνου του²⁰⁶.

Β. *Ανεξαρτήτως φύλου*, σε περίπτωση συνδρομής συγκεκριμένων και σοβαρών (απο- 137
χρώντων) λόγων, που ανάγονται στη φύση ή τις συνθήκες άσκησης της συγκεκριμέ-
νης επαγγελματικής δραστηριότητας, εφόσον οι αποκλίσεις αυτές προβλέπονται από
ειδική διάταξη νόμου, δικαιολογούνται αντικειμενικώς από νόμιμο σκοπό, ξένο προς
τη διάκριση λόγω φύλου, και αν τα μέσα για την επίτευξη του εν λόγω σκοπού είναι
πρόσφορα και αναγκαία²⁰⁷.

Κατά τον έλεγχο της απόκλισης από την ίση μεταχείριση των φύλων (υπό Β περίπτω- 138
ση) η εγχώρια νομολογία αξιώνει ενίοτε:

α) Η συνδρομή των ανωτέρω προϋποθέσεων να προκύπτει από τις προπαρασκευα- 139
στικές εργασίες του νόμου, σε συνδυασμό και με τα διδάγματα της κοινής πείρας.

β) Ο παράγοντας του φύλου να διαδραματίζει *αποφασιστικό* ρόλο στην άσκηση των 140
καθηκόντων της υπό πλήρωση θέσης, άλλως, αν προκύπτει ότι ο παράγοντας του φύ-
λου έχει ασήμαντη επιρροή στην άσκηση των εν λόγω καθηκόντων (πολλώ δε μάλλον
αν δεν παίζει κανένα ρόλο), η εν λόγω απόκλιση δεν δικαιολογείται²⁰⁸. Αντίστοιχα για
το ΕΔΔΑ, η διαφοροποιημένη μεταχείριση λόγω φύλου (και γενικότερα σεξουαλικού
προσανατολισμού) απαιτείται να θεμελιώνεται σε «*ιδιαίτερα πειστικούς και σημαντι-
κούς λόγους*» το δε περιθώριο εκτίμησης των κρατών μελών είναι στενό²⁰⁹.

Κατεξοχήν θεμιτό σκοπό, δυνάμενο να δικαιολογεί αποκλίσεις από την ίση μεταχείρι- 141
ση των φύλων, αποτελεί η διασφάλιση της επιχειρησιακής ετοιμότητας και εύρυθμης
λειτουργίας των σωμάτων ασφαλείας²¹⁰. Η τελευταία επιτρέπει τη θέσπιση ως ανα-

²⁰⁵ Για παράδειγμα, κατά την ΕΣ Ολ. 549/2022 η διαφορετική συνταξιοδοτική/νομοθετική μεταχείριση μεταξύ των διαζευγμένων θυγατέρων και των διαζευγμένων υιών αποβιωσάντων στρατιωτικών συνταξιούχων, δεν αντίκειται στην αρχή της ισότητας των δύο φύλων, με το σκεπτικό ότι: «*Πρόκειται για εξαιρετική ρύθμιση που θεσπίστηκε για την προστασία των γυναικών, οι οποίες εξαιτίας των επικρατουσών στο παρελθόν κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών, είχαν μειωμένες δυνατότητες και ευκαιρίες για πρόσβαση στην εκπαίδευση και στην επαγγελματική αποκατάσταση και σταδιοδρομία*».

²⁰⁶ ΣτΕ 1113/2014 (7μ), 2/2006 (7μ)· ΕφΑθ 1058/2022.

²⁰⁷ ΔΕΕ C-274/18, *Schuch-Ghannadan*, 03.10.2019, σκ. 48, C-223/19, *YS*, 24.09.2020, σκ. 50-51· ΣτΕ 141/2016 (7μ), 1016/2015. Βλ. συναφώς και Π. Παραρά, *Οικονομική Ελευθερία*, 2019, σελ. 290 επ.

²⁰⁸ ΣτΕ 172/2023 (7μ)· ΣτΕ Ολ 3018/2014· ΣτΕ 1484/2020.

²⁰⁹ ΕΔΔΑ *Vallianatos κλη*, αρ. 29381/09 και 32684/09, 07.11.2013, σκ. 77· *Karner*, αρ. 40016/98 24.07.2003, σκ. 37 και 42.

²¹⁰ ΔΕΕ της 18.10.2017, C-409/16, *Καλλίρη*, σκ. 36, καθώς και C-416/13, *Vital Perez*, 13.11.2014, σκ.

γκαίων προσόντων για την πρόσβαση στα σώματα ασφαλείας, απαιτήσεων που αφορούν σε φυσικά (σωματομετρικά) χαρακτηριστικά των υποψηφίων, υπό την προϋπόθεση ότι οι εν λόγω απαιτήσεις δεν βαίνουν πέραν του αναγκαίου για την εκπλήρωση της αποστολής εκάστου σώματος μέτρου²¹¹.

142 Με βάση το ανωτέρω πλαίσιο έχει περιπτώσιολογικά κριθεί ότι *αντίκειται* στην ισότητα των φύλων:

143 - Ο πλήρης αποκλεισμός των γυναικών από την πρόσβαση στο επάγγελμα του ειδικού φρουρού καθόσον, ως παρέκκλιση από την αρχή της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών, βαίνει πέραν αυτού που είναι κατάλληλο και αναγκαίο για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού της προάσπισης της δημόσιας ασφάλειας²¹².

144 - Η ποσόστωση εις βάρος των γυναικών, κατά την πρόσληψη ειδικού ενστόλου προσωπικού στη Δημοτική Αστυνομία²¹³.

145 - Ο αποκλεισμός των γυναικών από όλες τις επιχειρησιακές και τεχνικές ειδικότητες επαγγελματιών οπλιτών (ΕΠ.ΟΠ.) και η κατάταξή τους μόνο σε ειδικότητες διοικητικής μέριμνας και υποστήριξης, καθώς πρόκειται για μέτρο που δεν είναι κατάλληλο και αναγκαίο για την εύρυθμη και αποτελεσματική λειτουργία των ενόπλων δυνάμεων²¹⁴.

146 Οι συνέπειες της διαπίστωσης με δικαστική απόφαση της αντίθεσης ορισμένης ρύθμισης προς την αρχή της ισότητας κυμαίνονται²¹⁵. Κατά το ΣτΕ, τυχόν αποκλίσεις από το γενικώς ισχύον για άνδρες και γυναίκες ασφαλισμένους όριο ηλικίας συνταξιοδότησης, που προβλέπουν τη δυνατότητα χορήγησης πρόωρης σύνταξης γήρατος για τις γυναίκες, οδηγούν αναγκαίως σε μη εφαρμογή της διάταξης που προβλέπει την απόκλιση στην ειδική κατηγορία προσώπων στην οποία αφορά και όχι στην επέκταση της εφαρμογής της και σε άλλες γενικές ή ειδικές κατηγορίες προσώπων, τις οποίες ούτε κατά το γράμμα της ούτε κατά την έννοιά της η διάταξη διέπει²¹⁶. Από την άλλη

44 και C-258/15, *Salaberria Sorondo*, 15.11.2016, σκ. 38. Βλ. συναφώς Μ. Πετροπούλου, *Η απόφαση της 18ης Οκτωβρίου 2017 του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (C- 409/16) και η πρόσφατη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας για τις δυσμενείς διακρίσεις λόγω φύλου κατά την πρόσβαση σε στις ένοπλες δυνάμεις και τα σώματα ασφαλείας*, ΘΠΔΔ 2018, σελ. 81 επ.

²¹¹ ΣτΕ ΟΛ. 901-7/2021.

²¹² ΣτΕ ΟΛ. 3018/2014.

²¹³ ΣτΕ ΟΛ. 147/2013- ΣτΕ 4674-8/2015 (7μ).

²¹⁴ ΣτΕ ΟΛ. 1323-4/2016. Βλ. συναφώς και Σ. Μητσιοπούλου, *Γυναίκες Επαγγελματίες Οπλίτες Ισότητα των δύο φύλων*, ΔτΑ 2017, σελ. 927 επ.

²¹⁵ Βλ. συναφώς την ανάλυση για την επεκτατική ισότητα στο Άρθρο 4 παρ. 1 Σ. (γενική αρχή της ισότητας) στο παρόν έργο.

²¹⁶ ΣτΕ ΟΛ. 1580/2010, 2766/2016. Η θεώρηση αυτή έχει ως συνέπεια ο προβαλλόμενος από άρρενα εργαζόμενο λόγος περί αντισυνταγματικότητας της σχετικής διάταξης, με σκοπό την επεκτατική

πλευρά, το Ελεγκτικό Συνέδριο έχει δεχθεί ότι οι ευνοϊκότερες διατάξεις περί ορίων ηλικίας που ισχύουν για τις γυναίκες υπαλλήλους με ανήλικο τέκνο πρέπει, προς αποκατάσταση της συνταγματικής αρχής της ισότητας, να εφαρμόζονται και για τους άνδρες υπαλλήλους με ανήλικο τέκνο²¹⁷.

5. Έμμεσες δυσμενείς διακρίσεις

Η αρχή της ισότητας των δύο φύλων δεν αποκλείει όμως μόνο την εφαρμογή διατάξεων που εισάγουν δυσμενείς διακρίσεις στηριζόμενες ευθέως στο φύλο, αλλά και την εφαρμογή διατάξεων που διατηρούν *εμμέσως* τη διαφορετική μεταχείριση μεταξύ ανδρών και γυναικών, κατ' εφαρμογήν κριτηρίων που *φαινομενικά* δεν στηρίζονται στο φύλο²¹⁸.

Έμμεση δυσμενής διάκριση υφίσταται οσάκις η εφαρμογή εθνικού μέτρου, έστω και αν η διατύπωσή του είναι ουδέτερη, θίγει στην πράξη πολύ μεγαλύτερο αριθμό εργαζομένων ενός φύλου σε σχέση με το άλλο²¹⁹. Ένα τέτοιο μέτρο συμβιβάζεται με την αρχή της ίσης μεταχείρισης μόνο υπό την προϋπόθεση ότι η διαφορετική μεταχείριση δικαιολογείται από αντικειμενικούς παράγοντες άσχετους προς οποιαδήποτε διάκριση λόγω φύλου²²⁰.

Το άρθρο 24 του προαναφερθέντος ν. 3896/2010 (άρθρο 19 της Οδηγίας 2006/54/ΕΚ) προβλέπει μάλιστα *αντιστροφή του βάρους απόδειξης* ως προς τη συνδρομή ή μη έμμεσης διάκρισης και μετακύλισή του στον φορέα που φέρεται να υποπίπτει σε αυτήν²²¹: Όταν ένα πρόσωπο ισχυρίζεται ότι υφίσταται μεταχείριση που ενέχει διάκριση λόγω φύλου και επικαλείται, ενώπιον δικαστηρίου ή άλλης αρμόδιας αρχής (με εξαίρεση την ποινική διαδικασία), γεγονότα ή στοιχεία από τα οποία πιθανολογείται άμεση ή έμμεση διάκριση λόγω φύλου, ο καθ' ου φέρει το βάρος να αποδείξει στο δικαστήριο

εφαρμογή της και στον ίδιο, να απορρίπτεται ως αλυσιτελής, εφόσον δεν δύναται οδηγήσει στο επιδιωκόμενο από αυτόν αποτέλεσμα.

²¹⁷ ΕΣ 115/2021.

²¹⁸ ΔΕΕ C-173/13, *Leone and Leone*, 17.07.2014, σκ. 40 και ΔΕΚ C-300/06, *Voß*, 06.12.2007, σκ. 25.

²¹⁹ ΔΕΕ C-363/12, *Z*, 18.03.2014, σκ. 53· ΣτΕ 1484/2020: «*Η έμμεση διάκριση λόγω φύλου [...] υφίσταται σε περιπτώσεις, κατά τις οποίες η θέσπιση ενός κριτηρίου ή προσόντος, καίτοι διατυπωμένη κατά τρόπο ουδέτερο, περιάγει στην πραγματικότητα σε μειονεκτική θέση πολύ μεγαλύτερο ποσοστό των εκπροσώπων του ενός φύλου, όσον αφορά τη δυνατότητα πρόσβασης σε επαγγελματική απασχόληση και στην απαραίτητη γι' αυτήν εκπαίδευση, την επαγγελματική προώθηση και τις συνθήκες εργασίας*». Για μια συστηματοποίηση των άμεσων και έμμεσων διακρίσεων βλ. Δ. Ζερδελή, *Εργατικό Δίκαιο*, 5η έκδ., 2022, σελ. 375 επ.

²²⁰ ΔΕΕ *Voß*, ό.π., σκ. 38, C-123/10, *Brachner*, 20.10.2011, σκ. 70.

²²¹ ΔΕΕ C-274/18, *Schuch-Ghannadan*, 03.10.2019, σκ. 51.

ή σε άλλη αρμόδια αρχή ότι δεν υπήρξε παραβίαση της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών. Η έμμεση διάκριση αποδεικνύεται με κάθε αποδεικτικό μέσο, συμπεριλαμβανομένων των στατιστικών στοιχείων²²².

A. Περιπτώσιολογικά, έχει κριθεί ότι δεν αποτελούν έμμεση διάκριση:

- 150** - Η υποβολή ανδρών και οι γυναικών υποψηφίων για διορισμό στη δημοτική αστυνομία σε αθλητικές δοκιμασίες με κοινά όρια επιδόσεων, μολονότι οι άνδρες, κατά κοινή πείρα, υπερέχουν των γυναικών ως προς τη φυσική δύναμη και αντοχή, με την αιτιολογία ότι κοινά όρια επιδόσεων δικαιολογούνται αντικειμενικά από λόγους δημοσίου συμφέροντος άσχετους με το φύλο των υποψηφίων, ήτοι από την αποτελεσματική εκπλήρωση της αποστολής της αστυνομίας²²³.
- 151** - Η πρόβλεψη από προκήρυξη τεσσάρων θέσεων του Λιμενικού Σώματος (Λ.Σ.) για την Κατηγορία «Ειδικές Δυνάμεις των Ενόπλων Δυνάμεων» (Καταδρομέας, Αλεξιπτωτιστής, Πεζοναύτης, Καταστροφείας), η οποία θέτει μεν σε μειονεκτική θέση τις γυναίκες, δικαιολογείται όμως «*από λόγους δημόσιας ασφάλειας, ενόψει της πρόδηλης σημασίας της στελέχωσης του Λιμενικού Σώματος και με προσωπικό με εξαιρετικά, για δύσκολες αποστολές, προσόντα, για την επίτευξη των οποίων δεν είναι απρόσφορη και, ενόψει και του ότι ο αριθμός των σχετικών θέσεων είναι πολύ μικρός, τόσο ως απόλυτο μέγεθος, όσο και σε σχέση και με το σύνολο των θέσεων που προκηρύχθηκαν, δεν βαίνει πέραν του αναγκαίου μέτρου*»²²⁴.
- 152** - Προκειμένου για την κατάταξη στη Σχολή Δοκίμων Υπαξιωματικών Λ.Σ., η προσαύξηση της βαθμολογίας των υποψηφίων που υπηρέτησαν ως Έφεδροι Αξιωματικοί-Ανθυπασπιστές ή Αρχιλοχίες-Επιλοχίες-Λοχίες ή ως Δεκανείς στις Ένοπλες Δυνάμεις, μολονότι οι γυναίκες δεν υπόκεινται σε υποχρεωτική στρατιωτική θητεία, σε αντίθεση με τους άνδρες οι οποίοι δύνανται να υπηρετήσουν, εκ του λόγου αυτού, σε τέτοιες θέσεις²²⁵.

²²² ΔΕΕ C-161/18, *Violeta Villar Láiz*, 08.05.2019, σκ. 46, *Schuch-Ghannadan*, ό.π., σκ. 46.

²²³ ΣτΕ 4301/2015, 141/2016.

²²⁴ ΣτΕ 1016/2015: «*Εξάλλου, για τον ίδιο λόγο, αρκεί η συναγωγή των ανωτέρω συμπερασμάτων από το σύστημα του νόμου σε συνδυασμό με τα διδάγματα της κοινής πείρας, χωρίς να απαιτείται ειδικότερη έκθεση των συγκεκριμένων αναγκών του Λιμενικού Σώματος, στην προκήρυξη ή τις προπαρασκευαστικές της εργασίες*».

²²⁵ ΣτΕ 1016/2015. Η απόφαση θεμελίωσε την κρίση της στο ότι: α) Η ρύθμιση αυτή δικαιολογείται αντικειμενικά από λόγους που ανάγονται στη δημόσια ασφάλεια, δεδομένου ότι η εμπειρία στις θέσεις αυτές ευλόγως αποτελεί προσόν για την άσκηση των καθηκόντων του Υπαξιωματικού του Λ.Σ., (βλ. ΣτΕ 1115/2005), β) η μοριοδότηση της ανωτέρω εμπειρίας δεν είναι ιδιαίτερα σημαντική

Β. Αντίθετα, έμμεση διάκριση λόγω φύλου κρίθηκαν πρόσφατα:

- Προκειμένου για την πρόσβαση στις Σχολές Αστυνομικών και Αστυφυλάκων της 153 Ελληνικής Αστυνομίας (ΕΛ.ΑΣ.), η απαίτηση κοινού ελαχίστου αναστήματος 1,70 μ., με την αιτιολογία ότι το ποσοστό των γυναικών εν δυνάμει υποψηφίων που κατά τον κρίσιμο χρόνο αποκλείονταν, λόγω ύψους χαμηλότερου του ελαχίστου απαιτούμενου, ήταν τετραπλάσιο του ποσοστού των ανδρών εν δυνάμει υποψηφίων, που αποκλείονταν για τον ίδιο λόγο, ενώ εξάλλου δεν αιτιολογούταν η προσφορότητα και αναγκαιότητα του ως άνω ελαχίστου ορίου για την εξασφάλιση της επιχειρησιακής ετοιμότητας και εύρυθμης λειτουργίας της ΕΛ.ΑΣ.²²⁶.

- Προκειμένου για την πρόσβαση στο επάγγελμα του λιμενοφύλακα, η απαίτηση ελα- 154 χίστου ορίου αναστήματος διαφοροποιούμενου μεν κατά πέντε (5) εκατοστά επί το έλασσον για τις γυναίκες υποψήφιας, ρύθμιση ωστόσο η οποία είχε ως συνέπεια το ποσοστό των τελευταίων που αποκλείονταν για τον λόγο αυτό να είναι διπλάσιο έως και τριπλάσιο του ποσοστού των ανδρών εν δυνάμει υποψηφίων²²⁷.

II. ΑΠΟΝΟΜΗ ΚΑΙ ΑΦΑΙΡΕΣΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΘΑΓΕΝΕΙΑΣ (ΑΡΘΡΟ 4 ΠΑΡ. 3 Σ.)

«Έλληνες πολίτες είναι όσοι έχουν τα προσόντα που ορίζει ο νόμος. Επιτρέπεται να αφαι- 155 ρεθεί η ελληνική ιθαγένεια μόνο σε περίπτωση που κάποιος απέκτησε εκούσια άλλη ιθαγένεια ή που ανέλαβε σε ξένη χώρα υπηρεσία αντίθετη προς τα εθνικά συμφέροντα, με τις προϋποθέσεις και τη διαδικασία που προβλέπει ειδικότερα ο νόμος».

1. Συστηματική ένταξη-διάρθρωση του άρθρου

Η (πρώιμη κατά σειρά) συστηματική ένταξη των ρυθμίσεων περί ιθαγένειας στο άρθρο 156 4 Σ. και όχι, για παράδειγμα, στις διατάξεις που ορίζουν τη συγκρότηση του εκλογικού

σε σχέση με τα λοιπά προσόντα που μοριοδοτούνται, γ) η ρύθμιση επιτελεί επιπλέον και αντισταθμιστική λειτουργία προς την επιβάρυνση των ανδρών από την υποχρεωτική στρατιωτική θητεία (πρβλ. ΔΕΚ C-79/99, *Schnorbus*, 07.12.2000, ΣτΕ 2298/2008, σκ. 5).

²²⁶ ΣτΕ Ολ. 901-7/2021. Σύμφωνα με την απόφαση, η αντικειμενική βιολογική διαφορά μεταξύ των δύο φύλων ως προς το ανάστημα επιτάσσει, καταρχήν, τη θέσπιση διαφορετικών ελαχίστων ορίων ύψους για άνδρες και γυναίκες υποψηφίους, με σκοπό την κατά το δυνατόν επίτευξη ουσιαστικής ισότητας ως προς την πρόσβαση των δύο φύλων στα εν λόγω σώματα, ενώ κατ' εξαίρεση μόνο δύναται να οριστεί απαίτηση κοινού ελαχίστου αναστήματος σε ύψος αρκούντως χαμηλό, ώστε να μην προκαλείται εξ αυτού αποκλεισμός δυσανάλογα μεγαλύτερου ποσοστού γυναικών. Για τη συναφή νομολογία του ΔΕΕ βλ. Σ. Κοφίνη, *Στο κρεβάτι του Προκρούστη: το ανάστημα των υποψήφιων για τις αστυνομικές σχολές υπό εξέταση*, ΘΠΔΔ 2018, σελ. 475 επ.

²²⁷ ΣτΕ Ολ. 1363/2021.

σώματος, δύναται να αποδοθεί στον περιορισμό των δικαιωμάτων που απορρέουν από τη γενική αρχή της ισότητας αποκλειστικά στους Έλληνες πολίτες. Ο καθορισμός των προσόντων για την κτήση της ιθαγένειας καταλείπεται στην ευχέρεια του κοινού νομοθέτη (εδ. α΄). Τα προσόντα αυτά ρυθμίζονται όχι μόνο με τυπικό, αλλά και με ουσιαστικό νόμο, και μάλιστα όχι μόνο με προεδρικό διάταγμα που εκδίδεται κατά νομοθετική εξουσιοδότηση (άρθρο 43 παρ. 2 α΄ του Σ.), αλλά και με κανονιστική απόφαση (άρθρο 43 παρ. 2 β΄ του Σ.)²²⁸.

- 157 Κατ' αντιδιαστολή προς την ευχέρεια όσον αφορά τα προσόντα για την κτήση της ιθαγένειας, ο συντακτικός νομοθέτης επιτρέπει την αφαίρεσή της αποκλειστικά στην περίπτωση που ο ενδιαφερόμενος απέκτησε άλλη ιθαγένεια ή ανέλαβε σε ξένη χώρα υπηρεσία αντίθετη προς τα εθνικά συμφέροντα (άρθρο 4 παρ. 3 εδ. β΄ Σ.). Η περιοριστική απαρίθμηση των περιπτώσεων αφαίρεσης της ελληνικής ιθαγένειας ερμηνεύεται ιστορικά από τη νωπή εμπειρία της επταετίας, στη διάρκεια της οποίας η αφαίρεση ιθαγένειας αποτελούσε συχνό μέτρο κατά των αντιφρονούντων.

2. Απονομή της ιθαγένειας

A. Η ευρεία κανονιστική ευχέρεια του νομοθέτη

- 158 Ιθαγένεια είναι ο νομικός δεσμός ορισμένου προσώπου προς την πολιτεία στην οποία ανήκει. Κατά πάγια αντίληψη, το Σύνταγμα δεν κατοχυρώνει ατομικό δικαίωμα κτήσης της ιθαγένειας με πολιτογράφηση²²⁹, αλλά ο καθορισμός των προϋποθέσεων απονομής της διέπεται κυριαρχικώς από την νομοθεσία του Κράτους, η οποία προσδιορίζει, καταρχήν, ελευθέρως, τόσο τους ουσιαστικούς όρους και τις προϋποθέσεις κτήσης της ιθαγένειας, όσο και τη σχετική διαδικασία, χωρίς περιορισμούς, καταρχήν, από το διεθνές δίκαιο κατά τη ρύθμιση των σχετικών ζητημάτων²³⁰. Ο λόγος προφανής: Ο

²²⁸ ΣτΕ Ολ. 1831/2021 με την αιτιολογία ότι, όπου ο συνταγματικός νομοθέτης θέλησε να εξαιρέσει ένα αντικείμενο από τη νομοθετική εξουσιοδότηση, το όρισε ρητώς (βλ. άρθρα 28 παρ. 2, 36 παρ. 2, 78 παρ. 1, 4 Σ. κ.ά.). Υποστηρίζεται βεβαίως και η άποψη ότι ρύθμιση των εν λόγω ζητημάτων θα πρέπει να χωρεί μόνο με τυπικό νόμο, λόγω της καίριας σημασίας τους για τη νομική θέση του προσώπου. Βλ. Κ. Χρυσόγονο, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ό.π., σελ. 249.

²²⁹ ΣτΕ 2798/2009, 1167/2010. Κατά μία άποψη, αξίωση κτήσης της ελληνικής ιθαγένειας έχουν τα πρόσωπα που ανήκουν στο ελληνικό έθνος με έρεισμα το άρθρο 108 εδ. 1 Σ., σύμφωνα με το οποίο το κράτος μεριμνά για τη ζωή του απόδημου ελληνισμού και τη διατήρηση των δεσμών του με τη μητέρα πατρίδα. Βλ. Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 1139, αρ. 1473.

²³⁰ Βλ. την κλασική απόφαση του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης της 6^{ης}.04.1955 επί της υποθέσεως *Nottebohm-Λιχτενστάιν κατά Γουατεμάλας*, και συναφώς Δ. Ευρυγένη, *Το Διεθνές Δίκαιον και η Ιθαγένεια - Η απόφασις του Διεθνούς Δικαστηρίου επί της υποθέσεως Nottebohm*, Αρμ 1958. Όρια στην αρμοδιότητα αυτή του νομοθέτη ή και συγκεκριμένες υποχρεώσεις μπορούν να προκύπτουν

καθορισμός των όρων απονομής της ιθαγένειας συνιστά ζήτημα εξόχως σημαντικό για την πολιτεία και το δημόσιο συμφέρον, καθόσον έχει άμεση επίπτωση στη σύνθεση του Λαού ως αμέσου οργάνου του Κράτους (εκλογικό σώμα) και εντεύθεν, στην άσκηση του δικαιώματος του εκλέγειν και εκλέγεσθαι. Εξ ου και ο εθνικός νομοθέτης έχει τη δυνατότητα να εκτιμά τις εκάστοτε συγκεκριμένες συνθήκες (πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές) και να καθορίζει τις προϋποθέσεις κτήσης της ελληνικής ιθαγένειας κατά τρόπο χαλαρότερο ή αυστηρότερο²³¹.

Σε αρμονία με την κρατούσα αντίληψη του διεθνούς δικαίου, ούτε η ΕΣΔΑ κατοχυρώνει ατομικό δικαίωμα κτήσης ή διατήρησης ορισμένης ιθαγένειας. Η αυθαίρετη εντούτοις απόρριψη αίτησης περί κτήσης ιθαγένειας ενδέχεται, υπό ορισμένες περιστάσεις, να εγείρει ζήτημα παραβίασης του άρθρου 8 παρ. 1 της ΕΣΔΑ, σε περίπτωση που η εν λόγω απόρριψη επιφέρει δυσανάλογα επαχθείς συνέπειες στην οικογενειακή ή ιδιωτική ζωή του ενδιαφερομένου²³².

Β. Όρια στην ευχέρεια

Με μίαν απόφαση στην οποία ασκήθηκε, όχι αβάσιμα, έντονη κριτική, το Συμβούλιο της Επικρατείας έθεσε όριο στην ευχέρεια του νομοθέτη να καθορίζει το πλαίσιο για την απονομή της ελληνικής ιθαγένειας σε αλλοδαπούς. Ο νομοθέτης δύναται μιν, κατ' απόκλιση από τη βασική αρχή του δικαίου της καταγωγής (*ius sanguinis*)²³³ ως αυτούματου τρόπου κτήσης της ελληνικής ιθαγένειας, να προβλέψει τρόπους κτήσης βάσει της αρχής του δικαίου του εδάφους (*ius soli*) και, περαιτέρω, να θεσπίζει για τις περιπτώσεις αυτές και τυπικά κριτήρια, όπως είναι η νόμιμη παραμονή στη χώρα και η διάρκεια αυτής, αλλά *θα πρέπει να τα συνδυάζει και με ουσιαστικά κριτήρια*, ούτως

από τις διεθνείς συμβατικές δεσμεύσεις της χώρας (ΣτΕ Ολ. 460/2013). Η αρχή της αποκλειστικής αρμοδιότητας των κρατών να καθορίζουν τα ζητήματα κτήσης και απώλειας της ιθαγένειας περιορίζεται πάντως σημαντικά στις περιπτώσεις ανιθαγένειας. Βλ. Ζ. Παπασιώπη-Πασιά, *Εξελίξεις στην αποκλειστική αρμοδιότητα της πολιτείας να ρυθμίζει η ίδια τα ζητήματα κτήσης και απώλειας της ιθαγένειας*, ΕφημΔΔ 2014.

²³¹ ΣτΕ Ολ. 1831/2021: «Ο καθορισμός τόσο των ουσιαστικών όρων και προϋποθέσεων, όσο και της διαδικασίας απονομής της ιθαγένειας με πολιτογράφηση ανήκει στην αποκλειστική αρμοδιότητα του εθνικού νομοθέτη, ο οποίος διαθέτει ευρύτατα περιθώρια πολιτικών εκτιμήσεων κατά τον καθορισμό των προϋποθέσεων, των κριτηρίων και της διαδικασίας που θεωρεί πλέον πρόσφορα για την απονομή της ελληνικής ιθαγένειας σε αλλοδαπούς την εκάστοτε συγκεκριμένη χρονική περίοδο».

²³² ΕΔΔΑ *Ramadan κατά Μάλτας*, αρ. 76136/12, 21.06.2016, *Petrovanlovskis κατά Λετονίας*, αρ. 44230/06, 13.01.2015, *Genovese κατά Μάλτας*, αρ. 53124/09, 11.10.2011.

²³³ Βλ. Ζ. Παπασιώπη-Πασιά, *Η αρχή του αίματος: εθνικότητα ή ελληνικότητα; Εξελίξεις και σύγχρονες τάσεις του ελληνικού δικαίου ιθαγένειας*, ΕφημΔΔ 2012, σελ. 293 επ.

ώστε να τεκμηριώνεται «ο γνήσιος δεσμός του αλλοδαπού προς την ελληνική κοινωνία, δηλαδή η ενσωμάτωσή του σε αυτήν»²³⁴.

Γ. Εκτελεστικός του άρθρου 4 παρ. 3 Σ. νόμος

- 161 Ο ισχύων Κώδικας Ελληνικής Ιθαγένειας (ΚΕΙ)²³⁵ διακρίνει αφενός σε αυτοδίκαιη απόκτηση της ιθαγένειας με τη γέννηση από Έλληνα ή Ελληνίδα (άρθρο 1 παρ. 1 ΚΕΙ) και αφετέρου σε απόκτηση της ιθαγένειας λόγω γέννησης σε ελληνικό έδαφος υπό ειδικότερες όμως προϋποθέσεις (άρθρο 1 παρ. 2 ΚΕΙ)²³⁶. Τον συνήθη τρόπο απόκτη-

²³⁴ ΣτΕ Ολ. 460/2013: «[...] Εάν παρεγνωρίζεται η προϋπόθεση του ουσιαστικού δεσμού και ο νομοθέτης –εναλλασσόμενος κατά θεμελιώδη αρχή του δημοκρατικού πολιτεύματος– μπορούσε να τον αγνοήσει και να ελαχιστοποιήσει τα προσόντα κτήσεως της ιθαγένειας, τότε πρακτικώς θα μπορούσε και να προσδιορίσει αυθαιρέτως την σύνθεση του λαού, με την προσθήκη απροσδιορίστου αριθμού προσώπων ποικίλης προελεύσεως, με χαλαρή ή ανύπαρκτη ενσωμάτωση, με ό,τι τούτο θα συνεπήγετο για την συνταγματική τάξη και τη λειτουργία του πολιτεύματος, καθώς και την ομαλή, ειρηνική εξέλιξη της κοινωνικής ζωής, λαμβανομένου σοβαρά υπόψη και του γεγονότος ότι το status της ιθαγένειας είναι αμετάκλητο, αφού η σχετική συνταγματική ρύθμιση (άρθρο 4 παρ. 3) απαγορεύει την αφαίρεση της ιθαγένειας πλην δύο περιοριστικά καθοριζομένων περιπτώσεων (εκούσια απόκτηση άλλης ιθαγένειας, ανάληψη σε ξένη χώρα υπηρεσίας αντίθετης προς τα εθνικά συμφέροντα)». Κατά τη μειοψηφούσα γνώμη, το άρθρο 4 παρ. 3 Σ. δεν επιβάλλει κανένα περιορισμό στη σχετική εξουσία του νομοθετικού σώματος, κατ' αντιπαραβολή και προς τις αυστηρές προϋποθέσεις για την αφαίρεση της ελληνικής ιθαγένειας, αποτελεί δε η ρύθμιση της απονομής της ελληνικής ιθαγένειας πολιτική κατ' εξοχήν επιλογή, ανάλογα με τις εκάστοτε συνθήκες, είτε εσωτερικές είτε διεθνείς. Βασικά σημεία της κριτικής που ασκήθηκε στην απόφαση αποτέλεσαν το ότι η αναγωγή του «δικαίου του αίματος» σε βασική αρχή του δικαίου ιθαγένειας εμπεριέχει στοιχεία σύμφωνης με τον νόμο ερμηνείας του Συντάγματος και ότι η διαπίστωση της ύπαρξης «γνήσιου δεσμού» προϋποθέτει διεϊσδυση στο forum internum του υποψήφιου για πολιτογράφηση και έλεγχο των (εθνικών) φρονημάτων του. Βλ. για σχόλια και συναφείς αναπτύξεις Γ. Κατρούγκαλο, Έθνος, λαός και δικαιώματα στην απόφαση ΣτΕ Ολ 460/2013, ΘΠΔΔ 2013· Α. Τάκη, Το «δικαίωμα» στην ιθαγένεια και η εξουσία του δημοκρατικού νομοθέτη στην πολιτογράφηση, 2012, διαθέσιμο στο [link](#)· Χ. Δετσαρίδη, Παρατηρήσεις στην ΣτΕ Ολ 460/2013, Διδικ 2013· Α. Καϊδατζή, Παρατηρήσεις στην ΣτΕ Ολ 460/2013, Αρμ 2013. Είχε προηγηθεί η παραπεμπτική στην Ολομέλεια ΣτΕ 350/2011, με αφορμή την οποία βλ. Κ. Χρυσόγονο, Το «δικαίο του αίματος» και η πολιτική συμμετοχή αλλοδαπών στην τοπική αυτοδιοίκηση, ΘΠΔΔ 2011· Ε. Δικαίο, Τα συνταγματικά όρια απονομής ιθαγένειας και εκλογικών δικαιωμάτων σε αλλοδαπούς, Διδικ 2012· Χ. Παπαστυλιανό/Ι. Κουτσούκο/Ν. Γαρυπίδη, Τα συνταγματικά όρια του νομοθέτη ως προς την κτήση της ιθαγένειας και τα πολιτικά δικαιώματα των αλλοδαπών, ΕφημΔΔ 2011· Ι. Κουτσούκο, Η ιθαγένεια, το Έθνος και το κράτος δικαίου, ΕφημΔΔ 2011.

²³⁵ Που κυρώθηκε με τον ν. 3284/2004 (Α΄ 217) και οι διατάξεις του οποίου έχουν ήδη μεταβληθεί επανειλημμένα.

²³⁶ Τέτοιες προϋποθέσεις αποτελούν α. Ένας από τους γονείς του να έχει γεννηθεί στην Ελλάδα και να κατοικεί μόνιμα στη Χώρα από τη γέννησή του ή β. να μην αποκτά αλλοδαπή ιθαγένεια με τη γέννησή του ούτε να μπορεί να αποκτήσει τέτοια με σχετική δήλωση των γονέων του στις οικείες

σης της ελληνικής ιθαγένειας αποτελεί η *πολιτογράφηση*²³⁷ κατά την οποία εξετάζεται η συνδρομή προϋποθέσεων τόσο τυπικών, μεταξύ των οποίων διαμονή του αλλοδαπού στην Ελλάδα νόμιμα για επτά συνεχή έτη πριν από την υποβολή της αίτησης (άρθρο 5 ΚΕΙ), όσο και ουσιαστικών (άρθρο 5Α ΚΕΙ), ήτοι η επαρκής γνώση της ελληνικής γλώσσας, ιστορίας, γεωγραφίας και ελληνικού πολιτισμού, καθώς και η ομαλή ένταξη του αλλοδαπού στην οικονομική και κοινωνική ζωή της Χώρας. Η συνδρομή των ουσιαστικών προϋποθέσεων διαπιστώνεται με τη συμμετοχή του αλλοδαπού σε γραπτή δοκιμασία από τράπεζα θεμάτων προσβάσιμη στο διαδίκτυο (άρθρο 7 ΚΕΙ).

Άλλους τρόπους κτήσης της ιθαγένειας αποτελούν: α) Η *αναγνώριση* (άρθρο 2 ΚΕΙ)²³⁸ 162 ή *υιοθεσία* (άρθρο 3 ΚΕΙ) αλλοδαπού τέκνου από Έλληνα πριν την ενηλικίωσή του, β) η *τιμητική πολιτογράφηση* με προεδρικό διάταγμα ύστερα από πρόταση του υπουργού εσωτερικών, λόγω προσφοράς εξαιρετικών υπηρεσιών στην Ελλάδα ή χάριν εξυπηρέτησης εξαιρετικού συμφέροντος της χώρας (άρθρο 13 ΚΕΙ)²³⁹ και γ) η απόκτηση της ελληνικής ιθαγένειας από όλους *όσους μονάζουν στο Άγιο Όρος* μόλις προσληφθούν ως δόκιμοι ή μοναχοί, χωρίς άλλη διατύπωση, κατά τα προβλεπόμενα στην παρ. 1 του άρθρου 105 Σ.²⁴⁰

αλλοδαπές αρχές, αν το δίκαιο της ιθαγένειας των γονέων του απαιτεί την υποβολή παρόμοιας δήλωσης, ή γ. να είναι άγνωστης ιθαγένειας, εφόσον η αδυναμία διαπίστωσης της τυχόν αποκτώμενης με τη γέννηση αλλοδαπής ιθαγένειας δεν οφείλεται σε άρνηση συνεργασίας γονέα.

²³⁷ Πρβλ. Ε. Κρίσην-Νικολετοπούλου, *Η ιθαγένεια*, 1965, σελ. 68: «*Πολιτογράφησης είναι η κατόπιν αιτήσεως του ατόμου πρόσδοσις της ιθαγενείας πολιτείας τινός δι' ατομικής πράξεως της πολιτείας ταύτης*». Με την πολιτογράφηση: «... *επέρχεται πλήρης αφομοίωσις του πολιτογραφηθέντος προς τον ιθαγενή εκ γενετής, επομένως όλα τα δικαιώματα, όλα τα προνόμια των οποίων απολαμβάνει ο εκ γενετής ιθαγενής, ανήκουσι του λοιπού και εις τον πολιτογραφηθέντα, τον οποίον βαρύνουσι επίσης και όλα αι υποχρεώσεις του πολίτου, δημιουργουμένης δια τον πολιτογραφηθέντα νέας νομικής διεθνούς καταστάσεως εξ ης απορρέουσι δικαιώματα των οποίων δεν δύναται να στερηθεί ούτος ...*» (ΣτΕ 190/1929). Κατά το ΕΔΔΑ, η διαφοροποίηση των πολιτών ανάλογα με τον αν απέκτησαν την ιθαγένεια από τη γέννησή τους ή μετά από πολιτογράφηση είναι δυνατόν να θέσει ζητήματα δυσμενούς διάκρισης ως προς την απόλαυση των δικαιωμάτων που κατοχυρώνει η ΕΣΔΑ. Βλ. ΕΔΔΑ *Βίαιο κατά Δανίας*, αρ. 38590/10 24.05.2016, όπου κρίθηκε πως η ρύθμιση της δανικής νομοθεσίας κατά την οποία για να απολαύσει το δικαίωμα της οικογενειακής επανένωσης εκείνος ο οποίος απέκτησε την ιθαγένεια μετά τη γέννησή του θα έπρεπε να είναι δανός υπήκοος επί είκοσι οκτώ έτη, προϋπόθεση που δεν ισχύει για τον εκ γενετής δανό, παραβιάζει τα άρθρα 8 και 14 της ΕΣΔΑ.

²³⁸ Διάταξη αντισυνταγματική κατά το μέρος που περιορίζεται στην αναγνώριση από Έλληνα και όχι και από Ελληνίδα. Βλ. Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 1140, αρ. 1477.

²³⁹ Βλ. συναφώς Γ. Πατρίκιο, *Η κτήση της ελληνικής ιθαγένειας μέσω τιμητικής πολιτογράφησης*, ΘΠΔΔ 2017.

²⁴⁰ Η διατήρηση της ελληνικής ιθαγενείας στην περίπτωση αυτή εξαρτάται από τη διατήρηση της ιδιότητας του αγιορείτου μοναχού (ΣτΕ Ολ 1309/1954, ΣτΕ 328/2022). Βλ. και Β.-Α. Κόλλια, *Η κτήση*

- 163** Διαχρονικά άλλωστε η ελληνική πολιτεία μεριμνά με ειδικές διατάξεις για την ευχερή απόκτηση ελληνικής ιθαγένειας από *ομογενείς* αλλοδαπούς. Από την ευνοϊκή πάντως αυτή αντιμετώπιση δεν γίνεται δεκτή και η ύπαρξη θεσμικού κεκτημένου υπέρ των ομογενών, με περιεχόμενο τη δυνατότητά τους να αποκτούν την ελληνική ιθαγένεια με πράξη των εθνικών αρχών, με την οποία διαπιστώνεται η ελληνική καταγωγή και η ελληνική εθνική συνείδησή τους, αποδεικνυόμενη από την πεποίθησή τους ότι είναι Έλληνες και φορείς διαχρονικών εθίμων και παραδόσεων, όπως αυτά είχαν διαμορφωθεί στις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, όπου κατοικούσαν οι πρόγονοί τους²⁴¹. Ο ισχύων Κώδικας Ελληνικής Ιθαγένειας προβλέπει την απόκτηση της ιθαγένειας με την εθελοντική κατάταξή των ομογενών στις ένοπλες δυνάμεις²⁴².
- 164** Τέκνο αλλοδαπών που γεννιέται στην Ελλάδα θεμελιώνει δικαίωμα κτήσης της ελληνικής ιθαγένειας υπό τις προϋποθέσεις: α) Εγγραφής του στην Α΄ τάξη ελληνικού σχολείου, β) της προηγούμενης συνεχούς νόμιμης διαμονής του ενός εκ των γονέων του επί πέντε τουλάχιστον έτη πριν από τη γέννησή του (άλλως, αν το τέκνο γεννήθηκε πριν τη συμπλήρωση της ως άνω πενταετούς διαμονής, το δικαίωμα θεμελιώνεται με τη συμπλήρωση δεκαετούς συνεχούς νόμιμης διαμονής του γονέα), γ) της νόμιμης διαμονής των γονέων του και της κατοχής νόμιμου τίτλου διαμονής²⁴³.
- 165** Από τις ανωτέρω περιπτώσεις ατομικής κτήσης της ελληνικής ιθαγένειας, διακρίνεται η *συλλογική πολιτοποίηση* (κατ' ουσίαν αθρόα πολιτογράφηση) που προβλέπεται από διεθνείς συνθήκες, επικυρούμενες με νόμο, ως συνέπεια εδαφικών μεταβολών, ομαδικών μεταναστεύσεων ή προσφυγικών μετακινήσεων, με κλασικά βεβαίως ιστορικά παραδείγματα αυτά που αφορούσαν την ένταξη των Νέων Χωρών και την ανταλλαγή των πληθυσμών βάσει της Συνθήκης της Λωζάννης²⁴⁴.

και η απώλεια της ιθαγένειας (πρώην) αλλοδαπού Αγιορείτη μοναχού και η έκδοση Αστυνομικού Δελτίου Ταυτότητας, Επετ-Αρμ 2018.

²⁴¹ ΣτΕ Ολ. 1831/2021. Με την απόφαση αυτή απορρίφθηκε συναφώς λόγος περί παραβίασης του άρθρου 108 παρ. 1 του Σ. κρίθηκε δε περαιτέρω ότι από τη διάταξη του άρθρου 21 παρ. 1 Σ. δεν προκύπτει υποχρέωση του κοινού νομοθέτη να απονέμει αυτοδικαίως την ελληνική ιθαγένεια σε ενήλικους ομογενείς προερχόμενους από χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, για τον λόγο ότι ανήκουν σε οικογένεια μέλος της οποίας έχει ήδη πολιτογραφηθεί Έλληνας πολίτης.

²⁴² Βλ. άρθρα 4 και 15 ΚΕΙ. Με το άρθρο 8 του ν. 3938/2011 (Α΄ 61) προβλέφθηκε, για λόγους ισότητας, ότι οι ομογενείς που κατατάσσονται και στην Ελληνική Αστυνομία αποκτούν αυτοδικαίως την ελληνική ιθαγένεια από την εισαγωγή στις αστυνομικές σχολές ή από την κατάταξή τους.

²⁴³ Βλ. αναλυτικότερα άρθρο 1Α και 1Β ΚΕΙ, των οποίων οι εξουσιοδοτικές διατάξεις που αφορούν τα απαραίτητα δικαιολογητικά έχουν κριθεί ως οι μόνες ισχύουσες (ΣτΕ 2291/2019, 7μ).

²⁴⁴ Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 1142, αρ. 1477γ.

3. Απώλεια της ιθαγένειας

A. Έκπτωση

Με έρεισμα την κατηγορηματική διατύπωση του εδ. β΄ της παρ. 3 του άρθρου 4 Σ. 166 («*Επιτρέπεται να αφαιρεθεί η ελληνική ιθαγένεια μόνο...*»), υποστηρίζεται ότι η διάταξη καταρχήν θεσπίζει ατομικό δικαίωμα διατήρησης της με οιονδήποτε τρόπο αποκτηθείσας ιθαγένειας²⁴⁵, κατ' αντιδιαστολή προς όσα επισημάνθηκαν ανωτέρω όσον αφορά την απονομή ιθαγένειας.

Ο ισχύων Κώδικας Ελληνικής Ιθαγένειας προβλέπει (άρθρο 16) την αποβολή της ελληνικής ιθαγένειας, μετά από άδεια του Υπουργού Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης, Έλληνα ο οποίος: α) Απέκτησε με τη βούλησή του αλλοδαπή ιθαγένεια ή β) ανέλαβε δημόσια υπηρεσία σε αλλοδαπό κράτος, εφόσον η ανάληψη της υπηρεσίας αυτής συνεπάγεται κτήση της ιθαγένειας του εν λόγω κράτους και, περαιτέρω, την κήρυξη ως έκπτωτου της ελληνικής ιθαγένειας (άρθρο 17 ΚΕΙ) εκείνου ο οποίος α) ανέλαβε σε αλλοδαπό κράτος δημόσια υπηρεσία αντίθετη προς τα συμφέροντα της χώρας και εμμένει σε αυτή ή β) εκείνου ο οποίος ενήργησε προς όφελος αλλοδαπού κράτους πράξεις ασυμβίβαστες προς την ιδιότητα του Έλληνα και αντίθετες προς τα συμφέροντα της Ελλάδας²⁴⁶.

Κατά τη νομολογία, δεν συνιστά αφαίρεση ιθαγένειας, κατ' άρθρο 4 παρ. 3 του Σ. (και 168 επομένως, δεν κωλύεται από την τελευταία διάταξη), η ανάκληση πράξης διαπιστωτικής της ελληνικής ιθαγένειας συνεπεία έλλειψης προϋπόθεσης τασσόμενης από τον νόμο για την έκδοσή της, π.χ. λόγω ανακρίβειας ή πλαστότητας των δικαιολογητικών που είχαν υποβληθεί για την απόδειξη της ελληνικής καταγωγής του ενδιαφερομένου²⁴⁷. Μάλιστα, με το σκεπτικό ότι η ιθαγένεια αποτελεί ζήτημα εξόχως σημαντικό για το δημόσιο συμφέρον, η ανάκληση ως παράνομης της διαπιστωτικής της ιθαγένειας

²⁴⁵ Κ. Χρυσόγονος, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ό.π., σελ. 251· Ζ. Παπασιώπη-Πασιά, *Δίκαιο ιθαγένειας*, 8η εκδ., 2011, σελ. 186-187. Πρβλ. και Χ. Παμπούκη, «Η κατά φαινόμενο ιθαγένεια στο ελληνικό δίκαιο», σε: *Το αλλοδαπό στοιχείο στις εθνικές έννομες τάξεις*, 2020, ό.π., σελ. 336. Η περίπτωση πολιτών της Ένωσης οι οποίοι έχουν την ιθαγένεια ενός μόνο κράτους μέλους και οι οποίοι, με την απώλεια της ιθαγένειας αυτής, έρχονται αντιμέτωποι με την απώλεια της ιδιότητας την οποία απονέμει το άρθρο 20 ΣΛΕΕ και των συνακολούθων δικαιωμάτων, εμπίπτει, λόγω της φύσεως και των συνεπειών της, στο δίκαιο της Ένωσης (βλ. ΣτΕ 2246/2022· ΔΕΕ C-135/08, *Rottman*, 02.03.2010, σκ. 39-42, C-221/17, *Tjebbes* κ.λπ., 12.03.2019, σκ. 30-32).

²⁴⁶ Έκπτωτος κηρύσσεται και ο αλλοδαπός, ο οποίος απέκτησε την ελληνική ιθαγένεια, λόγω της ιδιότητάς του ως δοκίμου ή μοναχού στο Άγιο Όρος, εφόσον εγκατέλειψε, αποδεδειγμένα, τη μονή της εγκαταβίωσής του, καθώς και την Ιερά Κοινότητα του Αγίου Όρους (περ. γ΄ που προστέθηκε με τη παρ. 4 άρθρου 40 ν. 3731/2008, Α΄ 263).

²⁴⁷ ΣτΕ 1264/2019, 1330/2018, 1068/2015.

πράξης εντός εύλογου χρόνου από την έκδοσή της (ο οποίος, σύμφωνα με τη νομολογία, μπορεί να υπερβαίνει ακόμα και τη δεκαετία) δεν θεωρείται ότι παραβιάζει την αρχή της αναλογικότητας και της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης²⁴⁸.

Β. Εκούσια απώλεια

- 169** Το άρθρο 4 παρ. 3 Σ. δεν διαλαμβάνει ρύθμιση για την περίπτωση εκούσιας αποβολής της ελληνικής ιθαγένειας. Ένα τέτοιο όμως δικαίωμα θα πρέπει να θεωρηθεί ότι απορρέει από την ελευθερία ανάπτυξης της προσωπικότητας (άρθρο 5 παρ. 1 Σ.), εφόσον συντρέχουν σοβαροί λόγοι σχετικοί με την επί μακρό χρόνο μόνιμη εγκατάσταση του ενδιαφερομένου στο εξωτερικό²⁴⁹.
- 170** Πράγματι, ο ΚΕΙ (άρθρο 18) επιτρέπει την αποποίηση της ελληνικής ιθαγένειας, κατόπιν υποβολής δήλωσης από τον ενδιαφερόμενο ενήλικα ενώπιον του Έλληνα προξένου του τόπου διαμονής του ενδιαφερομένου ότι έχει παύσει να υφίσταται πλέον γνήσιος δεσμός του με τη Χώρα και συναφούς αίτησής του προς τον Υπουργό Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης²⁵⁰.
- 171** Η αποδοχή της αίτησης γίνεται ύστερα από σύμφωνη γνώμη του Συμβουλίου Ιθαγένειας, με απόφαση του ανωτέρω Υπουργού και δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Η έκδοση διοικητικής πράξης, χωρίς να αρκεί η μονομερής δήλωση του προσώπου που αποποιείται την ιθαγένεια, παρίσταται απαραίτητη δεδομένης της σημασίας της ιθαγένειας αλλά και για λόγους ασφάλειας δικαίου.

ΙΙΙ. ΠΡΟΣΒΑΣΗ ΣΤΙΣ ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ (ΑΡΘΡΟ 4 ΠΑΡ. 4 Σ.)

- 172** *«Μόνο Έλληνες πολίτες είναι δεκτοί σε όλες τις δημόσιες λειτουργίες, εκτός από τις εξαιρέσεις που εισάγονται με ειδικούς νόμους».*
- 173** Το άρθρο 4 παρ. 4 Σ. προβλέπει την αποκλειστικότητα πρόσβασης των Ελλήνων στις δημόσιες λειτουργίες, αλλά και την ίση πρόσβαση αυτών. Η διάταξη κατοχυρώνει αφενός πολιτικό δικαίωμα (υπό 1) και αφετέρου μια ειδική πλευρά της αρχής της ισότητας, η οποία μάλιστα εντάσσεται στον μη αναθεωρήσιμο πυρήνα του Συντάγματος

²⁴⁸ ΣτΕ 2567/2021, 2740/2019· ΣτΕ Ολ. 602/2003.

²⁴⁹ Κ. Χρυσόγονος, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ό.π., σελ. 252· Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 1139, παρ. 1473. Πρβλ. και άρθρο 15 παρ. 2 ΟΔΔΑ: «Κανείς δεν μπορεί να στερηθεί αυθαίρετα την ιθαγένειά του ούτε το δικαίωμα να αλλάξει ιθαγένεια».

²⁵⁰ Βλ. επίσης ειδικότερες ρυθμίσεις στο: α) Άρθρο 19 ΚΕΙ για την αποβολή της ελληνικής ιθαγένειας από τέκνο αλλοδαπού που κατέστη Έλληνας ενώ ήταν ανήλικο (βλ. συναφώς ΣτΕ 34, 1012/2011, 4871/2012), β) άρθρο 20 ΚΕΙ επί υιοθεσίας ανηλίκου από αλλοδαπό και γ) άρθρο 21 για την αποποίηση αλλοδαπής που απέκτησε την ελληνική ιθαγένεια λόγω γάμου με Έλληνα.

και στις διατάξεις οι οποίες δεν αναστέλλονται δυνάμει του άρθρου 48 παρ. 1 Σ. περί κατάστασης πολιορκίας (υπό 2)²⁵¹.

1. Το δικαίωμα των Ελλήνων πολιτών για αποκλειστική πρόσβαση στις δημόσιες λειτουργίες

A. Η έννοια της δημόσιας λειτουργίας

Ο όρος «δημόσια λειτουργία» δεν αναφέρεται σε οποιαδήποτε απασχόληση στον δημόσιο τομέα, αλλά μόνο στην ανάληψη καθηκόντων θέσεων οι οποίες συνεπάγονται συμμετοχή στην άσκηση δημόσιας εξουσίας²⁵², όπως ιδίως:

Α) Οι θέσεις που καταλαμβάνουν οι φορείς των τριών λειτουργιών του άρθρου 26 Σ. (ΠτΔ, βουλευτές, μέλη της κυβέρνησης, δικαστές) και οι αιρετοί άρχοντες των οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης πρώτου και δεύτερου βαθμού.

β) οι θέσεις ευθύνης στις υπηρεσίες που είναι επιφορτισμένες με τις πιο παραδοσιακές αποστολές του κράτους, όπως η εξωτερική πολιτική (διπλωματικό σώμα²⁵³), η εθνική άμυνα (ένοπλες δυνάμεις), η δημόσια τάξη (σώματα ασφαλείας) και η φορολογική διοίκηση.

Αντίθετα, δεν θεωρούνται «δημόσιες λειτουργίες» οι δημοσιοϋπαλληλικές θέσεις στον ευρύτερο δημόσιο τομέα, τις οποίες επιτρέπεται να καταλαμβάνουν και οι αλλοδαποί²⁵⁴.

Το άρθρο 4 παρ. 4 Σ. επιτρέπει την πρόβλεψη εξαιρέσεων με *ειδικούς νόμους*, ήτοι με

²⁵¹ Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 1064. Επιφυλακτικός στο αν η διάταξη κατοχυρώνει και ειδική πτυχή της ισότητας ο Κ. Χρυσόγονος, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ό.π., σελ. 245.

²⁵² Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 1065, κατά τον οποίον ο όρος αυτός δεν έχει την ίδια έννοια με τους όρους «δημόσιος λειτουργός» και «δημόσιο λειτούργημα» που χρησιμοποιούνται σε άλλες συνταγματικές διατάξεις.

²⁵³ Ειδική κατηγορία αποτελούν οι Άμισθοι Γενικοί Πρόξενοι, Πρόξενοι και Υποπρόξενοι, οι οποίοι ανήκουν σε ιδιότυπη κατηγορία κρατικών υπαλλήλων και έχουν την ιδιότητα του δημοσίου υπαλλήλου και δύνανται να είναι Έλληνες πολίτες, είτε αλλοδαποί κατά τους ορισμούς του άρθρου 39 παρ. 1 του Οργανισμού του Υπουργείου Εξωτερικών (ΣτΕ 4164/1996).

²⁵⁴ Ομοίως δεν αποτελεί δημόσια λειτουργία η άσκηση δικηγορίας, έστω και αν ο Κώδικας Δικηγόρων χαρακτηρίζει τον δικηγόρο «άμισθο δημόσιο λειτουργό». Υπέρ της στενής ερμηνείας του όρου δημόσια λειτουργία Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 1065· Κ. Χρυσόγονος, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ό.π., σελ. 241, ο οποίος και επισημαίνει ότι η συστατική ερμηνεία είναι άλλωστε συνεπής με την παραδοσιακή θεώρηση του δικαιώματος να είναι κανείς δεκτός στις δημόσιες λειτουργίες ως πολιτικού, δηλ. δικαιώματος συμμετοχής στην άσκηση της κρατικής εξουσίας. Πρβλ. όμως Γ. Παπαδημητρίου, «Το Σύνταγμα και η πρόσβαση των κοινοτικών πολιτών στην ελληνική δημόσια διοίκηση», σε: Μ. Βηλαράς/Γ. Παπαδημητρίου, *Η πρόσβαση των κοινοτικών πολιτών στην ελληνική διοίκηση*, 1993, σελ. 98, 110.

διατάξεις (εκδοθείσες ακόμα και κατά νομοθετική εξουσιοδότηση) που αναφέρονται σε συγκεκριμένες δημόσιες θέσεις και δεν καθιερώνουν γενικές και ευρείες εξαιρέσεις. Επιτρεπτή, βάσει του άρθρου 4 παρ. 4 Σ., εξαίρεση θεωρήθηκε κατά το παρελθόν διάταξη η οποία παρείχε ευχέρεια διορισμού σε δημόσιες θέσεις των Βορειοηπειρωτών, χωρίς το δικαίωμα διορισμού τους να «*επηρεάζεται από το γεγονός της τυχόν αποκτήσεως ιθαγενείας τρίτης χώρας, στην οποία κατέφυγαν οι ίδιοι ή οι γονείς τους*»²⁵⁵.

Β. Εναρμόνιση με το ενωσιακό δίκαιο

- 179** Το 45 παρ. 4 ΣΛΕΕ εξαιρεί από την ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων υπηκόων των άλλων κρατών μελών της ΕΕ την απασχόληση στη δημόσια διοίκηση²⁵⁶. Η εξαίρεση αυτή πρέπει να ερμηνεύεται κατά τρόπο ώστε η εφαρμογή της να περιορίζεται σε ό,τι είναι απολύτως αναγκαίο για την προάσπιση των συμφερόντων των κρατών μελών²⁵⁷. Έτσι, οι θέσεις αυτές θα πρέπει να συνεπάγονται άμεση ή έμμεση συμμετοχή στην άσκηση της δημόσιας εξουσίας και προϋποθέτουν την ύπαρξη ειδικής σχέσης αλληλεγγύης των κατόχων τους προς το οικείο κράτος, καθώς και την αμοιβαιότητα των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων που συνιστούν το θεμέλιο του δεσμού της ιθαγένειας²⁵⁸. Η νομοθετική απλώς πρόβλεψη προνομίων δημόσιας εξουσίας για τους φορείς της συγκεκριμένης θέσης δεν αρκεί. Θα πρέπει επιπλέον οι προνομίες αυτές να ασκούνται στην πράξη τακτικά από τον κάτοχό τους και να μην αντιπροσωπεύουν περιορισμένο απλώς τμήμα των δραστηριοτήτων του²⁵⁹, να πρόκειται δηλαδή για άσκηση καθηκόντων κατά τρόπο διαρκή και όχι περιστασιακό²⁶⁰.
- 180** Ο ν. 2431/1996 «*Διορισμός ή πρόσληψη πολιτών της Ευρωπαϊκής Ένωσης στη Δημόσια Διοίκηση*» ορίζει ότι οι πολίτες των άλλων κρατών μελών της ΕΕ διορίζονται ή προσλαμβάνονται σε θέσεις ή ειδικότητες, οι αρμοδιότητες των οποίων δεν συνεπάγονται άμεση ή έμμεση συμμετοχή στην άσκηση δημόσιας εξουσίας και άσκηση καθηκόντων που έχουν ως αντικείμενο τη διασφάλιση των γενικών συμφερόντων του κράτους ή

²⁵⁵ ΣτΕ 2207/1992.

²⁵⁶ Ο όρος «δημόσια διοίκηση» πρέπει να ερμηνεύεται και να εφαρμόζεται ομοιόμορφα στο σύνολο της Ένωσης και δεν μπορεί, συνεπώς, να αφήνεται στην απόλυτη διακριτική ευχέρεια των κρατών μελών, βλ., μεταξύ άλλων, αποφάσεις ΔΕΕ C-270/13, *Haralambidis*, 10.09.2014, σκ. 43, C-405/01, *Colegio de Oficiales de la Marina Mercante Española*, 30.09.2003, σκ. 38.

²⁵⁷ *Haralambidis*, ό.π., σκ. 43, *Colegio de Oficiales de la Marina Mercante Española*, ό.π., σκ. 41.

²⁵⁸ ΔΕΚ C 290/94, *Επιτροπή κατά Ελλάδας*, 02.07.1996, σκ. 2.

²⁵⁹ *Haralambidis*, ό.π., σκ. 58· ΔΕΚ C-89/07, *Επιτροπή κατά Γαλλίας*, 11.03.2008, σκ. 14.

²⁶⁰ ΣτΕ ΠΕ 61/2004, 40, 39/2003, 423/2002.

άλλων δημόσιων φορέων²⁶¹. Δυνάμει του ανωτέρω νόμου εκδίδονται προεδρικά διατάγματα που καθορίζουν τις θέσεις ή ειδικότητες, στις οποίες επιτρέπεται ο διορισμός ή η πρόσληψη πολιτών των κρατών μελών, καθώς και εκείνες που επιφυλάσσονται μόνο σε Έλληνες πολίτες. Κατά τον δικαστικό έλεγχο των εν λόγω προεδρικών διαταγμάτων, το ΣτΕ ελέγχει εάν τα καθήκοντα που συνδέονται με τη συγκεκριμένη θέση έχουν σχέση με την άσκηση δημοσίας εξουσίας ή την διαφύλαξη εν γένει των συμφερόντων του κράτους ή του οργανισμού ή επιχείρησης του δημοσίου τομέα. Εξάλλου, ρητή πρόβλεψη για τον διορισμό ως υπαλλήλων των πολιτών των λοιπών κρατών μελών της ΕΕ περιλαμβάνει και ο Υπαλληλικός Κώδικας κατ' αντιδιαστολή προς τον διορισμό αλλοδαπών πολιτών κρατών εκτός ΕΕ, ο οποίος επιτρέπεται μόνο σε προβλεπόμενες από ειδικούς νόμους περιπτώσεις²⁶².

Με βάση τα ανωτέρω, θεωρείται νόμιμη η επιφύλαξη αποκλειστικά υπέρ των Ελλήνων: **181**

α) Των θέσεων μετακλητών υπαλλήλων και ειδικών συμβούλων και συνεργατών των Πολιτικών Γραφείων των Υπουργών, των Υφυπουργών και της Γενικής Γραμματείας με την αιτιολογία ότι οι ανωτέρω υπηρεσίες έχουν άμεση ή έμμεση σχέση με το κυβερνητικό έργο και την άσκηση αυτού²⁶³.

β) Των οργανικών θέσεων τόσο του στρατιωτικού όσον και του πολιτικού προσωπικού του Υπουργείου Άμυνας, δεδομένου ότι επιτρέπουν την πρόσβαση σε χώρους και έγγραφα υψίστης ασφαλείας, αποσκοπούν δε στη διασφάλιση της εθνικής άμυνας της Χώρας και της δημοσίας ασφάλειας²⁶⁴. **182**

²⁶¹ Ο νόμος (που περιλαμβάνει ειδική πρόβλεψη και για την κατά περίπτωση επαρκή γνώση της ελληνικής γλώσσας εκ μέρους των ενδιαφερομένων, βλ. άρθρο 1 παρ. 1 και άρθρο 2) εκδόθηκε μετά από καταδίκη της Χώρας μας για τον λόγο ότι όφειλε να είχε προβλέψει την ελληνική ιθαγένεια ως προϋπόθεση για την πρόσβαση μόνο στις θέσεις εργασίας που συνεπάγονται άμεση ή έμμεση συμμετοχή στην άσκηση της δημοσίας εξουσίας και στα καθήκοντα που έχουν ως αντικείμενο τη διασφάλιση των γενικών συμφερόντων του κράτους ή των άλλων δημοσίων οργανισμών. Βλ. ΔΕΚ C-290/94, *Επιτροπή κατά Ελληνικής Δημοκρατίας*, 02.07.1996.

²⁶² Βλ. άρθρο 4 παρ. 2 και 3 του ν. 3528/2007. Σημειωτέον ότι με το άρθρο 47 παρ. 1 του ν. 4604/2019 καταργήθηκε πρόβλεψη του ίδιου άρθρου σύμφωνα με την οποία όσοι αποκτούσαν την ελληνική ιθαγένεια με πολιτογράφηση δεν μπορούσαν να διορισθούν ως υπάλληλοι πριν από τη συμπλήρωση ενός (1) έτους από την απόκτησή της (βλ. συναφώς περί της συνταγματικότητας ρύθμισης αντίστοιχου αποκλεισμού για 3 έτη ΣτΕ 2946/2015, 7μ).

²⁶³ ΣτΕ ΠΕ 140/2006 (ακόμα και θέσεις ΥΕ Φυλάκων-Νυκτοφυλάκων, υπό την προϋπόθεση ότι για την άσκηση των καθηκόντων τους οπλοφορούν). ΣτΕ ΠΕ 565/2001 (ακόμα και δημοσιογράφων του Γραφείου τύπου και Δημοσίων Σχέσεων του Υπουργείου). Αντίθετα είχε γίνει δεκτό ότι ίση με τους Έλληνες πρόσβαση οφείλουν να έχουν οι πολίτες άλλων κρατών μελών της ΕΕ στις θέσεις ΔΕΠ των ΑΕΙ (ΣτΕ ΠΕ 380/1996).

²⁶⁴ ΣτΕ ΠΕ 492/2002. Αντίθετα, θεωρήθηκε επιτρεπτή η πρόσβαση πολιτών της ΕΕ σε συγκεκριμένα,

γ) Των θέσεων του κλάδου Γραμματέων όλων των δικαστηρίων, διότι οι διοριζόμενοι στις θέσεις αυτές δικαστικοί υπάλληλοι ασκούν αρμοδιότητες συνδεόμενες με την άσκηση δημόσιας εξουσίας και καθήκοντα που έχουν ως αντικείμενο τη διασφάλιση των γενικών συμφερόντων του Κράτους²⁶⁵.

183 Προσφάτως ορίσθηκε ότι πολίτες κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης δύνανται να επιλέγονται και να ασκούν καθήκοντα προϊσταμένου στις προβλεπόμενες στον οικείο φορέα θέσεις ευθύνης με τους ίδιους όρους και προϋποθέσεις με τους Έλληνες πολίτες²⁶⁶.

2. Το δικαίωμα ίσης πρόσβασης στις δημόσιες λειτουργίες

A. Τα συνταγματικά ερείσματα της αρχής της αξιοκρατίας

184 Εντασσόμενη συστηματικά στο άρθρο 4 Σ., η παρ. 4 επιτάσσει την παροχή στους Έλληνες πολίτες ίσων δυνατοτήτων κατά την πρόσβασή τους στις δημόσιες λειτουργίες²⁶⁷. Η περιλαμβανόμενη εξάλλου στη διάταξη επιφύλαξη νόμου δεν αφορά την ίση πρόσβαση των Ελλήνων, αλλά μόνο την απαγόρευση πρόσβασης των αλλοδαπών.

185 Το άρθρο 4 παρ. 4 Σ., από κοινού με το άρθρο 5 παρ. 1 του Σ. (ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας και συμμετοχή στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της Χώρας), το άρθρο 103 παρ. 7 Σ., το οποίο προβλέπει ότι η πρόσληψη υπαλλήλων στο Δημόσιο και στον ευρύτερο δημόσιο τομέα²⁶⁸ γίνεται με διαγωνισμό ή με επιλογή σύμφωνα με προκαθορισμένα και αντικειμενικά κριτήρια και υπάγεται στον έλεγχο

εποπτευόμενα από το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας, νομικά πρόσωπα, όπως το Μετοχικό Ταμείο Στρατού [ΜΤΣ], το Νοσηλευτικό Ίδρυμα Μετοχικού Ταμείου Στρατού [ΝΙΜΤΣ], ο Αυτόνομος Οικονομικός Οργανισμός Αξιωματικών [ΑΟΟΑ], το Ταμείο Αρωγής Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου [ΤΑΑΘΠ] και η Ένωση Αποστράτων Αξιωματικών Ναυτικού [ΕΑΑΝ] (ΣτΕ ΠΕ 61/2004).

²⁶⁵ ΣτΕ ΠΕ 36/2004.

²⁶⁶ Άρθρο 59 παρ. 1 ν. 4903/2022 (Α΄ 46).

²⁶⁷ ΣτΕ ΠΕ 252/2006: «Από την παραπάνω συνταγματική διάταξη, που εγγυάται την ίση πρόσβαση όλων των Ελλήνων στις δημόσιες λειτουργίες». Έχει πάντως –όχι αβάσιμα– παρατηρηθεί ότι η διάταξη καθ' εαυτή δεν αναφέρει τίποτε περί ισότητας και δεν είναι βέβαιο ότι θα μπορούσε από μόνη της να στηρίξει την θέση ότι κατοχυρώνει την ίση πρόσβαση στις δημόσιες θέσεις Βλ. Κ. Χρυσόγονο, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ό.π., σελ. 245, κατά τον οποίο η ίση πρόσβαση απορρέει από την αρχή της σταδιοδρομίας του καθενός κατά τον λόγο της προσωπικής του αξίας, η οποία βρίσκεται έρεισμα στα άρθρα 4 παρ. 1 και 5 παρ. 1 Σ. και έμμεσα στην ίδια τη δημοκρατική αρχή, με συνέπεια το πεδίο εφαρμογής της να υπερβαίνει τα στενά όρια των κατά το άρθρο 4 παρ. 4 Σ. δημόσιων λειτουργιών και να εκτείνεται σε ολόκληρο τον δημόσιο τομέα.

²⁶⁸ Για την έννοια του δημοσίου τομέα βλ. άρθρο 1 παρ. 5 του ν. 1256/1982, όπως επανοριοθετήθηκε με το άρθρο 51 του ν. 1892/1990.

ανεξάρτητης αρχής²⁶⁹, καθώς και η αρχή του κράτους δικαίου (άρθρο 25 παρ. 1 Σ.) συνθέτουν τη συνταγματική βάση της αρχής της αξιοκρατίας στη δημόσια διοίκηση²⁷⁰. Η αρχή της αξιοκρατίας επιβάλλει την ελεύθερη πρόσβαση και σταδιοδρομία κάθε Έλληνα στις δημόσιες θέσεις και αξιώματα κατά τον λόγο της προσωπικής του αξίας και ικανότητας²⁷¹, την πρόσβαση δηλαδή με κριτήρια που συνάπτονται με την προσωπική αξία και ικανότητα των ενδιαφερομένων για την κατάληψή τους²⁷². Ο νομοθέτης είναι ελεύθερος να καθορίζει το ειδικότερο ουσιαστικό περιεχόμενο των ανωτέρω κριτηρίων, έχοντας μάλιστα την ευχέρεια, εφόσον κατά την κρίση του εξυπηρετείται το δημόσιο συμφέρον, ακόμη και να μεταβάλλει προϊσχύοντες κανόνες δικαίου, αδιαφόρως αν θίγονται δικαιώματα, συμφέροντα ή προσδοκίες στηριζόμενα σε αυτούς, αρκεί η επιχειρούμενη ρύθμιση να χωρεί κατά τρόπο απρόσωπο και αντικειμενικό²⁷³. Τέτοιου είδους γενικό και αντικειμενικό κριτήριο επιλογής, συναπτόμενο με την ικανότητα των υποψηφίων να ασκήσουν με επιτυχία τα εκπαιδευτικά καθήκοντά τους, θεωρείται κατεξοχήν η εκπαιδευτική προϋπηρεσία²⁷⁴. Όταν εξάλλου ειδική διάταξη προβλέπει τη δυνατότητα να είναι κάποιος υποψήφιος λόγω συγκεκριμένης εμπειρίας ή ιδιότητας, δεν γίνεται, κατά κανόνα, δεκτή από τη νομολογία η επέκταση της εφαρμογής της, κατ'

²⁶⁹ Βλ. ΣτΕ Ολ. 527/2015, Ολ. 3593/2008· ΣτΕ 1866/2020 (7μ), με Παρατηρήσεις Β. Τζέμου, *Παρατηρήσεις στην ΣτΕ 1866/2020 (7μ)*, ΘΠΔΔ 2022, σελ. 42. Ρητή εξαίρεση προβλέπεται για τις πολιτικές θέσεις υπαλλήλων εκτός της υπαλληλικής ιεραρχίας και τους διοριζόμενους στα γραφεία των μελών της Κυβέρνησης (Άρθρο 103 παρ. 5 Σ.). Εξάλλου, εξαιρέσεις από το θεσπισθέν με τον ν. 2190/1994 σύστημα προσλήψεων υπό τον έλεγχο του Ανωτάτου Συμβουλίου Επιλογής Προσωπικού (ΑΣΕΠ) εξακολουθούν να ισχύουν, εφόσον διατηρήθηκαν σε ισχύ μετά την αναθεώρηση του 2001 ή όταν αυτές επαναλαμβάνονται σε μεταγενέστερες της ανωτέρω αναθεώρησης ρυθμίσεις, εφόσον αποτελούν επέκταση του προϋφισταμένου αυτής καθεστώτος και δεν επιχειρούνται όλως ασυνδέτως προς το καθεστώς αυτό (ΣτΕ 4002/2015, 7μ).

²⁷⁰ Για τις εννοιολογικές διαστάσεις της αρχής και την εφαρμογή της στην ελληνική έννομη τάξη, βλ. Ι. Κοϊμτζόγλου, *Η αρχή της αξιοκρατίας στο δημόσιο δίκαιο*, 2003, ιδίως σελ. 20 επ. και 85 επ.· Α. Παπατόλια, *Η αξιοκρατία ως αρχή και ως δικαίωμα*, 2019.

²⁷¹ ΣτΕ 164/2023 (7μ)· ΣτΕ 2427/2022 (7μ).

²⁷² ΣτΕ 1866/2020· ΣτΕ Ολ. 1758/2019· ΣτΕ 4002/2015. Έτσι, αντίκειται στη συνταγματική αρχή της αξιοκρατίας ο περιορισμός των υποψηφίων συμβολαιογράφων να εκφράσουν την προτίμησή τους για μια μόνον ειρηνοδικειακή περιφέρεια εφετείου της χώρας, καθόσον επιτρέπει τον διορισμό υποψηφίων με χαμηλότερη βαθμολογία από εκείνη που λαμβάνουν άλλοι συνυποψήφιοί τους, οι οποίοι, αν και διαγωνίζονται στα ίδια μαθήματα και επιτυχάνουν καλύτερη επίδοση, παραμένουν αδιόριστοι (ΣτΕ Ολ. 959/2015, με Παρατηρήσεις Α. Παυλόπουλου, *Παρατηρήσεις στην ΣτΕ Ολ. 959/2015*, ΘΠΔΔ 2015).

²⁷³ Βλ. ΣτΕ 1738/2019, 1277/2018, Ολ. 711/2017· πρβλ. ΣτΕ 2770-5/2020.

²⁷⁴ ΣτΕ Ολ. 527/2015· ΣτΕ 1866/2020 (7μ).

επίκληση της αρχής της ισότητας, σε άλλες περιπτώσεις, με το σκεπτικό ότι ο εξαιρετικός χαρακτήρας της διάταξης επιβάλλει τη στενή ερμηνεία της²⁷⁵.

- 187** Οι προαναφερθείσες συνταγματικές διατάξεις καταλαμβάνουν όχι μόνο τη διαδικασία εισόδου στο υπαλληλικό σώμα αλλά και εν γένει τις διαδικασίες εξέλιξης (προαγωγής και ανάθεσης καθηκόντων) των δημοσίων υπαλλήλων, όπως π.χ. τη διαδικασία εξέλιξης υπαλλήλων του Δημοσίου με επιλογή υποψηφίων, κατόπιν αξιολόγησης των ουσιαστικών προσόντων και της προσωπικότητάς τους²⁷⁶. Οι ως άνω αυτές διατάξεις επιβάλλουν το όργανο που είναι αρμόδιο για να εκφέρει σχετική κρίση να συγκροτείται και να λειτουργεί με εκέγγυα αξιοκρατίας, αμεροληψίας και αντικειμενικότητας, σε πλαίσιο διαφανούς και αντικειμενικής διαδικασίας²⁷⁷.
- 188** Ο νομοθέτης δύναται να προβαίνει στη θέσπιση διαφορετικού ή ειδικότερου συστήματος διαχείρισης της απόδοσης του προσωπικού συγκεκριμένης δημόσιας υπηρεσίας (πχ. της Ανεξάρτητης Αρχής Δημοσίων Εσόδων) σε σχέση με το ισχύον στον υπόλοιπο δημόσιο τομέα, εφόσον η εν λόγω ρύθμιση χωρεί κατά τρόπο απρόσωπο και αντικειμενικό και συνάπτεται με την εύρυθμη, αποτελεσματική και ορθολογική λειτουργία της συγκεκριμένης υπηρεσίας²⁷⁸.
- 189** Τέλος, δεν κατοχυρώνεται συνταγματικώς η εξασφάλιση της υπηρεσιακής εξέλιξης των υπαλλήλων, υπό την έννοια της υποχρέωσης του κοινού νομοθέτη να εξασφαλίζει με κατάλληλες ρυθμίσεις τη δυνατότητα προαγωγής των υπαλλήλων σε ανώτερες βαθμίδες της υπαλληλικής ιεραρχίας²⁷⁹. Αντίστοιχα, κατά την κατάργηση οργανικών θέσεων, ο κοινός νομοθέτης πρέπει να διασφαλίζει την ίση μεταχείριση των υπαλλήλων και να θεσπίζει κανόνες με αντικειμενικά κριτήρια²⁸⁰.

²⁷⁵ Βλ. για παράδειγμα ΣτΕ 917/2019: «Ο προσδιορισμός αυτός ότι οι υπηρετήσαντες ως Ε.Π.Υ. στις ελληνικές Ένοπλες Δυνάμεις δικαιούνται να είναι υποψήφιοι για την εισαγωγή τους στο Λιμενικό Σώμα με τους όρους που τίθενται με τη διάταξη αυτή είναι περιοριστικός και ηθελημένος και αποκλείει κάθε άλλη τυχόν παρασχεθείσα παρεμφερή στρατιωτική υπηρεσία».

²⁷⁶ ΣτΕ 2427/2022 (7μ).

²⁷⁷ Περαιτέρω, η διενεργηθείσα από το αρμόδιο αυτό όργανο σχετική κρίση και τα δεδομένα επί τη βάση των οποίων αυτή εξηνέχθη θα πρέπει να προκύπτουν από τα στοιχεία του φακέλου, έτσι ώστε η διαδικασία να καθίσταται ελέγξιμη από τον ακυρωτικό δικαστή (ΣτΕ Ολ. 711/2017· ΣτΕ 2253/2022).

²⁷⁸ ΣτΕ 164/2023 (7μ).

²⁷⁹ ΣτΕ Ολ. 1758/2019· πρβλ. ΣτΕ 3765/2012. Όπως πάντως σημειώνει η νομολογία, το γεγονός ότι δεν προστατεύεται από το Σύνταγμα η προαγωγική εξέλιξη των στρατιωτικών υπαλλήλων (ΣτΕ 1115/2005), στους οποίους περιλαμβάνονται οι αστυνομικοί υπάλληλοι (ΣτΕ 2603/2004, Ολ. 2649/1987), δεν σημαίνει ότι οι συνταγματικές αρχές της ισότητας και της αξιοκρατίας δεν βρίσκουν πεδίο εφαρμογής κατά τη ρύθμιση του καθεστώτος προαγωγών των υπαλλήλων αυτών (ΣτΕ 2528/2018, 7μ).

²⁸⁰ ΣτΕ Ολ. 2151/2015· ΣτΕ Ολ. 3170/2014· ΣτΕ Ολ. 3354/2013, με παρατηρήσεις Π. Καποτά, *Παρατη-*

Τέλος, άμεση προέκταση του άρθρου 4 παρ. 4 του Σ., σε συνδυασμό με την αρχή του κράτους δικαίου και την αρχή της φανεράς δράσης της διοίκησης, θα πρέπει να θεωρηθεί η υποχρέωση της τελευταίας να γνωστοποιεί δημόσια την πρόθεσή της να προβεί σε πλήρωση θέσεων υπαλλήλων του Δημοσίου ή των ΝΠΔΔ, ακόμα και στις περιπτώσεις που κάτι τέτοιο δεν ρυθμίζεται ρητώς με διάταξη νόμου²⁸¹.

Β. Αποκλίσεις από την ισότητα πρόσβασης

Αποκλίσεις από τις συνταγματικές αρχές της ισότητας και της αξιοκρατίας, κατά την πρόσβαση στις δημόσιες θέσεις, είναι επιτρεπτές σε όλως εξαιρετικές περιπτώσεις, υπό την προϋπόθεση ότι οι σχετικές ρυθμίσεις δικαιολογούνται από επιτακτικούς λόγους δημοσίου συμφέροντος, είναι πρόσφορες για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού και τηρείται η αρχή της αναλογικότητας²⁸².

α. Συστήματα πρόσβασης

Η συμβατότητα προς το άρθρο 4 παρ. 4 Σ. των εκάστοτε συστημάτων πρόσβασης στη δημόσια διοίκηση²⁸³ εξετάζεται από τον διοικητικό δικαστή περιπτωσιολογικά. Αντιπροσωπευτικά, έχει γίνει δεκτό ότι *αντίκειται* στις αρχές της ισότητας και της αξιοκρατίας:

- Σύστημα στο οποίο οι απόφοιτοι τεχνικού λυκείου και οι απόφοιτοι γενικού λυκείου εξετάζονται μεν στον ίδιο γραπτό διαγωνισμό σε κοινά θέματα, η προβλεπόμενη όμως ποσοστωση ανερχόμενη σε 50% για την κάθε κατηγορία επιτρέπει τον διορισμό υποψηφίων ενός τύπου λυκείου που λαμβάνουν χαμηλότερη βαθμολογία έναντι υποψηφίων του άλλου τύπου λυκείου, παρά το γεγονός ότι διαγωνίζονται στα ίδια μαθήματα²⁸⁴.
- Σύστημα πλήρωσης δημοσίων θέσεων που έχει ως αποτέλεσμα τον περιορισμό των διορισμών από τους πίνακες διοριστέων παλαιότερου διαγωνισμού του ΑΣΕΠ²⁸⁵.

ρήσεις στην ΣτΕ Ολ 3354/2013, ΘΠΔΔ 2013.

²⁸¹ ΣτΕ 1430/2000, 2752/1993, 456/1981. Η μη πρόβλεψη ωστόσο σχετικής υποχρέωσης για τις θέσεις ανωτάτων υπαλλήλων ή λειτουργών είχε κριθεί κατά το παρελθόν συνταγματική, με επιχείρημα τη φύση των καθηκόντων τους και ότι πρέπει να απολαύουν της εμπιστοσύνης της εκάστοτε Κυβερνήσεως (ΣτΕ 5041/1997, 7μ).

²⁸² ΣτΕ Ολ. 959/2015- ΣτΕ 645/2020.

²⁸³ Βλ. συναφώς Χ. Χρυσανθάκη, *Τα συστήματα προσλήψεως των δημοσίων υπαλλήλων*, 2η έκδ. 2001.

²⁸⁴ ΣτΕ Ολ. 2398/2004.

²⁸⁵ ΣτΕ 2116-8/2022- ΣτΕ Ολ. 527/2015 με Παρατηρήσεις Α. Καϊδατζή, *Παρατηρήσεις στην ΣτΕ Ολ. 527/2015*, Αρμ 2015, και συναφώς Α. Αρχοντάκη, *Η αντισυνταγματικότητα των ρυθμίσεων του Ν 3848/2010 σχετικά με τον διορισμό αναπληρωτών καθηγητών στην α΄βάθμια και στη β΄βάθμια εκπαίδευση*, Συνήγορος 107/2015.

- 195** - Η πρόβλεψη περιορισμού στις δηλώσεις προτίμησης των υποψηφίων σε πανελλήνιο διαγωνισμό για την κατάληψη θέσεων του δημόσιου τομέα, σε μία μόνο νομαρχία και σε συγκεκριμένους φορείς σ' αυτήν²⁸⁶.
- 196** - Η διαφορετική μοριοδότηση, κατά τη σύνταξη πινάκων κατάταξης υποψηφίων εκπαιδευτικών, της προϋπηρεσίας που παρασχέθηκε στην ιδιωτική εκπαίδευση έναντι της παρασχεθείσας στη δημόσια²⁸⁷.
- 197** - Ο περιορισμός των υποψηφίων συμβολαιογράφων να εκφράσουν προτίμηση για μία μόνο περιφέρεια ειρηνοδικείου πριν από τη συμμετοχή τους στον σχετικό διαγωνισμό²⁸⁸.
- 198** - Ο περιορισμός των υποψηφίων δικαστικών επιμελητών να δηλώσουν προτίμηση διορισμού σε δύο το πολύ περιφέρειες πρωτοδικείων εντός της αυτής περιφέρειας συλλόγου δικαστικών επιμελητών εφετείου/ων της Χώρας, διότι επιτρέπει, κατ' αποτέλεσμα, τον διορισμό υποψηφίων με βαθμολογία χαμηλότερη από εκείνη συνυποψηφίων τους, οι οποίοι, αν και διαγωνίσθηκαν στα ίδια θέματα και επέτυχαν καλύτερη επίδοση, παραμένουν αδιόριστοι επειδή, στα πλαίσια του ως άνω περιορισμού, είχαν δηλώσει προτίμηση διορισμού σε περιφέρειες πρωτοδικείων για τις οποίες αποδεικνύεται εκ των υστέρων ότι απαιτείται υψηλότερη βαθμολογία από αυτή την οποία επέτυχαν²⁸⁹.
- 199** Αντίθετα, σύμφωνη με το Σύνταγμα έχει κριθεί η ομαδοποίηση των υποψηφίων για πλήρωση θέσεων ανά πενταετία κτήσης του απαιτούμενου τίτλου σπουδών, με σύμμετρη απορρόφηση υποψηφίων από όλες τις πενταετίες, προκειμένου ν' αποφευχθεί η αποκλειστική προτίμηση των μεγαλύτερων σε ηλικία υποψηφίων και να μετριάσει το φαινόμενο αυτό της αποκλειστικής προτιμήσεως των μεγαλύτερων σε ηλικία υποψηφίων²⁹⁰.

²⁸⁶ ΣτΕ Ολ. 2397/2004.

²⁸⁷ ΣτΕ 166-169/2023 παρ. Ολ. Τούτο δεδομένου ότι: i) Η ιδιωτική προϋπηρεσία δεν διαφοροποιείται ποιοτικά από την παρασχεθείσα σε δημόσια εκπαιδευτήρια, δεδομένης και της αυστηρής συνταγματικής πλαισίωσης της ιδιωτικής εκπαίδευσης, ii) η παρεχόμενη στα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια εκπαίδευση είναι, σύμφωνα με τον νόμο κατά βάση ομοίου τύπου και περιεχομένου με την παρεχόμενη από τα κρατικά, iii) οι χορηγούμενοι από αυτά τίτλοι σπουδών είναι ισότιμοι με τους παρεχόμενους από τα δημόσια εκπαιδευτήρια iv) το υπηρεσιακό καθεστώς των δύο κατηγοριών εκπαιδευτικών ομοιάζει και v) το διδακτικό προσωπικό των ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων έχει τα ίδια προσόντα που απαιτούνται για το προσωπικό των δημόσιων σχολείων.

²⁸⁸ ΣτΕ Ολ. 959/2015 με παρατηρήσεις Α. Παυλόπουλου, ό.π.

²⁸⁹ ΣτΕ Ολ. 1943/2018.

²⁹⁰ ΣτΕ Ολ. 1252/2003. Κατά την ισχυρή μειοψηφία που διατυπώθηκε στην απόφαση, καθ' ο μέρος η σχετική διάταξη προέβλεπε ότι οι υποψήφιοι κάθε ομάδας ημερολογιακής πενταετίας καταλαμβάνουν, από το σύνολο των θέσεων που προκηρύχθηκαν, αριθμό θέσεων που αντιστοιχεί στο ποσοστό

β. Προνομιακή πρόσβαση κατηγοριών πολιτών

Η προνομιακή πρόσληψη ορισμένων κατηγοριών πολιτών (επιφύλαξη ορισμένου ποσοστού, ευνοϊκότερη βαθμολόγηση, διορισμός ως υπεράριθμων) είναι επιτρεπτή σε περιορισμένο μόνο βαθμό και μόνο στις περιπτώσεις που πρόκειται για άσκηση ειδικής φροντίδας του κράτους που επιβάλλεται από το ίδιο το Σύνταγμα. Με βάση τον ανωτέρω κανόνα, έχουν κριθεί ως συνταγματικές εξαιρετικές διατάξεις οι οποίες προβλέπουν:

- Την δυνατότητα διορισμού στο Δημόσιο κατ' εξαίρεση από την κείμενη περί ΑΣΕΠ νομοθεσία συγκεκριμένης κατηγορίας προσώπων οι οποίοι χάνουν τη ζωή τους κατά την άσκηση των υπηρεσιακών τους καθηκόντων και εξαιτίας αυτής, με το σκεπτικό ότι μια τέτοια δυνατότητα συνιστά εκδήλωση της κατά το άρθρο 21 παρ. 1 του Σ. μέριμνας του Κράτους για την παροχή προστασίας προς τις οικογένειες των εργαζομένων του δημοσίου και έχει αποκαταστατικό (οιονεί αποζημιωτικό) χαρακτήρα²⁹¹.

- Τον κατ' εξαίρεση διορισμό ή πρόσληψη στο Πυροσβεστικό Σώμα χωρίς διενέργεια διαγωνισμού προσώπου, το οποίο αποδεδειγμένα και με τη θέλησή του εξέθεσε τη ζωή του σε άμεσο και προφανή κίνδυνο συμμετέχοντας ενεργά σε επιχείρηση του Πυροσβεστικού Σώματος προς διάσωση προσώπων σε κίνδυνο²⁹².

Αντίθετα, έχει κριθεί ότι αντίκειται στις αρχές της ισότητας και της αξιοκρατίας παρέκκλιση από το γενικό σύστημα εισαγωγής στην τριτοβάθμια εκπαίδευση με την πρόβλεψη της σύστασης θέσεων, οι οποίες καταλαμβάνονται μόνον από υποψήφιους που έχουν την ιδιότητα μέλους πολύτεκνης οικογένειας²⁹³.

γ. Αποκλεισμός προσώπων

Ο αποκλεισμός συγκεκριμένου προσώπου ή κατηγορίας προσώπων από δημόσια θέση δεν δύναται να θεμελιωθεί:

- Στα πολιτικά, κοινωνικά κτλ. φρονήματά του, ακόμα και αν αφορούν ακραίες πολιτικές πεποιθήσεις, οι οποίες είναι δυνατό να εκληφθούν ότι αποσκοπούν στην κατάλυση

που αντιπροσωπεύει ο αριθμός των υποψηφίων της ομάδας της συγκεκριμένης πενταετίας στο σύνολο των υποψηφίων όλων των ομάδων των πενταετιών, επέβαλε προτεραιότητα υποψηφίων με βάση αποκλειστικά το καθαρό τυχαίο κριτήριο «των περισσότερων υποψηφίων», κριτήριο το οποίο είναι συμπτωματικό και απρόσφορο για προτεραιότητα υποψηφίων στο πλαίσιο ενός συστήματος προσλήψεων στον δημόσιο τομέα, που πρέπει να βασίζεται στην αρχή της αξιοκρατίας.

²⁹¹ ΣτΕ 611/2017, 2931, 4001-2/2015 (7μ), 498/2016.

²⁹² ΣτΕ 458/2021.

²⁹³ ΣτΕ Ολ 986/2014.

του Συντάγματος, παρά μόνο εάν υφίσταται προηγούμενη ποινική καταδίκη, η οποία αποτελεί θεμιτό αρνητικό προσόν διορισμού²⁹⁴.

- 206** - Στην εθνική καταγωγή Έλληνα υπηκόου, πέραν των προβλεπόμενων από το ίδιο το Σύνταγμα περιορισμένων εξαιρέσεων (π.χ. άρθρο 31)²⁹⁵.
- 207** - Στον τρόπο απόκτησης της ελληνικής ιθαγένειας (από καταγωγή ή με πολιτογράφηση) προκειμένου για την εισαγωγή σπουδαστών στις στρατιωτικές σχολές²⁹⁶.
- 208** - Στην έγγραφη κατάσταση του υποψηφίου, π.χ. για την είσοδό του σε παραγωγικές σχολές των Ενόπλων Δυνάμεων²⁹⁷.

IV. ΙΣΟΤΗΤΑ ΣΤΑ ΔΗΜΟΣΙΑ ΒΑΡΗ (ΑΡΘΡΟ 4 ΠΑΡ. 5 Σ.)

- 209** «Οι Έλληνες πολίτες συνεισφέρουν χωρίς διακρίσεις στα δημόσια βάρη, ανάλογα με τις δυνάμεις τους».
- 210** Η κατοχυρωμένη στο άρθρο 4 παρ. 5 Σ. αρχή της φορολογικής ισότητας επιβάλλει στον φορολογικό νομοθέτη τη «δίκαιη» κατανομή των φορολογικών βαρών, απαγορεύοντας κάθε αυθαίρετη διάκριση, ευνοϊκή ή δυσμενή, για ορισμένα άτομα ή κατηγορίες ατόμων²⁹⁸. Εφόσον η διάταξη αναφέρεται αποκλειστικά σε Έλληνες πολίτες, δεν εγείρεται ζήτημα από τη δυσμενή ή ευμενή φορολογική μεταχείριση των αλλοδαπών²⁹⁹.

²⁹⁴ Κ. Χρυσόγονος, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ό.π., σελ. 247, όπου και υπενθυμίζεται η μη θέσπιση στο ισχύον Σύνταγμα διάταξης ανάλογης με του άρθρου 100 παρ. 2 Σ. του 1952.

²⁹⁵ ΣτΕ ΠΕ 252/2006.

²⁹⁶ ΣτΕ Ολ. 3317/2014, με παρατηρήσεις Α. Καϊδατζή, *Ιθαγένεια, ελληνική καταγωγή και πρόσβαση στις στρατιωτικές σχολές. Και πάλι το ζήτημα των σχέσεων δικαστή και νομοθέτη*, Αρμ 2015· και Β. Μπουκουβάλα, *Η ελληνική καταγωγή μπορεί να αποτελέσει κριτήριο απόλαυσης των πολιτικών δικαιωμάτων του Έλληνα πολίτη*, ΔτΑ 2016. Περί της αντισυνταγματικότητας αντίστοιχων ρυθμίσεων βλ. ΣτΕ ΠΕ 81/2020 (συμπλήρωση τουλάχιστον ενός έτους από την απόκτηση της ελληνικής ιθαγένειας με πολιτογράφηση για τους προσλαμβανόμενους χειριστές ελικοπτέρων και τεχνικούς του Πυροσβεστικού Σώματος) και ΣτΕ ΠΕ 45/2019 (για την πρόσληψη εποχικών πυροσβεστών). Βλ. ωστόσο και ΣτΕ 2946/2015 περί συνταγματικότητας ρύθμισης που έθετε ως προϋπόθεση, για τον διορισμό ως υπαλλήλου στο Υπουργείο Εξωτερικών αλλοδαπού, που απέκτησε την ελληνική ιθαγένεια με πολιτογράφηση, τη συμπλήρωση τριών (3) ετών από την πολιτογράφησή του.

²⁹⁷ «Η έγγραφη, όμως, κατάσταση προσώπου, ειδικώς δε στρατιωτικού, έστω και σπουδαστή παραγωγικής σχολής, δεν μπορεί να επηρεάσει καθ' οιονδήποτε τρόπο την εκπλήρωση των υποχρεώσεων που απορρέουν από την ιδιότητά του αυτή και από την υπηρεσία που το Κράτος του έχει εμπιστευθεί, ώστε να επιφέρει οποιαδήποτε διαφοροποίηση ως προς την έκταση και τον τρόπο εκπληρώσεως των υποχρεώσεών του» (ΣτΕ ΠΕ 252/2006, 524/1991).

²⁹⁸ Κ. Φινοκαλιώτης, *Φορολογικό δίκαιο*, 6η έκδ., 2020, σελ. 156.

²⁹⁹ Ζήτημα φορολογικής ισότητας δεν εγείρεται εξάλλου στην περίπτωση των νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου (πλην των σωματειακού χαρακτήρα π.χ. ΔΣΑ, ΙΣΑ), εφόσον ουσιαστικά θα επρό-

Ειδικά σε σχέση με τους πολίτες της ΕΕ, η άμεση φορολογία εμπίπτει μεν, στο παρόν στάδιο εξέλιξης του ενωσιακού δικαίου, στις αρμοδιότητες των κρατών μελών, πλην όμως αυτά πρέπει να ασκούν τη σχετική αρμοδιότητά τους τηρώντας το δίκαιο της Ένωσης και, ιδίως, αίροντας περιορισμούς των κινήσεων κεφαλαίων μεταξύ των κρατών μελών³⁰⁰.

1. Έννοια δημοσίων βαρών

Ως δημόσια βάρη νοούνται οι οικονομικές επιβαρύνσεις για τη δημιουργία εσόδων 211 προς κάλυψη των δημοσίων δαπανών, ήτοι οι κάθε είδους υποχρεωτικές, χρηματικές ή υλικές οριστικές παροχές των πολιτών προς το Κράτος, όπως φόροι, τέλη, δασμοί, κοινωνικοί πόροι, εισφορές, εφόσον επιβάλλονται χωρίς ειδικό αντάλλαγμα υπέρ της βαρυνόμενης με αυτά κατηγορίας³⁰¹. Υπό μια πιο διευρυμένη έννοια, δημόσια βάρη αποτελούν και οι έμμεσες οικονομικές επιβαρύνσεις που επιβάλλονται μέσω της περυστολής των δημοσίων δαπανών³⁰². Μάλιστα, η νομολογία έχει θεμελιώσει στο άρθρο 4 παρ. 5 Σ. ακόμα και την ίση συμμετοχή των πολιτών στα πολεοδομικά βάρη προκειμένου για την απόκτηση κατάλληλων χώρων προς εξυπηρέτηση κοινωφελών σκοπών³⁰³.

κειτο για «αυτοφορολόγηση» του κράτους. Βλ. Κ. Χρυσόγono, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ό.π., σελ. 226.

³⁰⁰ Βλ. ΔΕΕ C-98/14, *Berlington Hungary* κ.λπ., 11.06.2015, σκ. 34 καθώς και την ελληνικού ενδιαφέροντος ΔΕΚ C-311/97, *Royal Bank of Scotland plc κατά Ελληνικού Δημοσίου*, 29.04.1999, με την οποία κρίθηκε ότι οι διατάξεις της ΕΚ απαγορεύουν φορολογική νομοθεσία κράτους μέλους η οποία αποκλείει τις εταιρίες, που έχουν την έδρα τους εντός άλλου κράτους μέλους και ασκούν δραστηριότητες εντός του πρώτου κράτους μέλους μέσω μόνιμης εγκατάστασης που κείται στο κράτος αυτό, από τη δυνατότητα, που αναγνωρίζεται μόνο στις εταιρίες που έχουν την έδρα τους εντός του πρώτου κράτους μέλους, να τυγχάνουν χαμηλότερου συντελεστή φορολογίας των κερδών, εφόσον δεν υφίσταται καμία αντικειμενική διαφορά κατάστασης μεταξύ αυτών των δύο κατηγοριών εταιριών ικανή να δικαιολογήσει μια τέτοια διαφορετική μεταχείριση. Βλ. επίσης ΣτΕ 92/2023 (7μ) 1438/2018 (7μ).

³⁰¹ ΕλΣυν Ολ. 244/2017.

³⁰² ΣτΕ Ολ. 668/2012, σκ. 37· ΣτΕ Ολ. 2193/2014 για τις μειώσεις των αποδοχών των στρατιωτικών και ΣτΕ Ολ. 4741/2014 για τις μειώσεις των αποδοχών των μελών ΔΕΠ. Βλ. Κ. Χρυσόγono, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ό.π., σελ. 217· Ι. Δημητρακόπουλο, *Βασικές παράμετροι της αρχής της ισότητας ενώπιον των φορολογικών βαρών, στην πρόσφατη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας*, Εισήγηση στο πλαίσιο Σεμιναρίου 3ου κύκλου Συνταγματικού Δικαίου Νομικής Σχολής ΑΠΘ (03.12.2015), διαθέσιμο στο [link](#). Βλ. πάντως και ΣτΕ Ολ. 2148/2015 κατά την οποία το άρθρο 4 παρ. 5 Σ. αφορά μόνο τα φορολογικά βάρη, όχι και άλλες επιβαρύνσεις δημοσιονομικού χαρακτήρα.

³⁰³ ΣτΕ 2499/1992. Βλ. επίσης ΣτΕ 1612-3/2020, σύμφωνα με τις οποίες αποτελούν φορολογικές

212 Περαιτέρω, το άρθρο 4 παρ. 5 Σ. αποτελεί το βασικό συνταγματικό θεμέλιο της αστικής ευθύνης του Δημοσίου και των λοιπών δημοσίων νομικών προσώπων για πράξεις, παραλείψεις και υλικές ενέργειες των οργάνων τους³⁰⁴, τόσο παράνομες³⁰⁵ όσο και νόμιμες³⁰⁶. Οι ζημίες που προκαλούνται στους διοικούμενους από τη διοικητική δράση συνιστούν ειδικά δημόσια βάρη για τους διοικούμενους οι οποίοι τις υφίστανται, με αποτέλεσμα την άνιση επιβάρυνση αυτών που ζημιώθηκαν σε σχέση με τους λοιπούς διοικουμένους. Η ισότητα ενώπιον των δημοσίων βαρών επιτάσσει και την αποκατάσταση της ζημίας που κάποιος υφίσταται από τη δράση, χάριν του δημοσίου συμφέροντος, των οργάνων του Κράτους, όταν η δράση αυτή δεν είναι σύλληψη ή όταν είναι μεν νόμιμη αλλά προκαλεί βλάβη ιδιαίτερη και σπουδαία, σε βαθμό που υπερβαίνει τα κατά το Σύνταγμα ανεκτά όρια για την εξυπηρέτηση του σκοπού δημοσίου συμφέροντος στον οποίο αποβλέπει η δράση αυτή³⁰⁷. Με την καταβολή αποζημίωσης, τα ειδικά αυτά δημόσια βάρη γενικεύονται, υπό την έννοια ότι κατανέμονται στο κοινωνικό σύνολο «*ανάλογα με τις δυνάμεις*» του καθενός. Η αστική ευθύνη λοιπόν συνιστά μηχανισμό διορθωτικής δικαιοσύνης, ο οποίος έχει ως σκοπό την αποκατάσταση της νομιμότητας και της ισότητας μεταξύ των υποκειμένων της έννομης τάξης. Μάλιστα, το άρθρο 4 παρ. 5 Σ. καταλαμβάνει κανονιστικά και κάθε βάρος, επιβάρυνση και υπέρμετρη θυσία, που επιβάλλεται ακόμα και σε μη περιουσιακά αγαθά του ιδιώτη, όπως λ.χ. η υγεία και η ζωή³⁰⁸, εξ ου και στην εν λόγω διάταξη πρόσφατα θεμελιώθηκε από το ΣτΕ η ευθύνη του Δημοσίου σε περίπτωση βλάβης που προκλήθηκε από τη πραγματοποίηση εμβολιασμού³⁰⁹.

διαφορές οι αναφερόμενες από την επιβολή της τακτικής εισφοράς σε χρήμα του άρθρου 9 του ν. 1337/1983 από τον Δήμο σε βάρος των ιδιοκτητών ακινήτων εκτός σχεδίου, τα οποία εντάσσονται σε πολεοδομικό σχέδιο, διότι η εισφορά αυτή εισπράττεται ως δημοτικό έσοδο και επιβάλλεται μονομερώς και υποχρεωτικά στα ως άνω πρόσωπα.

³⁰⁴ Βλ., αντί πολλών, Π. Παυλόπουλο, *Η αστική ευθύνη*, Ι, 1986, σελ. 123 επ. (134).

³⁰⁵ ΣτΕ 980/2002.

³⁰⁶ ΣτΕ 5504/2012 κατά τη νόμιμη λήψη μέτρων με σκοπό την προστασία μιας περιοχής, η οποία όμως έχει ως αποτέλεσμα ουσιώδη στέρηση της χρήσεως της ιδιοκτησίας, σε σχέση με τον νόμιμο προορισμό της.

³⁰⁷ ΣτΕ Ολ. 1501/2014.

³⁰⁸ Κ. Ρέμελης, *Η αστική ευθύνη του κράτους από νόμιμες ενέργειες των οργάνων του μεταξύ «δικαιοκρατικού» και «κοινωνιοκρατικού» Συντάγματος*, 2022, διαθέσιμο στο [link](#), κατά τον οποίο η αστική ευθύνη του κράτους από νόμιμη κρατική δράση συνιστά μορφή «κοινωνικοποίησης των κινδύνων» και απάντηση στην κοινωνία της διακινδύνευσης.

³⁰⁹ Βλ. ΣτΕ 622/2021: «διότι, στις περιπτώσεις αυτές, η προκαλούμενη από την πραγματοποίηση του εμβολιασμού βλάβη συνιστά υπέρμετρη θυσία για τον παθόντα (βλάβη υγείας και προσβολή προσωπικότητας), χάριν του συμφέροντος του κοινωνικού συνόλου». Βλ. συναφώς Π. Παυλόπουλο, *Η*

Τέλος, δημόσιο βάρος αποτελεί και ο τόκος στην καταβολή του οποίου υποχρεού- 213
ται το Δημόσιο κατά την επιδίκαση χρηματικών αξιώσεων εις βάρος του³¹⁰ ή κατά
την επιστροφή στους φορολογούμενους αχρεωστήτως καταβληθέντων φόρων³¹¹. Η
ευρεία θεώρηση της έννοιας των δημόσιων βαρών³¹² επικρίνεται πάντως με το επι-
χείρημα ότι καθιστά δυσχερή, αν όχι ανέφικτη, τη διάκρισή της από τη γενική αρχή
της ισότητας³¹³.

2. Ευχέρεια του νομοθέτη κατά την επιβολή επιβαρύνσεων και όρια αυτής

Εκτιμώντας τις εκάστοτε κρατούσες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες και τις δημο- 214
σιονομικές ανάγκες της χώρας, ο κοινός νομοθέτης καθορίζει καταρχήν ελεύθερα
τις διάφορες μορφές των οικονομικών επιβαρύνσεων, διαθέτοντας ευρεία ευχέρεια

συνταγματική κατοχύρωση της αστικής ευθύνης του δημοσίου και οι συνέπειές της στην πράξη. Η απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας (Τμ. Α΄) 622/2021 για την αστική ευθύνη του Δημοσίου από βλάβη λόγω νόμιμου εμβολιασμού, 2021, διαθέσιμο στο [link](#). Χ. Τσιλιώτη, Από την ισότητα στα δημόσια βάρη και τη φορολογική δικαιοσύνη στα βάρη του Δημοσίου και των φορολογουμένων. Ένας νομολογιακός ακτιβισμός – Σχόλιο στην ΣτΕ 662/2021 (Α΄ Τμήμα) για την υποχρέωση του Δημοσίου να αποζημιώνει παθόντες εμβολιασμού, 2021, διαθέσιμο στο [link](#), ό.π.· Κ. Μποτόπουλο, Αστική ευθύνη Δημοσίου – Ηθική βλάβη από νόμιμη πράξη εμβολιασμού – Υπέρμετρη θυσία χάριν του δημοσίου συμφέροντος (Παρατηρήσεις στην ΣτΕ 622/2021), ΘΠΔΔ 2021.

³¹⁰ Πρβλ. ΑΕΔ 25/2012 με την οποία είχε κριθεί συνταγματική η πρόβλεψη καταβολής από το Δημό-
σιο, με την ιδιότητα του οφειλέτη, ποσοστού τόκου υπερημερίας μικρότερου εκείνου που έχουν
υποχρέωση να καταβάλλουν οι ιδιώτες οφειλέτες.

³¹¹ ΣτΕ Ολ. 2190/2014, Ολ. 2115/2014· ΣτΕ 1202/2022. Δημόσια βάρη αποτελούν και οι απαιτήσεις
από ομόλογα των πιστωτών έναντι του Ελληνικού Δημοσίου οι οποίες στην πρόσφατη ιστορία περι-
ορίστηκαν με σύμμετρη ικανοποίηση κάθε πιστωτή «pro rata», ανάλογα με το ύψος του κεφαλαίου
του που αντιστοιχεί στο δημόσιο χρέος προς τον Ιδιωτικό Τομέα, περιορισμός ο οποίος κρίθηκε ότι
δεν αντιβαίνει στο άρθρο 4 παρ. 5 του Σ. (βλ. αναλυτικά ΣτΕ Ολ. 239/2015).

³¹² Κατά την παλαιότερη αντίληψη, στην παρ. 5 υπάγονταν όχι μόνο οι χρηματικές παροχές, αλλά και
οι υλικές (π.χ. επίταξη πραγμάτων) και οι παροχές σε υπηρεσίες (π.χ. στρατιωτική θητεία, επίταξη
προσωπικών υπηρεσιών, λειτούργημα ενόρκου στα ποινικά δικαστήρια), όπως και διάφορα άλλα
οικονομικά μέτρα (περιορισμοί του εξωτερικού εμπορίου, αγορανομικοί έλεγχοι, υποτίμηση νομί-
σματος, ενοικιοστάσιο κ.ά.). Βλ. Β. Αραβαντινό, *Η αρχή της ισότητας ενώπιον των δημοσίων βαρών*,
1993, σελ. 81 επ.· Λ. Θεοχαρόπουλο, *Η αρχή της ισότητας στα δημόσια βάρη και η αστική ευθύνη του*
Κράτους, 1988, σελ. 9.

³¹³ Κ. Χρυσόγονος, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ό.π., σελ. 217. Όπως επισημαίνει, τα Συντάγ-
ματα του 1844 και 1864 προέβλεπαν την αδιάκριτη συνεισφορά στα δημόσια βάρη «*αναλόγως*
της περιουσίας», διατύπωση που αντικαταστάθηκε «*αναλόγως των δυνάμεων*» το 1911, όχι για να
διευρυνθεί η έννοια των δημόσιων βαρών, αλλά για να αρθεί η τυχόν αμφισβήτηση για τη συνταγ-
ματικότητα της προοδευτικής φορολογίας.

κατά τη διαμόρφωση του εκάστοτε οικείου φορολογικού συστήματος. Κατά την ορθή αντίληψη, το προβλεπόμενο σύστημα άμεσης φορολογίας³¹⁴, ιδίως ως προς τους φόρους εισοδήματος και περιουσίας, θα πρέπει να διαθέτει κατ' ελάχιστον και ορισμένα προοδευτικά χαρακτηριστικά, ήτοι φορολογικό συντελεστή κλιμακούμενο ανάλογα με το διαθέσιμο εισόδημα ή περιουσία, καθόσον η φορολόγηση των φορολογουμένων με οριζόντιο συντελεστή, συνιστά ίση μεταχείριση ανόμοιων περιπτώσεων³¹⁵.

- 215** Οι ρυθμίσεις με τις οποίες επιβάλλονται δημόσια βάρη ελέγχονται με κριτήριο το άρθρο 4 παρ. 5 Σ. ώστε:
- 216** 1) Να γίνονται βάσει γενικών και αντικειμενικών κριτηρίων που τελούν σε συνάφεια με το ρυθμιζόμενο ζήτημα³¹⁶.
- 217** 2) Να μην προσβάλλεται η αρχή της καθολικότητας της επιβάρυνσης³¹⁷.

³¹⁴ Είναι γεγονός ότι η αναλογική (αντίστροφα προοδευτική) φορολογία είναι σχεδόν αναπόφευκτη στους έμμεσους φόρους κατανάλωσης (με εξαίρεση την κλιμάκωση του ύψους των φορολογικών συντελεστών ανάλογα με το είδος των αγαθών επί των οποίων επιβάλλονται), πράγμα που καθιστά ακόμα πιο επιτακτική την υιοθέτηση συστήματος προοδευτικής φορολογίας στους άμεσους φόρους.

³¹⁵ Υπέρ της άποψης αυτής οι Κ. Χρυσόγονος, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ό.π., σελ. 221· Σ. Βλαχόπουλος/Κ. Χρυσόγονος, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, ό.π., σελ. 190· Κ. Φινοκαλιώτης, *Φορολογικό δίκαιο*, ό.π., σελ. 64· Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., αρ. 1420· Θ. Ψήμματος, *Τα θεμέλια της κοινωνικής ασφάλισης: Διανεμητική Δικαιοσύνη, Ισότητα, Δημοκρατία*, 2020, σελ. 79.

³¹⁶ ΣτΕ Ολ. 2563/2015· ΣτΕ 517/2021. Τέτοια είναι η περίπτωση που ο φορολογικός νομοθέτης προβλέπει την, κατ' απόκλιση από την αρχή της αυτοτέλειας των χρήσεων, αφαίρεση από τα ακαθάριστα έσοδα συγκεκριμένης έκπτωσης σε περισσότερες διαδοχικές χρήσεις με κριτήριο τη φύση/χαρακτήρα της έκπτωσης ή την κατηγορία των φορολογουμένων ή το αντικείμενο της δραστηριότητας επιχειρήσεων ή το ιδιαίτερο νομικό καθεστώς τους, ήτοι με κριτήρια γενικά και αντικειμενικά και σχετιζόμενα με το αντικείμενο της ρύθμισης και τις επικρατούσες εκάστοτε συνθήκες (ΣτΕ 91-92/2023, 7μ).

³¹⁷ Βλ. αρχικά ΣτΕ Ολ 1164-5/1952 και πιο πρόσφατα ΣτΕ 515-517/2021· Κ. Φινοκαλιώτη, *Φορολογικό δίκαιο*, ό.π., σελ. 157· Κ. Χρυσόγονο, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ό.π., σελ. 216. Το γαλλικό Συνταγματικό Συμβούλιο εξετάζει κατά τον έλεγχο τυχόν παραβίασης της αρχής της φορολογικής ισότητας διαδοχικά: α) Εάν η διαφορετική μεταχείριση μπορεί να δικαιολογηθεί από τη διαφορετική κατάσταση που συνδέεται ευθέως με το αντικείμενο του νόμου, β) τον λόγο γενικού συμφέροντος που συνδέεται ευθέως με τον νόμο, ο οποίος μπορεί να δικαιολογήσει τη διαφορετική μεταχείριση, γ) τον αντικειμενικό και εύλογο χαρακτήρα των κριτηρίων στα οποία στηρίζεται η διαφορετική μεταχείριση σε συνάρτηση με τους σκοπούς που θέτει ο νομοθέτης και τελικά δ) την ενδεχόμενη πρόδηλη παραβίαση της ισότητας ενώπιον των δημοσίων βαρών. Βλ. Μ. Τσίτσου, «Η αρχή της φορολογικής ισότητας στο γαλλικό και το ελληνικό δίκαιο», σε: Ένωση Διοικητικών Δικαστών, *Τιμητικός Τόμος για τα 50 χρόνια των Τακτικών Διοικητικών Δικαστηρίων*, 2015, σελ. 833· Ο. Fouquet, *Le Conseil constitutionnel et le principe d'égalité devant l'impôt*, Nouveaux cahiers du Conseil constitutionnel, 33/2011, σελ. 8.

3) Το φορολογικό βάρος να καθορίζεται από τη φοροδοτική ικανότητα του φορολογουμέ- 218
νου³¹⁸, υπό την έννοια ότι ο βαρυνόμενος θα πρέπει να διαθέτει οικονομική δύναμη που
να τελεί σε εύλογη σχέση συνάφειας με τον φόρο και αναλογικότητας/αντιστοιχίας προς το
ύψος του, κρίση που συναρτάται σε ένα βαθμό και με τη βάση/το είδος της φορολογίας³¹⁹.

Προκειμένου ο δικαστής να διαπιστώσει κατά πόσο ο νομοθέτης κινήθηκε εντός 219
του πλαισίου του άρθρου 4 παρ. 5 Σ., κρίσιμη είναι η ενόψει και των δεδομένων της
κοινής πείρας έρευνα του σκοπού στον οποίο απέβλεψε όπως αποτυπώνεται στις
προπαρασκευαστικές εργασίες στην Βουλή, που απεικονίζουν σε τι αυτός, πράγματι,
στόχευε, όχι δε η αναζήτηση άλλων αιτιολογικών ερεισμάτων που ενδεχομένως θα
δικαιολογούσαν τη νομοθετική επιλογή, πλην, όμως, δεν προκύπτει ότι αποτέλεσαν
τον λόγο της θέσπισής της³²⁰.

Το άρθρο 4 παρ. 5 δεν απαγορεύει οποιοσδήποτε, αλλά μόνο τις αυθαίρετες δια- 220
κρίσεις, ήτοι εκείνες που δεν στηρίζονται σε κριτήρια φορολογικής δικαιοσύνης
ή γενικής και αντικειμενικής φορολογικής πολιτικής³²¹. Έρεισμα για διαφοροποι-
ήσεις στη φορολογική μεταχείριση παρέχουν οι λοιπές συνταγματικές διατάξεις,
όπως ιδίως τα άρθρα 21 (προστασία οικογένειας) και 106 παρ. 1 (η προαγωγή της
οικονομίας των ορεινών, νησιωτικών και παραμεθωρίων περιοχών)³²². Κατά τη
μάλλον υπέρμετρα αυτοπεριοριστική αντίληψη της νομολογίας, οποιαδήποτε διαφο-

³¹⁸ ΣτΕ 2305/2019, 2563/2015. Για παράδειγμα, όπως κρίθηκε πρόσφατα, εφόσον μέτρο της φοροδοτι-
κής ικανότητας του κληρονόμου αποτελεί η επαύξηση της περιουσίας του με την κληρονομιά, όταν
στην τελευταία περιλαμβάνονται ακίνητα που τελούν υπό ειδικές συνθήκες από άποψη πολεοδομικών
βαρών και περιορισμών, οι οποίες καθιστούν ουσιαστικά αδύνατη την κατά προορισμό χρήση και
εκμετάλλυσή τους, η επιβολή, μειωμένου έστω, φόρου έρχεται σε αντίθεση με το άρθρο 4 παρ. 5 του
Σ., καθ' ό μέρος καθιστά υποχρεωτική την επιβολή του φόρου κατά τον χρόνο του θανάτου του κληρο-
νομούμενου, αφού, υπό τις συνθήκες αυτές, η απόκτηση της κυριότητας του ακινήτου δεν αντανakλά
αντίστοιχη επαύξηση της φοροδοτικής ικανότητας του κληρονόμου, διασφαλίζοντας, όπως θα έπρεπε,
τη φορολόγησή του «ανάλογα με τις δυνάμεις του». Βλ. ΣτΕ Ολ 166/2016· ΣτΕ 518-9/2021 (7μ).

³¹⁹ Ι. Δημητρακόπουλος, *Βασικές παράμετροι της αρχής της ισότητας ενώπιον των φορολογικών
βαρών*, ό.π.

³²⁰ ΣτΕ Ολ 4505/2014. Περαιτέρω, το ΣτΕ εξετάζει καταρχήν ισχυρισμούς περί παραβίασης του άρθρου 4
παρ. 5 Σ. από τη σωρευτική επιβολή φορολογικών επιβαρύνσεων, χωρίς πάντως να έχει κρίνει σχετική
διάταξη αντισυνταγματική για τον λόγο αυτό (ΣτΕ Ολ 2563/2015· ΣτΕ Ολ 532/2015· ΣτΕ Ολ. 1972/2012).

³²¹ Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., αρ. 1415.

³²² Για τις φορολογικές απαλλαγές των ελληνικών εκκλησιαστικών νομικών προσώπων βλ. ΣτΕ
1731-1733/2018, καθώς και Κ. Παπαγεωργίου, *Το φορολογικό καθεστώς των θρησκευμάτων.
Φορολογική ισότητα και θρησκευτική ελευθερία*, 2005· Idem, *Η ιδιαίτερη φορολογική μεταχείριση των
θρησκευμάτων*, Αρμ 2020.

ρετική κατάσταση φαίνεται ικανή να δικαιολογήσει διαφοροποιημένη μεταχείριση³²³. Η θεμελίωση όμως διαφοροποιήσεων ως προς τη φορολογική μεταχείριση σε κριτήρια πέραν αφενός των οικονομικών «δυνάμεων» των φορολογουμένων και αφετέρου των κριτηρίων που ρητά και με σαφήνεια προβλέπει το ίδιο το Σύνταγμα επικρίνεται, όχι αβάσιμα, με το σκεπτικό ότι εάν κάθε λόγος «δημοσίου συμφέροντος» γενικά δικαιολογούσε αποκλίσεις από την ισότητα στα δημόσια βάρη, τότε η διάταξη της παρ. 5 του άρθρου 4 Σ. θα έχανε το ιδιαίτερο κανονιστικό της περιεχόμενο³²⁴.

3. Επιτρεπτές και επιβεβλημένες διαφοροποιήσεις στη φορολογική μεταχείριση

- 221 Οι προαναφερθέντες βασικοί κανόνες για την επιβολή δημοσίων βαρών (θέσπιση βάσει γενικών, αντικειμενικών και συναφών κριτηρίων, καθολικότητα επιβάρυνσης, αντιστοιχία προς τη φοροδοτική ικανότητα) έχουν μεν σε ένα βαθμό εξειδικευθεί περαιτέρω από τη νομολογία, κατά τρόπο όμως τόσο ελαστικό που ιδίως η αρχή της καθολικότητας και της αντιστοιχίας προς τη φοροδοτική ικανότητα να δίνουν την εντύπωση κενού γράμματος.
- 222 Ειδικότερα, το άρθρο 4 παρ. 5 Σ. όχι απλώς δεν εμποδίζει τον κοινό νομοθέτη, αλλά, ανάλογα ενίοτε με την περίπτωση, του επιβάλλει:
- 223 α) Να μεταχειρίζεται φορολογικά με διαφορετικό τρόπο κατηγορίες φορολογουμένων, εφόσον η μεταχείριση αυτή δεν είναι αυθαίρετη αλλά στηρίζεται σε γενικά και αντικειμενικά κριτήρια ανταποκρινόμενα στις ιδιαίτερες συνθήκες κάθε κατηγορίας, ενόψει

³²³ Ι. Δημητρακόπουλος, *Βασικές παράμετροι της αρχής της ισότητας ενώπιον των φορολογικών βαρών*, ό.π. Για παράδειγμα, η νομολογία δέχεται τη διαφορετική μεταχείριση του φορολογητέου εισοδήματος όταν αυτή δικαιολογείται από τις δυσχερείς συνθήκες άσκησης του ασκούμενου επαγγέλματος (ΣτΕ 323/1993).

³²⁴ Όπως επισημαίνει ο Κ. Χρυσόγονος, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ό.π., σελ. 219-220, μια τέτοια εξουδετέρωση συνταγματικής διάταξης, μέσω της «ερμηνείας» της, είναι για λόγους αρχής απαράδεκτη, αφού διασπά την ενότητα του κανονιστικού χαρακτήρα του Συντάγματος. Από την άλλη πλευρά, κατά την ίδια άποψη, η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας παρίσταται αδικαιολόγητα ανεκτική απέναντι στην κατά σύστημα παραβίαση από τον νομοθέτη της υποχρέωσής του να λάβει υπόψη την πραγματική φοροδοτική ικανότητα π.χ. με τη μη πρόβλεψη επαρκών φοροαπαλλαγών για τους γονείς (βλ. ΣτΕ Ολ 1087/2017).

- και των εκάστοτε κοινωνικοοικονομικών συνθηκών³²⁵, ακόμα και να φορολογεί ή να μην φορολογεί ορισμένη κατηγορία φορολογικών στοιχείων (π.χ. τα ακίνητα)³²⁶.
- β) Να επιβαρύνει αποκλειστικά ορισμένο μόνο κύκλο προσώπων ή πραγμάτων, βάσει όμως γενικών και αντικειμενικών κριτηρίων που τελούν σε συνάφεια με το ρυθμιζόμενο θέμα³²⁷. **224**
- γ) Να διαφοροποιεί τους φορολογικούς συντελεστές κατά κλιμάκια εισοδήματος, εφαρμόζοντας μάλιστα τον φορολογικό συντελεστή του υψηλότερου κλιμακίου επί του συνολικού εισοδήματος του φορολογουμένου³²⁸. **225**
- δ) Να μεταχειρίζεται φορολογικά διαφορετικά το εισόδημα ανάλογα με την πηγή προέλευσής του³²⁹. **226**
- ε) Να αποβλέπει στη φοροδοτική ικανότητα που απορρέει από άλλες πηγές, πλην του εισοδήματος, όπως π.χ. τη δαπάνη που προκύπτει από την κυριότητα ή κατοχή και, κατ' επέκταση, από τη συντήρηση και λειτουργία υψηλού κόστους περιουσιακών στοιχείων, δοθέντος ότι, κατά το άρθρο 78 παρ. 1 Σ., αντικείμενο φορολογικής επιβάρυνσης μπορούν να αποτελέσουν όχι μόνο το εισόδημα, αλλά, αυτοτελώς, και η περιουσία, οι δαπάνες ή οι συναλλαγές³³⁰. **227**
- στ) Να θεσπίζει φορολογικά τεκμήρια³³¹, ήτοι τρόπους αντικειμενικού/τεκμαρτού **228**

³²⁵ Για παράδειγμα, είναι επιτρεπτή η διαφορετική φορολογική μεταχείριση του εισοδήματος των φυσικών προσώπων έναντι των κερδών των εμπορικών εταιρειών. Βλ. ΣτΕ 1773/2018 (7μ), 2809, 1222/2017· ΣτΕ Ολ. 1685/2013, κατά την οποία δεν παραβιάζει την αρχή της ισότητας η επιβολή έκτακτης εισφοράς στα υψηλά ετήσια εισοδήματα αποκλειστικά φυσικών προσώπων και σχολαζουσών κληρονομιών, όχι δε και σε εισοδήματα νομικών προσώπων. Ομοίως δεν παραβιάζουν το άρθρο 4 παρ. 5 του Σ. η μη υπαγωγή σε έκτακτη εισφορά των εισοδημάτων μόνο των νομικών προσώπων (ΣτΕ Ολ. 3409/2013) ή η εξαίρεση από το τέλος επιτηδεύματος των ασκούντων ατομική επιχείρηση που υπολείπονται 3 έτη για τη συνταξιοδότηση «διότι, κατά κοινή πείρα, οι ασκούντες ατομική επιχείρηση δεν τελούν, καταρχήν, υπό τις ίδιες συνθήκες με τους ελεύθερους επαγγελματίες ως προς τον χρόνο και τις προϋποθέσεις συνταξιοδότησης (ούτε εξάλλου όλες οι κατηγορίες των ελευθέρων επαγγελματιών μεταξύ τους)» (ΣτΕ Ολ 2527/2013).

³²⁶ Βλ. ΣτΕ Ολ 532/2015· ΣτΕ 2975/2011, 3028/2009, 3485/2007, 3348-9/2005 7μ, 2972, 2974/2001 7μ, 3037/1990.

³²⁷ ΣτΕ Ολ. 2566/2015· ΣτΕ Ολ. 3342-3349/2013, Ολ. 1972/2012.

³²⁸ ΣτΕ Ολ. 2564/2015. Αρκεί ο νομοθέτης να λαμβάνει μέριμνα ώστε να μην καταλείπεται, μετά τη φορολογία του μεγαλύτερου συνολικού εισοδήματος, διαθέσιμο ποσό μικρότερο έναντι αυτού που καταλείπεται σε πρόσωπο χαμηλότερου συνολικού εισοδήματος (ΣτΕ 691/2020).

³²⁹ ΣτΕ 1041/2014· ΣτΕ 444/1995· ΣτΕ Ολ 2527/2013.

³³⁰ ΣτΕ 2961, 2969/2019· ΣτΕ Ολ 2566/2015.

³³¹ Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., αρ. 1417· Δ. Φινοκαλιώτης, «Το τεκμαρτό εισόδημα στην πρόσφατη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας», σε: Ένωση Ελλήνων Νομικών e-ΘΕΜΙΣ, *Επίκαιρα Ζητήματα Φορολογικού Δικαίου*, 2016, σελ. 107· Ε. Θεοχαροπούλου, «Η συμμετοχή στα δημόσια βάρη», σε: Π. Παραράς (επιμ.), *Σύνταγμα, Ι, Άρθρα 1-4*, 2010, σελ. 571· Μ. Κυπραίος, *Τα*

προσδιορισμού της φορολογητέας ύλης, εφόσον: i) Υφίστανται πραγματικές δυσχέρειες στη με άλλο τρόπο εξεύρεση της φοροδοτικής υποχρέωσης³³², ii) τα τεκμήρια αποβλέπουν στη φορολόγηση πράγματι υφιστάμενου εισοδήματος και περιουσιακών στοιχείων³³³, iii) συνάδουν με τα διδάγματα της κοινής πείρας και iv) παρίστανται μαχητά, υπό την έννοια ότι ο φορολογούμενος δύναται με δική του πρωτοβουλία να αποστεί από την εφαρμογή του τεκμαρτού/αντικειμενικού τρόπου προσδιορισμού της φορολογητέας ύλης, ζητώντας από τη φορολογική διοίκηση και στη συνέχεια από το αρμόδιο διοικητικό δικαστήριο να προσδιορίσει το ύψος της με βάση πρόσφορα στοιχεία³³⁴.

- 229** ζ) Να θεσπίζει ένα ελάχιστο ποσό φόρου (π.χ. τέλος επιτηδεύματος) με σκοπό τη σύλληψη διαφεύγουσας φορολογικής ύλης, εφόσον τούτο δύναται να καταβληθεί από όλους τους βαρυνόμενους με αυτό, λόγω του χαμηλού ύψους του, το οποίο εξευρίσκεται με συναγωγή τεκμηρίων που στηρίζονται σε γενικά και αντικειμενικά κριτήρια, τα οποία τελούν σε συνάφεια προς το αντικείμενο της εκάστοτε ρύθμισης και συνάδουν με τα διδάγματα της κοινής πείρας³³⁵.
- 230** η) Να προβλέπει για συγκεκριμένη φορολογική ύλη αυτοτελή φορολογία, η οποία εξαιρείται από το σύστημα φορολόγησης του κατά τις γενικές διατάξεις φορολογούμενου εισοδήματος³³⁶.
- 231** Στον αντίποδα της ευρείας αυτής ευχέρειας που αναγνωρίζεται στον νομοθέτη, η νομολογία αξιώνει:
- 232** α) Το εισόδημα που υπόκειται σε φόρο να είναι καταρχήν το καθαρό, αυτό δηλαδή που

αντισυνταγματικά αμάχητα τεκμήρια του Ν. 820/78, ΔΦΝ 1980, σελ. 679 επ.

³³² Κ. Χρυσόγονος, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ό.π., σελ. 224, κατά τον οποίο τα τεκμήρια, τυποποιώντας εκ των προτέρων το εισόδημα ή τις δαπάνες μιας ολόκληρης κατηγορίας προσώπων, αναπόφευκτα πραγματοποιούν μια αφαίρεση σε σχέση με τα ατομικά χαρακτηριστικά κάθε περίπτωσης, τα οποία θα όφειλαν να διαδραματίζουν αποφασιστικό ρόλο κατά τον καθορισμό της φοροδοτικής υποχρέωσης.

³³³ ΣτΕ 1841/2015 (7μ).

³³⁴ ΣτΕ 315-6/2023 (7μ), 1357/2018 (7μ), 2810/2017 (7μ).

³³⁵ ΣτΕ Ολ. 2527/2013.

³³⁶ Βλ. π.χ. ΣτΕ 394-5/2022 όσον αφορά τα εισοδήματα των ασφαλιστικών επιχειρήσεων για τους τόκους προθεσμιακών καταθέσεων, τους τόκους ομολόγων του Ελληνικού Δημοσίου και τους τόκους εταιρικών ομολόγων ημεδαπής προέλευσης. Η νομολογία θεωρεί σύμφωνο προς το άρθρο 4 παρ. 5 Σ. τον επιμερισμό του συνόλου των δαπανών των ασφαλιστικών επιχειρήσεων μεταξύ αφενός των φορολογούμενων εσόδων και αφετέρου των εισοδημάτων που απαλλάσσονται του φόρου ή των εισοδημάτων από τόκους για τα οποία προβλέπεται παρακράτηση φόρου εισοδήματος με εξάντληση της φορολογικής υποχρέωσης.

απομένει μετά την αφαίρεση από το ακαθάριστο εισόδημα των δαπανών απόκτησής του³³⁷ και γενικότερα την προσαρμογή της φορολογικής επιβάρυνσης, στο μέτρο του εφικτού, στην πραγματική φοροδοτική ικανότητα του ατόμου³³⁸.

β) Το φορολογούμενο εισόδημα να είναι πραγματικό (και όχι πλασματικό), έστω κι αν προκύπτει από τεκμήρια³³⁹. **233**

γ) Το βάρος της δημοσιονομικής προσαρμογής σε περιπτώσεις παρατεταμένης οικονομικής κρίσης να κατανέμεται μεταξύ όλων των κατηγοριών απασχολούμενων τόσο στον δημόσιο, όσο και στον ιδιωτικό τομέα, όπως επίσης και των ασκούντων ελευθέριο επάγγελμα, δεδομένου ότι η βιωσιμότητα των δημόσιων οικονομικών είναι προς όφελος όλων³⁴⁰. **234**

δ) Το άρθρο 4 παρ. 5 Σ. να λαμβάνεται υπόψη κατά τη μεταβολή επί το δυσμενέστερον των προϋποθέσεων χορήγησης ασφαλιστικών παροχών, την οποία (μεταβολή) δεν αποκλείει το άρθρο 22 παρ. 5 Σ.³⁴¹. **235**

ε) Την έντοκη αποκατάσταση μη νομίμως εισπραχθέντος φόρου³⁴². **236**

³³⁷ ΣτΕ Ολ 2306/2014. Εξ ου και όταν πρόκειται για εισόδημα από μισθωτές υπηρεσίες, κάθε παροχή που καταβάλλεται στον μισθωτό με οποιαδήποτε ονομασία (επιχορήγηση, αποζημίωση, επίδομα κ.λπ.) που, κατά το νόμο ή από τη φύση της προορίζεται να καλύψει δαπάνες στις οποίες αυτός υποβάλλεται για την εκτέλεση της υπηρεσίας που του έχει ανατεθεί ή την ταχύτερη και αποτελεσματικότερη διεξαγωγή της, δεν αποτελεί προσαύξηση μισθού και δεν υποβάλλεται σε φόρο εισοδήματος, έστω και αν από την παροχή αυτή ωφελείται έμμεσα ο μισθωτός (ΣτΕ Ολ 29/2014, 1840/2013 Ολ., 2972/2011).

³³⁸ Κ. Φινοκαλιώτης, *Φορολογικό δίκαιο*, ό.π., σελ. 161.

³³⁹ ΣτΕ Ολ 4003/2014, Ολ. 2563/2015, 2334-2337/2016 (7μ), 170-171, 683/2017 (7μ), 2810/2017, 1357/2018 (7μ), 1865/2019 (7μ).

³⁴⁰ Πράγματι, ο περιορισμός των δημοσίων παροχών, ιδίως δε των συντάξεων, στην καταβολή των οποίων συμβάλλουν και πόροι από τον κρατικό προϋπολογισμό αποτελεί, υπό αντίστροφη οπτική, κατεξοχήν ζήτημα κατανομής των δημοσίων βαρών (ΣτΕ Ολ, 2287/2015). Όπως επισημαίνεται μετ' επιτάσεως σε πρόσφατες αποφάσεις του ΣτΕ: «[...]δεν είναι επιτρεπτό η επιβάρυνση από τα μέτρα που λαμβάνονται προς αντιμετώπιση της δυσμενούς και παρατεταμένης οικονομικής συγκυρίας να κατανέμεται πάντοτε σε συγκεκριμένες κατηγορίες πολιτών, ώστε η σωρευτική επιβάρυνση αυτών να είναι ιδιαίτερα μεγάλη και να είναι πλέον εμφανής η υπέρβαση των ορίων της αναλογικότητας και της ισότητας στην κατανομή των δημοσίων βαρών, αντί της προώθησης διαρθρωτικών μέτρων ή της είσπραξης των φορολογικών εσόδων, από τη μη εφαρμογή των οποίων ευνοούνται, κυρίως, άλλες κατηγορίες πολιτών». ΣτΕ Ολ 1307-1316/2019, Ολ. 481, 431/2018. Βλ. συναφώς Η. Κουβαρά, *Οι κοινωνικοί ανταγωνισμοί υπό το πρίσμα της «μνημονιακής νομολογίας»* του ΣτΕ, ό.π.

³⁴¹ ΣτΕ 3281/2017· ΣτΕ Ολ 734/2016.

³⁴² Έτσι, ασύμβατες με την αρχή ισότητας ενώπιον των δημοσίων βαρών έχουν κριθεί διατάξεις που ορίζουν ότι, επί επιστροφής φόρων, δασμών κ.λπ., που κατεβλήθησαν αχρεωστήτως κατά τα κριθέντα με οριστική δικαστική απόφαση, η τοκοφορία αρχίζει μετά την πάροδο εξαμήνου από την

- 237 στ) Τη στενή ερμηνεία των διατάξεων που θεσπίζουν φορολογικές απαλλαγές³⁴³.
- 238 ζ) Τον προσδιορισμό των ειδικών μισθολογίων κατηγοριών υπαλλήλων κατά τρόπο που να λαμβάνει υπόψη των συνταγματικές διατάξεις που επιβάλλουν την ιδιαίτερη μισθολογική τους μεταχείριση (π.χ. άρθρο 21 παρ. 3 Σ. για ιατρούς ΕΣΥ), άλλως συντρέχει παραβίαση της αρχής της ισότητας στα δημόσια βάρη³⁴⁴.

V. ΙΣΟΤΗΤΑ ΣΤΗ ΣΤΡΑΤΟΛΟΓΙΚΗ ΥΠΟΧΡΕΩΣΗ (ΑΡΘΡΟ 4 ΠΑΡ. 6 Σ.)

- 239 «Κάθε Έλληνας που μπορεί να φέρει όπλα είναι υποχρεωμένος να συντελεί στην άμυνα της πατρίδας, σύμφωνα με τους ορισμούς των νόμων».

Ερμηνευτική δήλωση: «Η διάταξη της παραγράφου 6 δεν αποκλείει να προβλέπεται με νόμο η υποχρεωτική προσφορά άλλων υπηρεσιών, εντός ή εκτός των ενόπλων δυνάμεων (εναλλακτική θητεία), από όσους έχουν τεκμηριωμένη αντίρρηση συνείδησης για την εκτέλεση ένοπλης ή γενικά στρατιωτικής υπηρεσίας».

1. Συστηματική ένταξη-περιεχόμενο της διάταξης

- 240 Η στρατιωτική υποχρέωση συνίσταται στη συμβολή στην άμυνα της πατρίδας με την *αυτοπρόσωπη* υπηρεσία στο στράτευμα³⁴⁵ και εκτείνεται, σε περίπτωση ένοπλης σύρραξης, μέχρι τον κίνδυνο της σωματικής ακεραιότητας ή και της ζωής³⁴⁶. Η εκπλήρωση των στρατιωτικών υποχρεώσεων αποτελεί ειδικότερη εκδήλωση του χρέους της εθνικής αλληλεγγύης, την οποία το κράτος αξιώνει, κατ' άρθρο 25 παρ. 4 Σ. από όλους τους πολίτες. Η συστηματική όμως ένταξη της στρατιωτικής υποχρέωσης στο άρθρο 4 Σ. αναδεικνύει την καθολικότητά της («Κάθε Έλληνας...») και την ισότητα ως προς την επιβάρυνση, υπό την έννοια ότι η υπέρμετρη ή δυσανάλογη επιβάρυνση ορισμένου πολίτη ή κατηγορίας πολιτών έναντι των λοιπών συνιστά ανεπίτρεπτη δυσμενή διάκριση³⁴⁷.

πρώτη του μήνα του επομένου της κοινοποίησης στη φορολογική αρχή της δικαστικής απόφασης (ΣτΕ Ολ 2190/2014).

³⁴³ ΣτΕ 3015/2009 (7μ)· Κ. Χρυσόγονος, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ό.π., σελ. 221.

³⁴⁴ ΣτΕ Ολ 1408/2022· ΣτΕ Ολ 4741/2014 για τα μέλη ΔΕΠ· ΣτΕ Ολ 2192-2196/2014 για τους στρατιωτικούς.

³⁴⁵ ΣτΕ 3340/2008. Σημειωτέον ότι κατά το παρελθόν, προβλεπόταν (έως το 1878) η δυνατότητα «αντικατάστασης» του υπόχρεου στρατεύου από άλλο πρόσωπο, έναντι χρηματικού ανταλλάγματος, αλλά και (έως το 1914) η κλήρωση μεταξύ των στρατευσίμων που θα υπηρετούσαν στις ένοπλες δυνάμεις. Βλ. Ν. Αλιβιζάτο, *Η συνταγματική θέση των ενόπλων δυνάμεων*, 1992, σελ. 37 επ., 61 επ.

³⁴⁶ Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 1089.

³⁴⁷ Και υπό αυτή την έννοια η διάταξη εμπεριέχει δικαίωμα να αξιώσει ο πολίτης π.χ. τη μείωση

Δυνάμει της προβλεπόμενης στη διάταξη επιφύλαξης νόμου, ο ακριβής τρόπος συμ- 241
βολής στην άμυνα της πατρίδας προσδιορίζεται και εξειδικεύεται από τον κοινό νο-
μοθέτη, με ρυθμίσεις που μπορεί να θεσπίζονται ακόμα και με ουσιαστικό νόμο (κατά
νομοθετική εξουσιοδότηση), ενόψει και του περίπλοκου και τεχνικού χαρακτήρα των
στρατολογικών θεμάτων³⁴⁸. Κατά τη μάλλον κρατούσα αντίληψη, ο νομοθέτης δεν δε-
σμεύεται συνταγματικά να καθιερώσει τη στρατιωτική θητεία, αλλά δύναται να επιλέ-
ξει την επάνδρωση του στρατεύματος με εθελοντές-επαγγελματίες, ή έναν συνδυασμό
των δύο κατηγοριών στρατευσίμων³⁴⁹.

2. Αποκλίσεις

Η διάκριση ανδρών και γυναικών ως προς την υποχρέωση εκπλήρωσης στρατιω- 242
τικής υπηρεσίας, δεδομένου ότι η τελευταία δύναται να επιβληθεί στις γυναίκες κατ'
εξαίρεση, μόνο σε περίπτωση πολέμου ή επιστράτευσης και όλως εξαιρετικώς εν και-
ρώ ειρήνης, παγίως κρίνεται από την εγχώρια³⁵⁰ και ενωσιακή³⁵¹ νομολογία δικαιολο-
γημένη ενόψει των διαφορών των δύο φύλων³⁵². Με βάση την παραδοχή αυτή, ο νο-
μοθέτης δύναται να προβλέπει ως κώλυμα διορισμού, προκειμένου για την πρόσβαση
στις δημόσιες λειτουργίες, την εκπλήρωση από τους άνδρες της στρατιωτικής υπηρε-
σίας που τους βαρύνει³⁵³. Εξάλλου δεν εγείρεται ζήτημα απαγορευμένης διάκρισης

της θητείας του στο προσήκον μέτρο, βλ. Κ. Χρυσόγονο, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ό.π.,
σελ. 228.

³⁴⁸ Ibidem, σελ. 228.

³⁴⁹ Ibidem, σελ. 228. Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 1087· Σ. Κοφίνης, «Άρθρο 4 Σ.»,
ό.π., σελ. 67. Σύμφωνα με το ενωσιακό δίκαιο οι επιλογές στις οποίες προβαίνουν τα κράτη μέλη
σχετικά με τη στρατιωτική τους οργάνωση και οι οποίες αποσκοπούν στην άμυνα προς υπεράσπιση
της εθνικής επικράτειας ή στην προάσπιση των θεμελιωδών συμφερόντων τους δεν διέπονται,
αυτές καθεαυτές, από το δίκαιο της Ένωσης (ΔΕΕ C-742/19, Β. Κ., 15.07.2021, σκ. 38).

³⁵⁰ ΣΤΕ 2061/2006, 2476/1986.

³⁵¹ ΔΕΚ C-186/01, *Dory*, 11.03.2003, σκ. 35.

³⁵² Η θεώρηση αυτή δεν παρίσταται βεβαίως ανεπίδεκτη κριτικής. Πράγματι, η αναφορά του
άρθρου 4 παρ. 6 Σ. σε «*κάθε Έλληνα*» καταλαμβάνει και τις γυναίκες, όπως και σε οποιοδήποτε άλλο
δικαίωμα μνημονεύονται ως φορείς οι «*Έλληνες*», ενώ κατά τα διδάγματα της κοινής πείρας, αλλά
και τη διεθνή εμπειρία, οι γυναίκες «*μπορούν να φέρουν όπλα*», δεδομένου ότι οι γυναίκες πλέον
εντάσσονται κανονικά στις ένοπλες δυνάμεις σε θέσεις μόνιμου (και συχνά μάχιμου προσωπικού).
Αντίθετα, θεμιτή θα ήταν, δυνάμει των άρθρων 21 παρ. 1 Σ. και 116 παρ. 2 Σ., η πλήρης απαλλαγή
των μπτέρων, καθώς και ο περιορισμός της υποχρέωσης των υπολοίπων γυναικών σε ένα σύντομο
διάστημα βασικής εκπαίδευσης. Βλ. συναφώς Κ. Χρυσόγονο, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*,
ό.π., σελ. 233· Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 1090.

³⁵³ ΣΤΕ 2873/2014.

κατά τον διορισμό σε δημόσιες θέσεις των Ελλήνων έναντι των αρρένων πολιτών των λοιπών κρατών μελών της ΕΕ που δεν υπέχουν αντίστοιχη υποχρέωση εκπλήρωσης των στρατιωτικών τους υποχρεώσεων καθώς οι δύο κατηγορίες δεν τελούν υπό ανάλογες καταστάσεις³⁵⁴.

243 Λόγω της αδιάσπικτης διατύπωσης της παρ. 6 του άρθρου 4 Σ. και του επιδιωκόμενου με αυτή σκοπού, αποκλίσεις από την καθολικότητα της υποχρέωσης προς στράτευση των ικανών να φέρουν όπλα ανδρών επιτρέπονται: α) Μόνον για σοβαρούς λόγους δημοσίου συμφέροντος που καθορίζονται από τον νόμο επί τη βάσει γενικών και αντικειμενικών κριτηρίων και β) εφόσον, ενόψει και των εκάστοτε αμυντικών αναγκών, δεν διαταράσσεται η εύρυθμη λειτουργία του στρατεύματος³⁵⁵. Υπό τις προϋποθέσεις αυτές, είναι συνταγματικές επιτρεπτές διαφοροποιήσεις ως προς τη διάρκεια και τον χρόνο εκπλήρωσης της στρατιωτικής θητείας ή, ακόμη και η αναγνώριση περιπτώσεων απαλλαγής από την υποχρέωση προς στράτευση³⁵⁶. Για τους ίδιους λόγους, ερμηνεύονται στενά τυχόν εξαιρετικές διατάξεις που προβλέπουν τη δυνατότητα διορισμού σε δημόσια θέση χωρίς την εκπλήρωση των στρατιωτικών υποχρεώσεων³⁵⁷, διατάξεις που προβλέπουν λόγο απαλλαγής από τη στρατιωτική υπηρεσία ή μειωμένη διάρκεια αυτής³⁵⁸ και διατάξεις που προβλέπουν την άρση των συνεπειών της ανυποταξίας³⁵⁹.

³⁵⁴ ΣτΕ 612/2009.

³⁵⁵ ΣτΕ 351/2020, 935/2013.

³⁵⁶ ΣτΕ 2621/2015, 4276/2009.

³⁵⁷ ΣτΕ 351/2020, όπου η σχετική παρέκκλιση ερμηνεύτηκε κατά τρόπο που να αφορά υποψηφίους νοσηλευτές, μόνο για το διάστημα κατά το οποίο διανύουν το δέκατο έκτο μέχρι και το δέκατο όγδοο έτος της ηλικίας τους, ήτοι διάστημα κατά το οποίο δεν υποχρεούνται σε εκπλήρωση στρατιωτικής θητείας, ενώ με την έναρξη του δέκατου ένατου έτους της ηλικίας τους, οι υποψήφιοι για διορισμό σε δημόσια θέση νοσηλευτή θα πρέπει να έχουν εκπληρώσει τις στρατιωτικές υποχρεώσεις τους ή να έχουν νομίμως απαλλαγεί από αυτές. Βλ. επίσης ΣτΕ 2621/2015, με την οποία κρίθηκε ότι ενόψει της στενής ερμηνείας των σχετικών διατάξεων, το γεγονός ότι ο υποψήφιος κατά τον χρόνο διορισμού τελούσε νομίμως σε αναβολή κατάταξης στις Ένοπλες Δυνάμεις, λόγω μεταπτυχιακών σπουδών, δεν συνιστά λόγο άρσης του εν λόγω κωλύματος διορισμού ούτε δύναται να θεωρηθεί ότι, λόγω της αναβολής, καθίσταται δυνατός ο διορισμός του εκκαλούντος και απλώς μετατίθεται η στράτευσή του μετά τη λήξη του χρόνου αναβολής, διότι τούτο προσκρούει στο δημόσιο συμφέρον, που συνίσταται στην εύρυθμη λειτουργία της δημόσιας υπηρεσίας.

³⁵⁸ ΣτΕ 612/2009.

³⁵⁹ Βλ. ΣτΕ 4474/1995: «η κατ' εφαρμογήν αυτής επερχόμενη άρση των συνεπειών της ανυποταξίας για τους κατατασσόμενους στο στράτευμα ανυποτάκτους και εξαιρουμένους αναδρομικώς των προσκλήσεων για κατάταξη, σκοπούσα να διευκολύνει τον επαναπατρισμό των ανυποτάκτων εξωτερικού, περιορίζεται στην εξάλειψη του αξιοποίνου και στην άρση των συνεπειών της ανυποταξίας, χωρίς να εξικνείται, όμως, μέχρι του σημείου να συνεπάγεται και εφαρμογή των λοιπών στρατολογικών

Κατ' αντιδιαστολή προς τη γενική αρχή της ισότητας που αναφέρεται σε ουσιαστική-α- 244
ναλογική ισότητα, η στρατολογική υποχρέωση έχει περισσότερο αριθμητική-τυπική
έννοια, εξ ου και υποστηρίζεται ότι οι θεσπιζόμενες «παρεκκλίσεις» πρέπει να δικαι-
ολογούνται όχι με βάση ένα ρευστό και αόριστο «δημόσιο συμφέρον», αλλά αποκλει-
στικά με έρεισμα άλλη συνταγματική διάταξη³⁶⁰, όπως συμβαίνει π.χ. επί απαλλαγής
του πατέρα τριών ή περισσότερων τέκνων δυνάμει του άρθρου 21 παρ. 2 Σ.³⁶¹ ή των
μοναχών του Αγίου Όρους δυνάμει του άρθρου 105 Σ.³⁶².

Οι κατηγορίες στρατευσίμων που απαλλάσσονται από την υποχρέωση στρατιωτικής 245
υποχρέωσης προσδιορίζονται στο άρθρο 13 του ισχύοντος ν. 3421/2005³⁶³. Στο παρελ-
θόν, έχουν κριθεί αντίθετες στο άρθρο 4 παρ. 6 Σ.:

- Διατάξεις που επέτρεπαν σε στρατεύσιμους ορισμένης εκάστοτε κλάσεως να εξαγο- 246
ράζουν τον χρόνο θητείας τους χωρίς ιδιαίτερη δικαιολογία³⁶⁴.

- Η μείωση του χρόνου στρατιωτικής θητείας ορισμένης κατηγορίας επιστημόνων³⁶⁵ και 247

- η απαλλαγή ευρείας κατηγορίας πολιτών, όπως οι αναχωρούντες και οι μονίμως
εγκαθιστάμενοι στο εξωτερικό³⁶⁶.

Αντίθετα, έχει κριθεί σύμφωνη με την υποχρέωση στρατολογικής ισότητας: 248

- Η εξαίρεση «των διαπρεπόντων εις τας επιστημονικές εργασίας και ερεύνας εις το 249
εξωτερικόν επιστημόνων» από τις προσκλήσεις για κατάταξη έως τη συμπλήρωση του
32^{ου} έτους της ηλικίας τους, προκειμένου να μην αποστερείται η Χώρα από επιστημο-
νικό δυναμικό³⁶⁷.

ευεργετημάτων και διευκολύνσεων στους κατατασσομένους ανυποτάκτους».

³⁶⁰ Κ. Χρυσόγονος, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ό.π., σελ. 229.

³⁶¹ Άρθρα 7 και 13 παρ.1 του ν. 3421/2005, «Στρατολογία των Ελλήνων κ.λπ.» (Α' 302), ο οποίος αντι-
κατέστησε τον ν. 1763/1988. Πάντως η διάταξη του άρθρου 13 παρ. 7 προβλέπει ότι σε περίπτωση
γενικής επιστράτευσης ή πολέμου, με απόφαση του Υπουργού Άμυνας η οποία δεν δημοσιεύεται
στην ΕτΚ είναι δυνατόν να αναστέλλεται η εφαρμογή των διατάξεων για απαλλαγή από την υπο-
χρέωση στράτευσης για κατηγορίες απαλλασσομένων (όχι δηλαδή για συγκεκριμένα άτομα) και να
διακόπτεται η απαλλαγή τους.

³⁶² ΣτΕ 2837/2015 και άρθρο 13 παρ.1 στοιχ. ζ' και παρ. 6 του ν. 3421/2005. Βλ. επίσης Σπ. Δαύρη, *Η
απαλλαγή στράτευσης των θρησκευτικών λειτουργών και μοναχών από τις στρατιωτικές υποχρεώσεις
(με αφορμή τη ΣτΕ 3711/2010)*, 2012.

³⁶³ Α' 302 «Στρατολογία των Ελλήνων και άλλες διατάξεις».

³⁶⁴ «Επί τη αιτιολογία ότι οι ούτως ευεργετούμενοι ευρίσκονται δεδικοιολογημένως εκτός του Στρατεύ-
ματος, και ουχί επί τη βάσει σοβαρού τινός αντικειμενικού κριτηρίου αντίκειται οξύτατα» στις σχετικές
συνταγματικές διατάξεις (ΣτΕ 1179/1956), βλ. ήδη άρθρο 43 του ν. 3421/2005.

³⁶⁵ ΣτΕ Ολ. 1616/1977.

³⁶⁶ ΣτΕ 1936, 1973/1996, 56/1981.

³⁶⁷ ΣτΕ 2353/1995.

250 - Διατάξεις που διέκριναν τους στρατευσίμους συγκεκριμένων στρατολογικών κλάσεων σε ανυπότακτους, οι οποίοι μπορούσαν να επιλέξουν οι ίδιοι τον χρόνο κατάταξής τους στις Ένοπλες Δυνάμεις και, κατ' επέκταση, τον χρόνο υπαγωγής τους σε ευνοϊκές ρυθμίσεις από όσους τελούσαν νομίμως εκτός στρατεύματος, οι οποίοι προκειμένου να υπαχθούν στο προβλεπόμενο ευνοϊκό στρατολογικό καθεστώς, έπρεπε να καταταγούν εμπρόθεσμα³⁶⁸.

3. Εναλλακτική υπηρεσία των αντιρρησιών συνείδησης

251 Η ερμηνευτική δήλωση κάτω από το άρθρο 4 Σ. (η οποία προστέθηκε με την αναθεώρηση του 2001) καθώς και τα άρθρα 4 (παρ. 2Β΄) της ΕΣΔΑ και 18 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα δεν ιδρύουν ατομικό δικαίωμα απαλλαγής από την υποχρέωση προς στράτευση των ικανών να φέρουν όπλα, ασκούμενο μάλιστα με την απλή επίκληση αντιρρήσεων συνείδησης, αλλά απλή ευχέρεια απαλλαγής τους, η οποία υφίσταται με τους όρους και τις προϋποθέσεις που θεσπίζει ο νομοθέτης³⁶⁹. Επιφύλαξη υπέρ των εθνικών νομοθεσιών διαλαμβάνει και ο Χάρτης

³⁶⁸ ΣτΕ 3420/2000: «Η εν διαφοροποίηση αυτή υπαγορεύεται από τον σκοπό του νόμου, δηλαδή από την ανάγκη οριστικής αντιμετώπισης του χρονίζοντος προβλήματος των ανυποτάκτων, με την διευκόλυνση της επανόδου αυτών στην χώρα και την εκπλήρωση μέρους έστω των στρατιωτικών τους υποχρεώσεων, δικαιολογείται δε από το γεγονός ότι οι δύο αυτές κατηγορίες στρατευσίμων τελούν υπό διαφορετικές συνθήκες. Πράγματι, η κατάσταση της ανυποταξίας ενέχει για τους ανυποτάκτους σοβαρές ποινικές και διοικητικές συνέπειες, τις οποίες δεν αντιμετωπίζουν όσοι ευρίσκονται νομίμως εκτός στρατεύματος».

³⁶⁹ ΣτΕ 940/2015, 1246/2013, 837/2010, 4276/2009. Ομοίως το ΕΔΔΑ έχει κρίνει ότι το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ, είτε ερμηνεύεται σε συνδυασμό με το άρθρο 4 της Συνθήκης αυτής, είτε λαμβάνεται αυτοτελώς υπόψη, δεν κατοχυρώνει δικαίωμα στην αντίρρηση συνείδησης (βλ. ΕΔΔΑ αποφάσεις της Επιτροπής *Peters κατά Ολλανδίας*, αρ. 22793/93, 30.11.1994, *Heuden κατά Βελγίου*, αρ. 24630/94, 22.05.1995, *Batayan κατά Αρμενίας*, αρ. 23459/03, 07.07.2011. Περαιτέρω, η Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του άρθρου 4 παρ. 4 του Προαιρετικού Προσθέτου Πρωτοκόλλου στο Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα, που κυρώθηκε με το άρθρο πρώτο του ν. 2462/1997 (Α΄ 25), έχει κρίνει ότι η παρ. 1 του άρθρου 18 του Διεθνούς Συμφώνου προστατεύει μεν, ως μία μορφή εκδήλωσης θρησκευτικής ή ιδεολογικής πεποίθησης, και την αντίρρηση στην εκπλήρωση στρατιωτικής θητείας, η προστασία, όμως, αυτή δεν συνεπάγεται αυτομάτως το δικαίωμα κάποιου να αρνείται την εκπλήρωση της υποχρέωσης αυτής, επικαλούμενος τη συνείδησή του, αλλά ότι, σε συνδυασμό με την παρ. 3 του άρθρου 18, θεμελιώνει αξίωση του αντιρρησία προς το κράτος να θεσπίσει κανονιστικό πλαίσιο, βάσει του οποίου ο αντιρρησίας συνείδησης να έχει την εναλλακτική δυνατότητα να προσφέρει κοινωνική υπηρεσία, ενώ το κράτος μπορεί να απαλλάσσεται από την υποχρέωσή του αυτή, εάν αποδεικνύει ότι λόγοι εθνικής ασφάλειας δικαιολογούν την άρνησή του να θεσπίσει παρόμοιο κανονιστικό πλαίσιο (*Yeo - Boom Yoon v. Republic of Korea, Myung - jin Chol v. Republic of Korea*, αριθ. 1321 και 1322/2004, απόφαση της 23^{ης}.1.2007).

Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (άρθρο 10), ορίζοντας ότι: «*Το δικαίωμα αντίρρησης συνειδήσεως αναγνωρίζεται σύμφωνα με τις εθνικές νομοθεσίες που διέπουν την άσκησή του*».

Ο νομοθέτης έχει λοιπόν τη δυνατότητα (και όχι υποχρέωση όπως συνάγεται από τη 252 διατύπωση της ερμηνευτικής δήλωσης) να προβλέψει εναλλακτική θητεία για τους αρνούμενους να εκπληρώσουν τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις λόγω θρησκευτικών ή ιδεολογικών πεποιθήσεων, άλλως λόγω τεκμηριωμένης αντίρρησης συνείδησης, εφόσον δεν θίγεται η εύρυθμη λειτουργία του στρατεύματος³⁷⁰. Εντούτοις, γίνεται δεκτό ότι η χρονική διάρκεια της εναλλακτικής θητείας ελέγχεται δικαστικά από πλευράς προφανούς δυσαναλογίας σε σχέση με τη στρατιωτική, προκειμένου να μην συνιστά ο υπερβάλλον χρόνος ποινή ή τιμωρία για τις θρησκευτικές κ.λπ. πεποιθήσεις του αντιρρησία³⁷¹. Μάλιστα και ο καλούμενος προς μετεκπαίδευση εφεδρείας δύναται να ζητήσει την εκπλήρωση εναλλακτικής πολιτικής κοινωνικής υπηρεσίας, επικαλούμενος το γεγονός ότι μετά την εκπλήρωση της ένοπλης στρατιωτικής του θητείας ασπάσθηκε θρησκευτικές πεποιθήσεις, που τον εμποδίζουν πλέον να παράσχει ένοπλη υπηρεσία³⁷².

Τα ζητήματα της εναλλακτικής υπηρεσίας των αντιρρησιών συνείδησης ρυθμίζονται 253 στα άρθρα 59 επ. του ν. 3421/2005³⁷³. Για να αναγνωρισθεί ο στρατεύσιμος ως αντιρρησίας συνείδησης, πρέπει είτε να ασπάζεται τεκμηριωμένα γνωστό ιδεολογικό ή θρησκευτικό δόγμα, που είναι αντίθετο στην ένοπλη εκπλήρωση στρατιωτικής υποχρέωσης, είτε να αποδείξει, με συγκεκριμένα στοιχεία, την ειλικρίνεια και τη σοβαρότητα των λόγων συνείδησής του, εκθέτοντας πειστικά και αιτιολογημένα τη γενική αντίληψη περί ζωής (όπως για παράδειγμα ότι κατά το παρελθόν είχε αναπτύξει σχετική με τη μη χρήση βίας και όπλων κοινωνική ή άλλης μορφής δραστηριότητα), η οποία του απαγορεύει την ανάληψη ένοπλης στρατιωτικής υπηρεσίας³⁷⁴. Ειδικά, στην περίπτωση κατά

³⁷⁰ ΣτΕ 3340/2008, 526/2001.

³⁷¹ ΣτΕ 260/2004.

³⁷² ΣτΕ Ολ. 170/2010- ΣτΕ 1075/2010.

³⁷³ Το άρθρο 60 αυτού ορίζει ότι οι αναγνωριζόμενοι ως αντιρρησίες συνείδησης υποχρεούνται να εκπληρώσουν εναλλακτική υπηρεσία, διπλάσια από εκείνη που θα εκπλήρωναν εάν υπηρετούσαν ενόπλως, ενώ με απόφαση του Υπουργού Εθνικής Άμυνας επιτρέπεται η απόλυση των αντιρρησιών συνείδησης και πριν από τη συμπλήρωση του ως άνω χρόνου υπηρεσίας, όχι όμως πριν από τη συμπλήρωση του μέγιστου χρόνου πραγματικής στρατιωτικής υπηρεσίας, που ισχύει για την οριστική απόλυση των ενόπλως υπηρετούντων οπλιτών οποιουδήποτε κλάδου των Ενόπλων Δυνάμεων (άρθρο 23 ν. 4609/2019, Α' 67). Σημειωτέον ότι το προϊσχύον καθεστώς προέβλεπε επιπλέον προσαύξηση στο όριο αυτό κατά τουλάχιστον δύο (2) μήνες.

³⁷⁴ ΣτΕ 1045, 1210/2018.

την οποία η απαλλαγή από τη στράτευση ζητείται για θρησκευτικούς λόγους, πρέπει ο ενδιαφερόμενος να αποδείξει ότι έχει πλήρως ενστερνισθεί τα δόγματα της οικείας θρησκευτικής κοινότητας, μεταξύ των οποίων και η μη στράτευση³⁷⁵. Τα κριτήρια που θεσπίζει ο κοινός νομοθέτης για τη διαπίστωση της ειλικρινείας και της σοβαρότητας των λόγων αντίρρησης συνείδησης πρέπει να είναι συνταγματικώς θεμιτά, ήτοι να μην παραβιάζουν συνταγματικώς προστατευόμενα ατομικά δικαιώματα³⁷⁶.

254 Κατά τη διάρκεια εκπλήρωσης της εναλλακτικής υπηρεσίας, ουδεμία σχέση, υπαλληλική ή άλλης φύσεως, συνδέει τους αντιρρησίες συνείδησης με τους φορείς του δημοσίου τομέα στους οποίους αυτοί διατίθενται³⁷⁷. Αντίθετα οι αντιρρησίες θεωρούνται οιονεί στρατευμένοι, μέχρι δε την απόλυσή τους υπάγονται στην εποπτεία των αρμοδίων Στρατολογικών Γραφείων, τα οποία ελέγχουν την τήρηση εκ μέρους τους των υποχρεώσεων που τους επιβάλλει ο στρατολογικός νόμος, βάσει στοιχείων τα οποία οι φορείς του δημοσίου τομέα οφείλουν να γνωστοποιούν στα αρμόδια Στρατολογικά Γραφεία³⁷⁸. Σε περίπτωση παραβίασης των υποχρεώσεων του αντιρρησία συνείδησης κατά την εκπλήρωση της εναλλακτικής υπηρεσίας μπορεί να επέλθει έκπτωσή του³⁷⁹.

255 Σύμφωνα με τη νομολογία του ΕΔΔΑ, τα Κράτη δεν έχουν μόνο θετική υποχρέωση να προβλέπουν στην εσωτερική έννομη τάξη τους μια διαδικασία εξέτασης αιτημάτων αναγνώρισης της ιδιότητας του αντιρρησία συνείδησης, αλλά οφείλουν να μεριμνούν, επίσης, ότι η εν λόγω διαδικασία θα είναι αποτελεσματική³⁸⁰. Τούτο επιτυγχάνεται με τη διασφάλιση της ανεξαρτησίας και αμεροληψίας των ατόμων που επιφορτίζονται με τη διερεύνηση των σχετικών αιτημάτων, όπως έχει γίνει δεκτό για το ισχύον άρθρο 62 του ν. 3421/2005, το οποίο προβλέπει, κατά τη συγκρότηση της Επιτροπής εξέτασης των αιτημάτων, ισότιμη εκπροσώπηση των στρατιωτικών και των μελών της κοινωνίας των πολιτών, με εξειδικευμένες στο θέμα γνώσεις³⁸¹.

³⁷⁵ ΣτΕ 1045/2018. Εάν, όμως, δεν αποδεικνύει την πλήρη ένταξή του σε μία τέτοια θρησκευτική κοινότητα, δεν δύναται να επικαλεστεί επιλεκτικώς στοιχεία των δογμάτων αυτής, προκειμένου να απαλλαγεί της ένοπλης στρατιωτικής θητείας (ΣτΕ 4130/2015).

³⁷⁶ ΣτΕ ΟΛ. 170/2010· ΣτΕ 1075/2010.

³⁷⁷ Εξ ου και τα όργανα των φορέων δεν έχουν αρμοδιότητες πειθαρχικού ελέγχου και τιμωρίας των αντιρρησιών συνείδησης, οι οποίοι έχουν διατεθεί σε αυτούς.

³⁷⁸ ΣτΕ 2838/2015.

³⁷⁹ Άρθρο 59 παρ. 4 ν. 3421/2005· πρβλ. ΣτΕ 1205/2003.

³⁸⁰ ΕΔΔΑ Παπαθασιλιάκης κατά Ελλάδος, αρ. 66899/14, 15.09.2016, ιδίως σκ. 59 και 60.

³⁸¹ ΣτΕ 1318/2017.

VI. ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΗ ΤΙΤΛΩΝ ΕΥΓΕΝΕΙΑΣ (ΑΡΘΡΟ 4 ΠΑΡ. 7 Σ.)

«Τίτλοι ευγένειας ή διάκρισης ούτε απονέμονται ούτε αναγνωρίζονται σε Έλληνες πολίτες». 256

Στην πλειονότητα των χωρών που διατήρησαν στο πλαίσιο του δημοκρατικού πολιτεύ- 257
ματος τίτλους ευγενείας που ανάγονταν κατά βάση σε προνεωτερικές δομές, η κατοχή των τίτλων συνδεόταν με την ύπαρξη αντίστοιχων προνομίων, συνήθως φορολογικής φύσεως. Υπό την επίδραση της γαλλικής επανάστασης, το Σύνταγμα της Τριζήνας (1827) διακηρύσσει για πρώτη φορά επιτακτικά ότι κανένας τίτλος ευγενείας δεν δίδεται από την ελληνική πολιτεία (άρθρο 27) και ότι τα επίθετα «εκλαμπρότατος», «εξοχώτατος» κτλ. δεν δίνονται σε κανέναν Έλληνα εντός της Επικράτειας (άρθρο 28)³⁸². Η διατύπωση του ισχύοντος Συντάγματος επαναλαμβάνεται σχεδόν αυτούσια από το Σύνταγμα του 1844 (άρθρο 33). Η ανθεκτικότητα της συνταγματικής απαγόρευσης των τίτλων ευγενείας στο διάβα του ιστορικού χρόνου μπορεί βάσιμα να αποδοθεί στην απουσία κληρονομικής αριστοκρατίας γύρω από τον βασιλικό θεσμό και στο ότι ο Βασιλεύς των Ελλήνων δεν είχε θεσμική συγγένεια με άλλους ομότιλους του σε άλλα κράτη³⁸³. Αν και στο εγχώριο σύγχρονο πολιτειακό πλαίσιο η διάταξη δεν παρουσιάζει ιδιαίτερη σημασία, δεν αναθεωρείται (άρθρο 110 παρ. 1 Σ.) ούτε δύναται να ανασταλεί κατ' άρθρο 48 παρ. 1 Σ.³⁸⁴.

Η συνταγματική απαγόρευση «τίτλων ευγενείας» και «τίτλων διάκρισης» αναφέρεται 258
κατά βάση σε κληρονομικούς τίτλους³⁸⁵ και όχι στα παράσημα που απονέμει ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας (άρθρο 46 παρ. 2 Σ.) ή σε ατομικούς τίτλους διάκρισης λόγω προσωπικής αξίας, όπως οι ακαδημαϊκοί (ομότιμος καθηγητής, διδάκτορας κ.λπ.) ή οι συνδεδόμενοι με την επαγγελματική σταδιοδρομία (Πρέσβης επί τιμή, επίτιμος Πρόεδρος Ανώτατου Δικαστηρίου κ.λπ.)³⁸⁶.

Η απαγόρευση, με σκοπό την επίτευξη ισότητας, της κτήσης, κατοχής ή χρήσης τί- 259
τλων ευγενείας ή στοιχείων δηλωτικών τίτλου ευγενείας που μπορεί να δημιουργήσουν σε άλλους την πεποίθηση ότι το πρόσωπο που φέρει το όνομα κατέχει τέτοιο

³⁸² Πλην του επιθέτου «Εξοχώτατος» στον Κυβερνήτη, «αλλά και τούτο συμπαύει με το αξίωμά του».

³⁸³ Πρβλ. Σ. Φλογαίτη, *Οι αρμοδιότητες του Προέδρου της Ελληνικής Δημοκρατίας. Μερικές σκέψεις για τις κεντρικές πολιτειακές αρμοδιότητες του Προέδρου της Ελληνικής Δημοκρατίας κατά το ισχύον Σύνταγμα*, ΕφημΔΔ 2021, σελ. 649.

³⁸⁴ Κατά τον Σ. Μηναιΐδη, *Η συνταγματική απαγόρευση της απονομής και αναγνώρισης τίτλων ευγενείας ή διάκρισης*, 1998, σελ. 303, 305, η διάταξη εδραιώνει μεν πληρέστερα την αβασίλευτη μορφή του πολιτεύματος, έχει όμως εξαντλήσει τα όρια της κανονιστικής και κοινωνικής της δυναμικής ως φιλελεύθερης δικαιοκρατικής εγγύησης.

³⁸⁵ Βλ. ΣτΕ Ολ 4575/1996.

³⁸⁶ Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 1093.

τίτλο, κρίνεται σύμφωνη με το ενωσιακό δίκαιο και δη την αρχή της αναλογικότητας³⁸⁷. Σημειωτέον ότι η απονομή σε Έλληνα πολίτη τίτλου ευγενείας ή διάκρισης από άλλο κράτος δεν αποκλείεται³⁸⁸, προβλέπεται όμως προηγούμενη ρητή άδεια της ελληνικής κυβέρνησης³⁸⁹.

³⁸⁷ ΔΕΕ C-438/14, *Nabiel Peter Bogendorff von Wolfersdorff*, 02.06.2016, σκ. 74, με σχόλιο Α. Τάκη, *Σχόλιο στην ΔΕΕ C-438/14, 2.6.2016, Nabiel Peter Bogendorff von Wolfersdorff*, Αρμ 2016· ΔΕΕ C-208/09, *Sayn-Wittgenstein*, 22.12.2010, σκ. 93, με σχόλιο Α. Ανθιμου, *Σχόλιο στην ΔΕΕ C-208/09, 22.12.2010, Sayn-Wittgenstein*, Αρμ 2012.

³⁸⁸ Για παράδειγμα, στον Έλληνα Καθηγητή Β. Μαρκεζίνη είχε απονεμηθεί από τη Βασίλισσα Ελισάβετ Β΄ ο τίτλος του Ιππότη, με συνέπεια στη Βρετανία να προσδιορίζεται ως Sir.

³⁸⁹ Βλ. άρθρο 413 ΠΚ: «*Ημεδαπός που δέχεται από ξένη δύναμη μισθό, σύνταξη, τίτλο, παράσημο ή άλλο διακριτικό σημείο χωρίς ρητή άδεια της κυβέρνησης τιμωρείται με κράτηση μέχρι τριών μηνών ή με πρόστιμο ή και με τις δύο αυτές ποινές*».